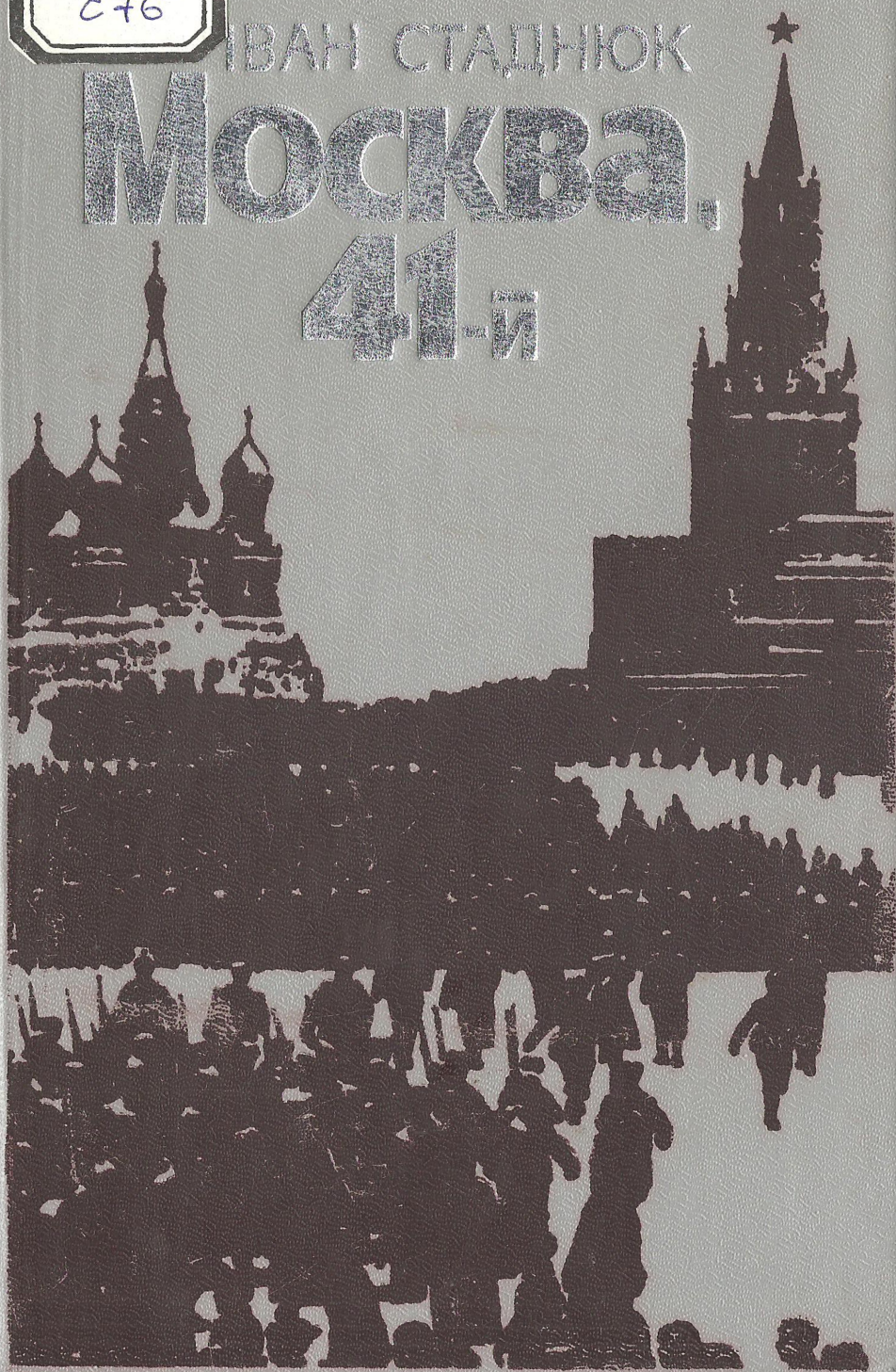

84P7
C76

ІВАН СТАДНІЮК
Москва.
41-и

ІВАН СТАДНЮК

Москва, 41-й

Роман

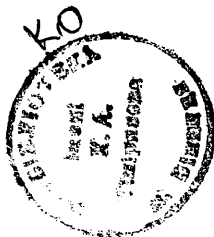
Авторизований переклад
з російської
Миколи Зарудного

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1987

В романе современного русского советского писателя, лауреата Государственной премии СССР, отражены грозные события лета и начала осени 1941 года. Автор показывает Смоленское сражение, бои за овладение Ельней, подготовку к обороне Москвы, мероприятия Государственного комитета обороны и Ставки Верховного Главнокомандования по руководству боевыми действиями войск, по укреплению антигитлеровской коалиции.

Читатель встретится со многими героями известного романа «Война».

143725

С $\frac{4702010200-145}{M205(04)-87}$ 145.87

© Воениздат, 1985.
© Український переклад,
художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро»,
1987 р.

Друга половина липня 1941 року — новий обвал потрясінь, коли історія в її одвічному русі запитально, з дедалі більшим неспокоєм вдивлялася в очі народів та їхніх урядів, відчуваючи гнітючу тривогу за завтрашній день людства і за шляхи, якими вона, історія, піде в майбутнє. Постає глобальне питання: чи вистоїть Радянський Союз під могутнім натиском німецько-фашистських полчищ, що саме шалено рвалися до Москви?

Смоленська височина немовби стала в ці дні несподіваним кам'яним порогом, об який спіткнулася німецька воєнна колісниця і хряснула її вісь. Здавалося, що війна, вичерпавши нагромаджену енергію зла, застопорилася тут. Але простори в районі Смоленська й далі в гуркоті боїв буйно колосилися смертю, болем, ненавистю, безнадією і сподіванням. Битва не вшухала ні вдень ні вночі, невтомно збираючи смертний оброк: гинули тисячі й тисячі людей — і захисники цієї прадавньої землі, і її поневолювачі — неситими чужинці.

Німці невпинно й зятято кидали через Дніпро свої штурмові загони, силкуючись гусеницями танків зачепитися за правий берег, кваплячись захопити північну частину Смоленська, щоб потім великими силами вийти нарешті в тили всьому угрупованню військ Західного фронту, після чого шлях на Москву був би відкритий остаточно.

Загарбникам протистояла тут 16-а армія генерал-лейтенанта Михайла Федоровича Лукіна. Дивізії цієї армії, знемагаючи від нерівності сил, спливаючи кров'ю, вогневими та багнетними ударами змітали ворога із захоплених берегових плацдармів, вплав долали не такий широкий у цій місцевості Дніпро, кидалися в атаки, тіснили ворога в глиб південної частини Смоленська, намагаючись відвоювати її.

Але марно: логіка війни невблаганна — коли ворожі літаки від світання до смеркання десятками кружляли в небі й коли на боці ворога величезна перевага в танках, артилерії та й у піхоті, вибити його із захоплених рубежів було неможливо. Але й німці не могли здолати армії генерала

Лукіна, хай і нечисленною, та силу якої неначе помножували природжена в росіян ненависть до поневолювачів і скорботна мужність, що не полишала воїнів, суть якої — вміння страждати й готовність іти на самопожертву заради Вітчизни. Саме так: смертна людська плоть була міцніша за вогонь і залізо, якщо дух у ній не згасав.

А можливо, почасти й жорстока суворість наказів, одержаних згори, які лаконічно, в карбованих формулюваннях ставили бойові завдання і суворо нагадували рідіючому воїнству 16-ї армії і без того відому йому істину, яка виривалася болем із серця: Смоленськ — це ворота до Москви...

1

...Війна застала генерал-лейтенанта Лукіна у Вінниці. На той час повантажені в залізничні ешелони частини його 16-ї армії, що почали виступ із Забайкалля на захід ще до війни, підходили передовими силами до місць розквартирування в районах Бердичева, Вінниці, Проскурова, Старо-Костянтинова і Шепетівки. Останні ешелони ще перетинали Сибір, а генерал Лукін вже одержав новий наказ: 16-а армія переходила в розпорядження Ставки Головного Командування. Її завдання — посуватись після зосередження назустріч ворогові через Шепетівку, Острув, Ровно і далі — згідно з наступними наказами.

Сили в 16-й армії були тоді значні — тільки один її 5-й механізований корпус генерала Алексеєнка І. П. мав понад тисячу бойових машин, близько трьохсот танків налічувалося в окремії танковій бригаді, та й 32-й стрілецький корпус складався з трьох дивізій найвищої військової виучки.

26 червня надійшов новий наказ: він перенацілював 16-у армію з Південно-Західного на Західний фронт — у район Орші, Смоленська. Тому ешелони, які прибули на Південно-Західний і не встигли розвантажитись, одразу вирушали за новим маршрутом, а генерал Лукін помчав до Шепетівки, щоб припинити там розвантаження 5-го механізованого корпусу. Застав у цьому заштатному подільському містечку скупчення розрізаних підрозділів, що відступили од кордону, сотні призваних місцевими військкоматами рядових і командирів та без ліку представників з діючих частин, які прибули по зброю, боеприпаси, пальне, продовольство. І нескінченний потік біженців із заходу. А до всього цього —

безперервні бомбування з повітря й диверсії переодягнених у радянську військову форму німецьких парашутистів.

Що мав робити він, генерал-лейтенант Лукін, у цій колотнечі, зважаючи на те, що до Шепетівки вже підходили ворожі розвідувальні частини, а він волею долі виявився тут старшим за військовим званням і за посадою?

Перше, що зробив Михайло Федорович, було найелементарніше: вихопивши пістолет, він разом з ад'ютантом лейтенантом Сергієм Прозоровським, водієм червоноармійцем Миколою Смуригіним та двома відчайдушними командирами стали поперек магістральної вулиці Шепетівки і своїм рішучим виглядом зупинили живий потік військового й невійськового люду. А далі на подвір'ях і в провулках за наказом генерала Лукіна почали формувати групи й підрозділи, призначати їхніх командирів, готувати списки особового складу... І стихійний людський потік одразу ж став перетворюватися на організовану силу...

Але силою треба керувати, як і всією скупченою в Шепетівці незліченною кількістю представників військових служб, осколків військових частин і сотнями людей, яких військомати призвали із запасу... Вони заповнили вулиці, площі, сквери, а надто вокзал і привокзальну територію. Містечко скидалося на гігантську товкучку, де, проте, ніякої торгівлі не було.

І Михайло Федорович без вагань узяв на себе командування не тільки численним гарнізоном Шепетівки з усім його військовим господарством, а й ділянкою фронту, що прикривала шепетівський напрямок.

Про це треба доповісти командуванню Південно-Західного фронту. Але зв'язатися зі штабом не вдалося. Важко додзвонитися й до Києва: на лініях зв'язку чинили розбій німецькі диверсанти, руйнуючи їх або підслуховуючи розмови; бувало, що німці від імені радянського командування, підключившись до наших ліній, передавали російською мовою провокаційні накази. І коли генерал Лукін з кабінету начальника залізничної станції додзвонився в Київ до першого заступника командуючого фронтом генерал-лейтенанта Яковлева, не повірив своїй удачі. Але як вести розмову без кодової таблиці?! І чи справді на лінії Яковлев? Голос ніби не його...

— Всеволоде Федоровичу, це ти? Лукін доповідає.

— Я... Ти звідки знаєш?

— Вибач, будь ласка... Якщо ти справді Яковлев, скажи, будь ласка, як звати мою дружину?

— Зрозумів тебе... Дружина — Надія Мефодіївна... А якщо ти Лукін, то згадай, де ми з тобою бачилися востаннє?

— В Москві, у Великому театрі...

Взаємна недовіра зникла, і Лукін доповів першому заступникові командуючого Південно-Західним фронтом, що Шепетівка під загрозою захоплення ворогом. Яковлев, приголомшений повідомленням, запитав:

— Ти розумієш, що це означає?

— Якби не розумів, то без наказу не взяв би на себе такої відповідальності. А за логікою, мені треба їхати до своєї армії,— резонно нагадав йому Лукін.

— Розумію, що треба. Але в Шепетівці — наші головні склади,— задихаючись від хвилювання, наголосив генерал Яковлев.— Якщо ворог захопить Шепетівку, війська на фронті залишаться без боєприпасів і без усього іншого постачання.

Кабінет начальника станції тоді й став командним пунктом генерала Лукіна. Щонайперше він наказав відмінити посадку в ешелони 109-ї мотострілецької дивізії 5-го механізованого корпусу і 116-го танкового полку 57-ї танкової дивізії. Командирові 109-ї дивізії полковнику Краснорещькому Миколі Павловичу дав завдання — разом з танковим полком зайняти оборону на підступах до Шепетівки і не допустити ворога в місто.

При собі Лукін залишив армійського інтенданта полковника Маланкіна, двох штабних офіцерів та двох політпрацівників. Наказав їм створити групи заслону й зупиняти на дорогах машини з біженцями, пересаджувати їх у залізничні ешелони, що йшли на Київ, а машини завантажувати боєприпасами й відправляти на фронт... Скільки було тоді сліз, прохань і проклять на його, Лукіна, адресу — біженці нізащо не хотіли, та й не могли, залишити машини. Але — війна... Так, війна тривала вже тиждень, а з Києва хоч і зрідка, але й досі йшли через Шепетівку до різних міст Західної України ешелони, навантажені тракторами, комбайнами, сівалками, зерном.

Генерал Лукін наказав начальникові станції зупиняти їх. Та зробити це виявилось не так легко: можна було забити частину колій, що застопорило б рух військових ешелонів...

Лукін викликав начальників військових складів — а складів було досить багато — і запитав, скільки кому треба ешелонів для евакуації. Він почув такі цифри, що вести розмову далі було не варто, і на свій страх і ризик віддав наказ: не відмовляти ні в чому всім, хто прибував з фронту по бо-

еприпаси, пальне, продовольство, спорядження, якщо навіть у них немає на руках чекових вимог для одержання вантажів. Досить записки полковника Маланкіна — і вручив начальникам складів білі картонки із завіреним печаткою зразком підпису інтенданта.

А командир 109-ї мотострілецької дивізії полковник Краснорецький Микола Павлович стримано повідомив, що ворожі мотомехчастини продовжують шалені атаки вже за двадцять кілометрів на захід від Шепетівки. Краснорецький був досвідчений і хоробрий комдив, виявив себе ще в боях з японцями біля озера Хасан. І все ж його дивізія зазнавала великих втрат. А невдовзі був тяжко поранений і сам Краснорецький¹.

Лукін одразу ж замінив його кращим командиром одного з полків цієї дивізії — підполковником Підпригорою Олександром Іллічем. Але до цього полк у сутичці з переважаючими силами німців зазнав чималих втрат, і Підпригора у відчаї застрелився, хоч ніякої вини його в цьому не було. Генералові Лукіну довелося їхати в дивізію, самому вести її в бій аж до призначення нового надійного командира.

Обстановка на шепетівському напрямі дедалі ускладнювалася. Треба було кинути назустріч ворогові нові сили і чимось прикрити фланги знесиленої 109-ї мотострілецької дивізії. Лукіну вдалося створити чотири мотозагони. Підсиливши їх трьома батареями артилерії й двома десятками танків, кинув на захист флангів 109-ї дивізії...

Так само рішуче генерал підпорядкував собі й свіжу стрілецьку дивізію, вона пішим порядком підійшла до Шепетівки, прямуючи на захід, щоб влитися до складу 5-ї армії, що воювала там, але місцеперебування якої було невідоме. Лукін наказав дивізії зайняти оборону на підступах до Шепетівки. Йому тоді здавалося, що він не встигав за своїми розбурханими й стривоженими думками; рішення приходили немовби самі собою од відчуття смертельної небезпеки й розуміння надзвичайної відповідальності. Часто гостроту чи непередбаченість ситуації вловлював чутливим інстинктом, при цьому пам'ятав: одна із справжніх таємниць умілих воєначальників полягає в поєднанні сміливості з обережністю.

---

¹ Після госпіталю М. П. Краснорецький знову командував дивізією. Загинув у жовтні 1941 року під час оборони Москви. (Прим. автора).

Так генерал-лейтенант Лукін самовладно став у Шепетівці командиром створеної ним самим військової оперативної групи, про дії якої невдовзі з'явилися похвальні згадки у зведеннях штабу Південно-Західного фронту і навіть Ставки Головного командування. Налагодився нарешті зв'язок з командуючим Південно-Західним фронтом генерал-полковником Кирпоносом, і Лукін цілком відверто доповів йому, що Шепетівська оперативна група військ тане день у день і немає ніякої можливості поповнювати її. Уже ні доблесть, ні відвага, ні самопожертва не допоможуть їй далі втримувати Шепетівський вузол, якщо на цій ділянці не буде введено в бій необхідної кількості свіжих з'єднань.

Незабаром під Шепетівку прибув з Дніпропетровська 7-й стрілецький корпус генерал-майора Добросердова, а Лукін спішно вирушив до Смоленська, щоб знову очолити свою 16-у армію.

2

Під Смоленськом, про це читач уже знає, Лукін застав тільки дві дивізії: 46-у неповну й 152-у, а всі інші з'єднання, як доповів йому з сумом в очах начальник штабу армії полковник Шалін, було передано в 20-у армію генерал-лейтенанта Курочкина — вона вела важкі оборонні бої в районі Орші.

Генерал-лейтенант Лукін кілька днів почував себе ображеним і безсоромно пограбованим. Тому нелегко вживався в атмосферу подій на Західному фронті, атмосферу, яка одразу після приїзду в Смоленськ видалася йому значно напруженішою, ніж у районі Шепетівки (на війні найстрашнішою небезпекою завжди здається найближча). Всебічно оцінював і розраховував Лукін сили, що залишилися під його командуванням. Дві дивізії... Начебто й сила... Але й очевидне безсилля, якщо немає 5-го механізованого корпусу, яким на штабних навчаннях генерал звик завдавати нестримних контрударів по «противнику» з-за його флангів. Обидві дивізії, зайнявши оборону й утворивши висунуту на північний захід від Смоленська дугу, та й то розірвану, прикривали дороги, що вели на схід, і найнебезпечніші напрямки в тилу 19-ї армії, яка тримала там оборону. З цих дивізій довелося за наказом головнокомандувача Західного напрямку маршала Тимошенка виділити підсилені батальйони й кинути їх на захід і на південний захід від Смоленська — в район

Красного і на рубіж річки Свиної, селища Литівля, щоб разом з батальйонами смоленських ополченців бригади полковника Малишева захистити фланги частин 20-ї армії, які вели там запеклі бої.

Вдивляючись у карту і стежачи за тим, як маршал Тимошенко знімає частини з одних напрямів і перекидає їх на інші, як спішно вводить у бій з'єднання, що прибувають у район бойових дій і не встигають навіть повністю розосередитися, Лукін розумів, що штаб фронту не має резервів, і, здається, фізично, як щемкий біль у серці, відчув розірваність оборони і слабке прикриття важливих оперативних напрямів. А коли йому наказали очолити оборону Смоленська, відчув ще й безпорадність, неначе боксер, який вийшов на ринг без головного свого обладунку — без боксерських рукавичок. Тільки й устиг зробити, що повернувшись батальйони ополченців полковника Малишева у місто і приготував їх до вуличних боїв та вжив заходів для мобілізації населення на спорудження завалів...

Полководця, коли він опиняється у важкому становищі, підтримують надії не тільки на свої сили, а й на помилки та прорахунки ворога і на найменшу можливість досягти переваги хоч десь, хоч у якомусь напрямку чи ділянці зіткнення з ворожими військами. Тому вкрай напруженим пошуком рішення, сподіваючись на щасливе прояснення ситуації, вслухався він у повідомлення штабних командирів і генералів, уважно вчитувався у бойові донесення й пильно вдивлявся в карту, де в обороні 19-ї армії генерала Конєва дедалі виразніше намічався глибокий прорив німецьких танкових колон, як і на південному заході від Смоленська, в смузі 20-ї армії, і, виходячи з усього, немовби відчував на собі тісну, благоденську вдяганку, яку продувають звідусюди крижані вітри.

Щоправда, 14 липня був момент, коли на душі трохи прояснилося: надійшов наказ командуючого фронтом про те, що до складу 16-ї армії вливається 17-й механізований корпус генерал-майора М. П. Петрова. Але де він? Із штабу фронту повідомили, що частини корпусу десь переформовуються після виходу з оточення. Але жодна з частин так і не з'явилася в смузі армії. Дізнався лише від випадкового оточенця, що на початку липня через Смоленськ справді проходили окремі підрозділи 209-ї мотострілецької дивізії цього корпусу; поцікавився долею командира дивізії полковника Муравйова Олексія Ілліча, якого добре знав ще до війни. Муравйова, як розповів оточенець, тяжко поранив німець-

кий диверсант ще там, за Мінськом, у районі Слоніма, і звідти його відправили на схід. Командир корпусу Петров ніби загинув... І згас у душі світанок. Щоправда, наступного дня надійшла від маршала Тимошенка нова шифрограма, яка вселяла нову надію. У ній Лукіну наказали прийняти від командуючого 19-ю армією генерал-лейтенанта Конєва дві стрілецькі дивізії — 158-у полковника В. І. Новожилова і 127-у генерал-майора Т. Г. Корнеєва — і розгорнути їх на рубежі на південь від Смоленська — від міста по річці Сож до села Гриньово, — створивши там потужні вузли протитанкової оборони.

Послав генерал Лукін своїх представників у ці дивізії з наказом негайно виступити до Смоленська, та коли побачив на карті неблизький їхній шлях, зрозумів: не встигнуть вони вчасно осідлати дороги, по яких німці рвуться до міста. Проте невіри своєї ні перед ким не виказував; вживав заходів, щоб своїми нечисленними силами протриматися до підходу цих двох дивізій. І ще, можливо, з відчаю наказав командирам частин, штабістам і політпрацівникам діяти так, як він це робив у районі Шепетівки: рішуче брати в свої руки — підпорядковувати собі — все, що може навіть випадково опинитися в смузі їхньої 16-ї армії: розрізнені групи й групки червоноармійців, поодиноких командирів, бойові обслуги, знекровлені підрозділи, машини, окремі танки — і, приписавши їх до полків, ставити в оборону.

Ніщо на фронті не цінується так, як ясність обстановки. Цю істину Михайло Федорович Лукін давно знав. Проте, збагнувши її у ніч на 16 липня 1941 року, коли переконався, що німці захопили південну частину Смоленська, мало не завив вовком від безсилля й болісного розуміння: настав той страшний і критичний момент, коли чаша терезів могла трагічно різко і, можливо, надовго перехилитися на користь агресора. Тільки через недогляд німців, а може, й тому, що полковник Малишев своєчасно висадив у повітря смоленські мости, вони з ходу не прорвалися через Дніпро й не захопили північної частини міста. Адже захищати Задніпров'я було нічим: майже весь смоленський гарнізон героїчно загинув у нічному вуличному бою...

На світанку 16 липня, як тільки в штабі стало відомо, що ворог захопив південну частину міста, генерал Лукін разом з членом Військової ради армії дивізійним комісаром Лобачовим і групою офіцерів штабу примчали машинами з Жукова у північну частину Смоленська. Зупинилися серед руїн біля вокзалу, і їх враз обстріляли з-за Дніпра ворожі куле-

мети. Цей вогонь розбудив нашу ріденьку оборону, що дримала на правому березі: в деяких місцях озвалися кулемети, гримнули поодинокі постріли. Незабаром оборону було трохи підсилено. Офіцери штабу розшукали уцілілих бійців з дивізіону смоленської міліції та загонів Буняшина й Нікітіна. Люди були неймовірно втомлені, але, підняті командами начальства, швидко, з розумінням серйозності обстановки, зайняли позиції для оборони.

— Що робитимемо далі? — запитав генерал Лукін дивізійного комісара Лобачова, дивлячись на нього вимогливим поглядом.

Вони добре знали і розуміли один одного, гордилися спорідненістю своїх душ і вірили, що думки їхні працюють в одному напрямі. Але зараз вони були розгублені.

— Треба доповісти в штаб фронту,— відповів Лобачов, дістаючи тремтячими пальцями цигарку з простягнутої йому кимось пачки.

— Доповісти встигнемо. Я про наші рішення запитую,— нетерпляче уточнив Лукін.

— Надійде наказ вибити німців із Смоленська.— Лобачов спроквола припалював цигарку, скося дивлячись на командарма.— Це точно... Звідси треба й вирішувати.

Лукін, ніби засмучений відповіддю члена Військової ради, різко відвернувся од нього, роздратовано схрестив на грудях руки. Це його помітне роздратування свідчило про те, що він напружено розмірковує над першими потрібними кроками в такій складній ситуації...

Воєнне, як і будь-яке інше, обдаровання людей не має меж, бо життя з його невинним прагненням до осягнення розумом й досконалості значно ширше за людські можливості. А наявність поряд з обдарованим ще одного обдарованого, яким і був дивізійний комісар Лобачов, збільшувало силу осягнення обох, бо кожен з них, Лукін і Лобачов, на межі їхніх можливостей вивіряли зрілість і глибину свого бачення й розуміння, правильність чи помилковість своїх міркувань, рішень.

А втім, припущення Лобачова про те, що неодмінно буде наказ відбити у німців Смоленськ, не стало для Лукіна одкровенням, однаке поквалило його передбачити оперативне розв'язання цього завдання, яке запропонує йому штаб фронту. І відразу знайшлося головне русло, по якому треба було спрямовувати хід думок: якими силами можна вибити німців із Смоленська? Адже шляхи підходу резервів до 16-ї і 20-ї армій майже перекриті; сусідня 19-а армія від-

ступає од Вітебська, з неймовірними зусиллями відбиваючи безперервні атаки німецьких танків, розтікаючись на південний і північний захід. Отже, маршал Тимошенко і начальник штабу фронту генерал Маландін вимагатимуть від Лукіна вирішити завдання власними силами. Виходить, треба негайно перегрупувати всі частини, що воюють тут, в оперативному оточенні, і зв'язатися з генерал-лейтенантом Коневим — командуючим 19-ю армією.

Але все-таки, що треба було робити в ті найперші години трагічного ранку, коли прорив ворога у південну частину Смоленська став фактом? У генерала Лукіна не було навіть надії на утримання північного берега Дніпра до підходу сюди частин армії з інших ділянок фронту. Він знав, що зі сходом сонця німці засиплять пошматований ланцюг нашої оборони сотнями бомб, тисячами снарядів та мін, засліплять вогнем і димом, кинуть через вузький Дніпро піхоту й плаваючі танки, і захисникам північної частини Смоленська доведеться загинути, взявши тільки з ворога якнайдорожчу плату за свою смерть. Іншого виходу не було.

Якби у хвилини цих важких роздумів, коли неспокійна душа Михайла Федоровича билася в муках безвиході, він глянув на себе в дзеркало, то побачив би майже незнайому людину. Дещо видовжене обличчя з широко поставленими очима (раніше здавалося, що вони такі від веселого бажання ширше дивитися на світ) набуло чогось трагічного в згаслому й стомленому погляді, в ще глибших і особливо в опущених кутиках губів. Коли він знімав каску, волосся у нього на голові вже не мало звичного прямого проділу, було скуйовджене і здавалося поріділим, як прибитий градом льон.

З тяжким відчуттям виїздив генерал Лукін зі Смоленська. Діймала неусвідомлена провина — та сама, яка терзає майже кожного воєначальника в подібному становищі. Михайлові Федоровичу здавалося, що, можливо, він через утому, через перенапруження не врахував чогось, випустив з уваги якісь обставини.

В емці, поплямованій для маскуванню зеленою й коричневою фарбою, з ним їхав новий начальник артилерії армії генерал-майор артилерії Прохоров Іван Павлович — відомий серед артилеристів знавець своєї справи; він умів відчувати силу й можливості підпорядкованих йому полків, дивізіонів, батарей, ніби вагу й силу удару власного кулака, і, здавалося, навіть знав твердість того предмета, на який замахнувся. Потрібні відомості Прохоров неначе ло-

вив з повітря. Розіславши у частини підлеглих йому офіцерів, просидівши ніч на вузлі зв'язку, побувавши на рухомих складах артпостачання, він уже знав усе, без чого не можна було управляти артилерією. Але знаннями не замінити боеприпасів, не заповнити лотків гарматних передків. Потрібні були снаряди, багато снарядів, а підвезення їх після того, як німці захопили Ярцево, припинилося. Потрібне було й поповнення артдивізіонів технікою, надто протитанковими гарматами. І Прохорову, як і генералові Лукіну, здавалося, що тільки чудо могло загальмувати наближення кривавої розв'язки.

Попереду їхньої машини йшов броньовичок, з башти якого по груди виглядав новий ад'ютант Лукіна — старший лейтенант Михайло Кликів. Генерала Лукіна завжди звеселяла його кавалерійська постава. Кликів — між іншим, як і Лукін Михайло Федорович, — був кубанським козаком і, сидячи в башті броньовика, тримавсь як у сідлі — широко розправивши груди, а на вибоїнах, коли броньовика підкидало, підкидав і своє тіло вгору, немовби спирався на стремена, щоб полегшити хід коневі.

За машиною Лукіна, об'їжджаючи часті воронки й перевалюючись на розбитому асфальті, їхав у своєму легковичку дивізійний комісар Лобачов. Тримали курс до магістралі Мінськ — Москва, до того місця, де її перетинала дорога Смоленськ — Демидів. Це місце весь час притягувало до себе генерала Лукіна. Ні, не тому, що звідси рукою подати до Жукова, де в лісі був вузол зв'язку, без якого командарм напівсліпий і напівглухий. Михайло Федорович постійно відчував, як відчуває протяг якоюсь частиною тіла погано вдягнена людина, беззахисність цього оперативного важливого п'ятачка, що прилягав до північної частини міста. Йому, цьому місцю, явно загрожували з боку Демидова і Ярцева рухомі танкові клини німців. І звідси було зовсім близько до спустілого військового аеродрому із зруйнованими злітно-посадочними смугами...

Ще раз згадавши про цю грізну небезпеку, Михайло Федорович мерзлякувато пересмикнув плечима, з тривогою подивився крізь придорожній, припорошений пилом чагарник у бік аеродрому... Дуже зручне тут місце для висадки посиленого технікою ворожого десанту.

Проїжджали через невелике село Печерськ. Над дорогою ліворуч височіла охайна гранована церковка. Давньослов'янською в'яззю приліпилися на ній ближче до даху цифри, що означали рік спорудження церкви: «1678».

«Скільки подій довелося їй побачити на своєму віку! — з сумом подумав Лукін.— Та не дано каменю розповісти...»

Коли попереду побачили автостраду з контрольним постом в особі одного червоноармійця з карабіном за плечима і червоним прапорцем у руці, Лукін наказав зупинитися. Машини сховали на чималій відстані одну від одної в природжній лісосмузі. Разом з генералом Прохоровим переступили кювет і підійшли до валунів, що виглядали із сивуватого полину. А валуни, збившись у табунець, ніби ловили сірими спинками холодне проміння ранкового сонця, що саме виглянуло з-за недалекого лісу. Вмостилися на валунах, і Михайло Федорович звично розстібнув планшетку, під целулоїдом якої була карта Смоленська та його околиць. Підійшов дивізійний комісар Лобачов.

— Ще начальника штабу сюди, і можна відкривати засідання Військової ради армії,— невесело пожартував Лобачов.

— Нам би краще кілька полків піхоти...— Лукін дістав пачку «Казбека», запалив і додав: — Та артилерії з сотню стволів... Як, Іване Павловичу? — І ковзнув хворобливим поглядом по засмаглому худорлявому обличчю Прохорова.

— А ось і явлення Христа народу,— немовби у відповідь йому здивовано мовив Прохоров, дивлячись у бік магістралі.

Усі змовкли, теж спрямувавши погляди на дорогу: до них підходив якийсь генерал-майор із загальновійськовими малиновими петлицями на комірі гімнастерки. Вищий середнього зросту, стрункий, у запорошених хромових чоботях, у кашкеті, з сивуватими скронями він здавався досить молоджавим, підтягнутим, та відчував, певно, ніяковість перед стількома не дуже привітними поглядами незнайомих людей. Темне від утоми й засмаги обличчя генерала було чимось заклопотане. Він підійшов до військових, які сиділи на валунах, зупинився, цокнув підборами і віддав честь. Відрекомендуватись чомусь не поспішав, і Лукін, порушивши мовчанку, з ледь помітною іронією, зайтав:

— Кого маємо честь бачити?

Генерал ніби з деяким викликом і неоясним відчуттям вищості примружив очі, але відповісти не встиг. Його випередив Прохоров, який зайшовся раптом тихим сміхом і невпевнено запитав:

— Городнянський? Овксентій Михайлович? Щоб я пропав — Городнянський!.. Скільки літ, скільки зим!

— Так точно! Генерал-майор Городнянський. Командир сто двадцять дев'ятої стрілецької дивізії дев'ятнадцятої армії,— почули у відповідь.

— А дивізія де? — вже з явним викликом запитав Лукін, наперед вкладаючи в своє запитання прикрість, яку, як він гадав, викличе у нього відповідь генерала Городнянського.

— Он у тому лісі, за кілометр звідси, — кивнув на ліс Городнянський. — Два стрілецьких і один артилерійський полк. Зараз мають підійти ще один стрілецький і артилерійський...

Лукін і всі, хто був з ним, немов підкинула їх невидима сила, підхопилися з валунів, переступили через зарослий бур'яном рів і вийшли на дорогу.

— Яке завдання дивізії? — уривисто дихаючи, запитав Лукін і міцно потис Городнянському руку.

— Відступаємо...

— Зрозуміло, генерал... Я — Лукін... Командарм шістнадцятої. Усі частини в смузі шістнадцятої армії, за наказом командуючого фронтом, підпорядковані мені.

— Я знаю про це...

— Треба рятувати Смоленськ!

— Наказуйте, товаришу генерал-лейтенант. — Городнянський козирнув і почав діставати з планшета карту, щоб навести на ній завдання для своєї дивізії.

Усе сталося, мов у казці...

3

Наказавши генералові Городнянському зайняти полками дивізії оборону в північній частині Смоленська на правому березі Дніпра і водночас узяти під непослабний вогневий контроль підходи до зруйнованих мостів й інші найнебезпечніші напрями, Лукін помчав на командний пункт армії, де мав доповісти командуванню фронтом про те, що захоплена ворогом південна частина Смоленська, і про своє рішення. А рішення це впливало з наявності сил: полкам 46-ї стрілецької дивізії генерала Філатова, передавши свої оборонні позиції на північний захід від Смоленська частинам 19-ї армії, які відступали в тому ж напрямі, терміново зайняти оборону понад Дніпром ліворуч від дивізії генерала Городнянського й осідлати залізницю Смоленськ — Москва. 152-й стрілецькій дивізії полковника Чернишова, яка відбивалася від німецьких моторизованих частин, що прорвалися крізь оборону 19-ї армії, приготуватися відійти на північно-західну частину Смоленська і зайняти оборону

вздовж північного берега Дніпра праворуч від дивізії Городнянського. Залишилися ще дві дивізії, передані вчора із знекровленої 19-ї армії. Одна з них, 127-а, перебуваючи на марші, тримала курс на Смоленськ; тепер вона, за наказом Лукіна, мала зайняти інший рубіж, з якого можна буде вдарити по місту. Другу дивізію — 158-у — гінці Лукіна продовжували розшукувати, як і частини оперативної військової групи генерала Чумакова, які ще вчора вели бої десь на південному заході від Смоленська. І як надія на підсилення ударної могутності та підвищення бойового духу частин армії, яким неодмінно буде наказано відбити у ворога місто, — дві тисячі московських комуністів, що просувалися маршовими ротами від Дорогобужа до Смоленська Старою Смоленською дорогою, яку ще не встигли перехопити німці.

Та розмову з головнокомандуючим довести до кінця Лукіну не пощастило. Встиг лише доповісти йому, що німці захопили південну частину Смоленська, що висаджені мости через Дніпро, встиг також вислухати схвильовану тираду Тимошенка про те, що місто треба за всяку ціну очистити від ворога, і зв'язок обірвався. Але зі слів маршала зрозумів головне: рішення, які він прийняв, якщо не найкращі, то все ж розумні за цих умов.

І Лукін почав застосовувати владу командуючого, приводячи в дію усі працездатні важелі штабу армії і штабів з'єднань. У війська полетіли бойові накази...

Буває, що з піщаного схилу, коли порушити верхній шар ґрунту, раптом потечуть десятки й сотні струмочків піску, і поверхня схилу ніби воскресає після вічного сну, стає живою — починає стрімко рухатися і навіть диміти. Так і після зусиль штабів частин 16-ї армії потекли з лісів і перелісків, з доріг і стежок живі струмки військового люду, машин, возів, гармат на кінній і механічній тязі, прямуючи до Дніпра. Ішли вдень і вночі. На відкритих місцях, коли в небі з'являлися німецькі літаки, пересувалися короткими кидками й перебіжками, несучи за спиною для маскування пристебнуті поясами ременями зелені мітли з гілля. Перечекавши наліт, набравшись нових сил, знову йшли — відділеннями і взводами, ротами й батареями... Підійшовши до Дніпра, швидко й по-діловому займали рубежі, визначені командирами, і готувались до бою — заривалися в землю, якщо рубежі пролягали на відкритій місцевості, або влаштували бійниці, якщо оборона проходила через руїни цегляних і попелища дерев'яних будинків уздовж Дніпра.

І раптом на вузлі зв'язку командного пункту ожила телеграфна лінія, що з'єднувала 16-у армію зі штабом фронту. Застрекотав букводрукуючий апарат Бодо, і з нього поповзла відкидною стільницею біла змійка стрічки з рядками літер... Начальник зв'язку подзвонив Лукіну, і за кілька хвилин генерал був уже в землянці апаратної. Слідом за ним прийшли дивізійний комісар Лобачов і полковник Шалін.

Передавали наказ маршала Тимошенка.

Перші слова наказу, які прочитав Михайло Федорович зі стрічки, аж ніби влучили йому в самісіньке серце й обпалили йому лице. На початку Тимошенко виклав рішення Державного комітету оборони, яке приголомшило Лукіна. Москва звинуватила командний склад частин Західного фронту в тому, що він, командний склад, пройнявся евакуаційними настроями і досить легко ставиться до питання про відхід військ од Смоленська і здачі міста ворогові. Якщо ці настрої відповідають дійсності, слово за словом незворушно промовляла телеграфна стрічка, то такі настрої Державний комітет оборони вважає за злочин, який межує з прямою зрадою Батьківщини...

Далі Тимошенко повідомляв, що Державний комітет оборони зажадав від нього залізною рукою покласти край подібним настроям, які ганьблять бойові знамена Червоної Армії, а потім виклав завдання 16-й армії; воно майже збігалось з тим, яке Лукін уже поставив перед своїми дивізіями і яке вже виконувалося...

Коли Лукін прочитав наказ до кінця, немовби крізь чужі окуляри побачив усе довкола себе в іншому світлі. Болісні і збурені думки заповнили його й ніби відокремили на якийсь час від буття. Михайло Федорович, здавалося, забув, де він і хто з ним поруч. Сам собі ставив запитання — страшніше одне від одного...

Кого має на увазі Державний комітет оборони? Але ж ідеться про Смоленськ... Отже, його, генерала Лукіна, його штаб і командирів частин майже знекровленої 16-ї армії.

В армії не заведено ображатися на суворість наказів і не заведено обговорювати їх. Та що робити із серцем, яке кричало німим криком від спопеляючих думок: адже німці справді в Смоленську і рвуться через Дніпро, про що Москва ще не знала.

Михайло Федорович відразу ж, у землянці вузла зв'язку, склав телеграму відповідь Військовій раді Західного фронту у формі бойового донесення. Підписали її всі троє:

Лукін, Лобачов і Шилін — троє головних осіб, які відповідали за виконання армією бойових завдань.

Вийшли із землянки і, не змовляючись, сіли на товстий стовбур берези, поваленої вчора вибухом фугаски. Задиміли цигарками. Мовчали, кожен думав про одне й те саме. А гуркіт бою долинав до них звідусюди і навіть, здавалося, з-під землі.

Порушив мовчання дивізійний комісар Лобачов. Спокійно, по-селянському розсудливо, він сказав ніби сам собі:

— Накази в Червоній Армії не обговорюють, а виконують. Це — закон.

— А хто обговорює? — з відтінком образи запитав Лукін.

— Особисто я... Так, так, я обговорюю цей наказ!.. — Лобачов з посмішкою глянув на командарма, а потім на начальника штабу.

— Цього я від тебе не чув! — суворо мовив Лукін.

— Я теж.— Шалін закашлявся, видихнувши хмарку тютюнового диму.

— Поглухли, значить? — Лобачов задоволено засміявся.— Від бомбування чи зі страху глянути правді у вічі?

Лукін раптом наступив підбором чобота на недокурену цигарку і роздратовано дорікнув Лобачову:

— Не люблю, комісаре, коли ти в загадки граєшся!.. Зараз не до ребусів!

— Так ось, без загадок і ребусів.— Лобачов спокійно подивився на співрозмовників: — Ми доповіли Військовій раді фронту про вжиті заходи щодо утримання північної частини Смоленська і про те, що ми робимо все можливе, аби тільки вибити німців з південної... Чи не так?.. Але ми жодним словом не згадали про пред'явлені нам обвинувачення. І мовчання — знак згоди... А я не згоден. Та не в цьому головне.

— У чому ж? — здивовано запитав Лукін.

— У тому, що в бойових умовах наганяти на командирів Червоної Армії, як і в будь-якій іншій армії, надмірний страх — не захід для досягнення успіху. Страх позбавляє людей здорового глузду... Від наляканого командира користі мало, а його страх неодмінно перейде ще й до його підлеглих. Він, цей страх, виявиться в невпевнених діях військ...

— Не тягни! — обірвав Лобачова Михайло Федорович.— Чого ти врешті хочеш?

— Хочу напроситися на розмову по прямому зв'язку з членом Військової ради фронту товаришем Булганіним.

— Багато дав би я, щоб почути, що тобі скажуть на тому кінці дроту! — Лукін засміявся, здається, широко, і цей сміх зняв напруження.— Про що ти кажеш, Олексію Андрійовичу?! Я ще біля Шепетівки надивився на переляканих людей!.. Страх позаду! Там, де слово «оточення» породжувало паніку.

— Я зовсім не про те! — Лобачов розвів руками.— Я про страх командира перед відповідальністю за прийняте ним рішення. А одержаний нами наказ може породити такий страх...

— Ну, йди викликай товариша Булганіна.— Лукін підвівся, щоб іти до автобуса.— Хоч ти й правий, але тільки частково. Адже наказ про віддання до суду колишнього командування Західного фронту на чолі з генералом армії Павловим, хоч їх неймовірно шкода, не вселив у нас жаху?! Сколихнув як слід командирський корпус Червоної Армії! І привів декого до належного стану!.. То чому цей наказ Головкама не буде корисний? З нас суворо вимагають, і ми теж будемо вимогливіші...

— Я тобі, Михайле Федоровичу, про дух наказу, а ти про букву. Я про загрозу породити в армії страх як найгостріше з усіх людських почуттів. Про неї, цю небезпеку, пам'ятали полководці всіх часів і народів... Відомо, наприклад, що того, хто втік з поля бою, не зіткнувшись навіть з ворогом, найважче примусити повернутися в бій. Швидше повернеться той, хто вже бачив ворога, бився з ним і був навіть переможений. Швидше в атаку піде й той, хто зовсім не бачив ворога. Декому страх нестерпніший, ніж сама смерть!..

Генерал Лукін не встиг відповісти йому на цю довгу тираду. Перед ним став, вийшовши із землянки, блідovidий і худий лейтенант з червоною пов'язкою на рукаві. Звернувшись до генерала, як належало за статутом, він передав йому пропахлий казеїновим клеєм бланк з телеграфним текстом. Лукін читав телеграму довго, ніби розшифровував її. Потім гмукнув і подав її Лобачову:

— Там дещо є на підтвердження твоєї сьогоднішньої філософії.— Слова Михайла Федоровича прозвучали з іронічним сумом.

Лобачов прочитав уголос:

— «Малишева, який підірвав мости через Дніпро і тим самим перешкодив відновити становище в Смоленську, заарештувати й доставити в штаб фронту...» Підпис: «Прокурор фронту...»

— Але ж полковник Малишев зробив це за нашим наказом,— нагадав полковник Шалін.— Я разом з начальником інженерної служби готував цей папір... Правда, ми сказали тоді Малишеву, що наказ набуде чинності після того, як штаб фронту дасть дозвіл...

Запала гнітюча тиша, неначе всі почували себе в чомусь винними і засоромилися один перед одним.

— Підготуйте прокуророві пояснювальну телеграму,— порушивши мовчанку, похмуро наказав Лукін начальникові штабу, а потім звів глузливий погляд на Лобачова: — Пророк з комісарською зіркою...

— А чом би й не пророк? — в голосі Лобачова вчувався сміх.— Одного разу я напророкував самому товаришу Леніну!

— Ну, так дуже не загинай,— мовив Лукін, але глянув на Лобачова захоплено, бо любив слухати його розповіді про важке сирітське дитинство, про голодну, але бойову юність, а особливо про ті часи, коли Олексій Андрійович був кремлівським курсантом і не раз стояв на посту № 27 біля квартири Леніна, бачив і чув вождя.

— Не зовсім, щоправда, Леніну,— уточнив Лобачов,— а моїм друзям, які хотіли спростити Володимирі Іллічу процедуру сплати ним партійних внесків...

Долинув гуркіт моторів. Він наростав, стаючи дедалі чіткішим і застрашливішим, ширився, погрозово заповнюючи весь простір довкола: майже на бриючому польоті вздовж магістралі Мінськ — Москва йшла, проглядаючи крізь гілля, шістька «юнкерсів». Зенітники, які прикривали цей ліс, не відкрили вогню по такій принадній цілі: не можна було демаскувати штабу армії, поки над ним не нависла пряма загроза.

— Пройшли... Продовжуйте, Олексію Андрійовичу,— сказав полковник Шалін, глянувши на наручний годинник: він, як і всі начальники штабів, постійно відчував брак часу і незмірно дорожив ним.

— Так ось! — Лобачов потер від задоволення руки, помітивши, що його з цікавістю слухають.— У нас в Кремлі був свій підрайком партії. Там стояли на партійному обліку й наші командири та курсанти. І Ленін також! І ось наш командир роти Григорій Антонов, а він був скарбником у підрайкомі, якось каже: «Володимир Ілліч найдисциплінованіший платник членських партійних внесків. Але ж він надзвичайно зайнятий. А що, коли я запропоную йому прислати з грішми свого секретаря?» Я візьми та й скажи тоді Антонову: «Товариш Ленін відповість, що комуніст ніко-

му не повинен довіряти свого партійного квитка...» І саме ці слова сказав Володимир Ілліч Антонову. Слово честі!

— Цікавий факт,— серйозно зауважив Лукін.— Тепер ми величатимемо тебе не тільки членом Військової ради, а й головним пророком армії.

— А знаєте, чому я вгадав відповідь Леніна?.. — збуджено запитав Лобачов.— Яюсь у кремлівській перукарні я хотів поступитися чергою Володимирі Іллічу: «Сідайте, Володимире Іллічу. Я зачекаю». А він у відповідь: «Черга — це порядок. Вона для того й існує, щоб усі її дотримувалися». І посадив мене в крісло... То, друзі мої, була найдовша в моєму житті стрижка...

4

А вночі надійшла від маршала Тимошенка ще одна телеграма. Із змісту її генерал Лукін остаточно впевнився в здогаді, що в штабі фронту склалася надзвичайно напружена обстановка, а сам Тимошенко зазнав надмірної моральної втоми. І ще вбачав Михайло Федорович чийось активну упередженість «у верхах» щодо нього особисто. Лукіну здавалося, що якби на його місці був інший командарм, з іншою долею, не стала б Військова рада лякати його судом військового трибуналу, якщо керована ним армія не відіб'є у німців Смоленська. І цей здогад забирав у нього останні сили, бо, коли йому вдавалося викроїти якусь годину для сну, думки з тиранічною нещадністю знову й знову поверталися до останніх телеграм і відразу ж з болем у серці сягали в недавнє минуле.

А втім, це недавнє вже спливало в пам'яті, як щось дуже далеке, наче з напівзабутих снів. Але воно мучило, розвереджувало душу, перекидаючись хистким містком у сьогоднішній день, об'єднувалося з уявною поки що бідою, можливо, навіть такою ж тяжкою, яка спіткала першого командуючого Західним фронтом генерала армії Павлова і його найближчих соратників.

Душевні травми завжди пробуджують пристрасну енергію пам'яті. І досі не міг Михайло Федорович примиритися з несправедливістю, якої зазнав у 1937 році. Часто в пам'яті спливала подія, коли його, військового коменданта Москви, притягли до партійної відповідальності за «втрату класової пильності». Усе почалося з чийогось листа, що надійшов з Харкова і стверджував, нібито комбриг Лукін, пере-

буваючи з 1929 по 1935 рік командиром стрілецької дивізії в Харкові, підтримував там дружні стосунки з начальником управління залізниці та з одним політпрацівником військового округу, яких потім викрили як ворогів народу.

Так з'явилася на світ його персональна партійна справа.

Спочатку Михайлові Федоровичу здалося це якимсь безглуздом. Та й ті, хто його оточував, добродушно посміювалися: мовляв, знайшли привід для промовання кісточок комендантові столиці. Та ось відкрилися збори. Доповідач почав чомусь пристрасно й досить картинно змальовувати ситуацію: командира дивізії Лукіна, виявляється, обплутали дружніми зв'язками нині викриті вороги народу. Будучи військовим комендантом Москви, він приховав це. До чого все це могло призвести?.. І закрутилося... Доповідача почали доповнювати виступаючи, які раптом «прозріли», уява їхня розпалювалася дедалі дужче... Між Лукіним і зборами утворилася порожнеча, і її поступово неначе заливали бетоном відчуження. Бетон тверднув, і порожнеча перетворювалася на неприступний мур ворожості чи настороженості щодо Лукіна. Внаслідок утворився моноліт громадської думки, похитнути який було важко. Кожен учасник зборів окремо потім не міг збагнути, як виріс цей «моноліт», на чому трималася його порочна твердь. Дивувало й те, що сам «підсудний» в якийсь момент теж відчув себе в чомусь винним, навіть устидався своєї провини, хоч і не розумів її суті... Так з нічого народилося все, хоч сам Платон, учень Сократа, стверджував, що все складається з усього.

Якби тоді з'явився на партійні збори бодай хтось один з просвітленим поглядом на стан речей, і все постало б в іншому світлі, здалось би нікчемним і смішним... Та цього не сталося. Кінець кінцем — суворе партійне стягнення, а потім усунення з посади військового коменданта Москви.

Тільки з часом, після кількох місяців тривожної бездіяльності і тяжких роздумів, комбрига Лукіна завдяки зусиллям маршала Ворошилова було направлено на штабну роботу в Сибірський військовий округ. Стерпів тоді образу, бо то були смутні часи, які вимагали гіркої данини навіть при абсурдних звинуваченнях. Породили їх, як розумів Лукін, таємні вороги, кар'єристи і прямі помилки окремих осіб, які мали владу в своїх руках і зловживали не тільки індивідуальною, але й соціальною силою. Деякі суспільні прошарки забродили тоді від дріжджів недовіри: декому ввижалися затаєні вороги навіть там, де їх зовсім не було й не могло бути. І часто звинувачували безневинних; тоді

ламалися долі чесних людей, розверзалася прірва перед цілими фамільними династіями... Не обминула ця чорна пошесть і армії, оголивши багато командних висот, завдавши величезної шкоди військовій могутності держави...

На початку 1940 року Москва зажадала на генерала Лукіна партійну характеристику: готувалося його призначення командуючим 16-ю армією. І знову довелося випити йому гірку чашу образи: кілька годин обговорювали партійні збори «політичне обличчя» комуніста Лукіна. Знову розворушили все старе, і через неясність давніх подій, через незнання справжніх причин простежили кожен наступний крок генерала. Позначилося й те, що характер у нього був досить крутий: тільки за час перебування в Сибірському військовому окрузі на посадах заступника начальника штабу, начальника штабу, а потім заступника командуючого Михайло Федорович устиг декому «насолити» — ускладнити життя своєю суворою вимогливістю й непохитністю на службі. Але правда перемогла: незабаром він став командармом.

І ось, під Смоленськом, знову камінь на серці, немов кинутий з минулого. Військова рада надсилає йому шифровку, в якій вимагає вибити німців із Смоленська і погрожує судом військового трибуналу, якщо наказ не буде виконано. Як це зрозуміти? Йому не вірять, що він ніяк не може з такими малими силами повернути Смоленськ? Виходить, його чекає така ж доля, як і Павлова? Це вже навіть не ображало, а озлоблювало. Бо генерал армії Павлов справді перед початком війни і в перші її дні не все зумів зробити так, щоб наземні й повітряні сили Західного фронту не зазнали таких великих втрат... А він, генерал-лейтенант Лукін, устиг дещо зробити ще до прибуття сюди, під Смоленськ. Міг би й пишатися зробленим на Південно-Західному фронті, в Шепетівці, в найперші дні війни. Адже його «шепетівські» рішучі й ризиковані дії, які принесли величезну користь Південно-Західному фронту, помітило вище командування... Та на війні вищому командуванню часто бракує часу оглядатися на вчорашній день. І ось ця жорстокість наказів та багатозначність телеграм...

5

Якщо є історія подій у їх причинних зв'язках і взаємообумовленостях, то щось подібне є і в історії людських почуттів та взаємин, Генерал армії Жуков, діяльність якого на

посаді начальника Генерального штабу щодня оцінювалася Державним комітетом оборони, найчастіше в особі Сталіна, іноді замислювався над тим, як і з чого склалися його судження про цю першу в партії і державі людину, як визріли ті складні почуття до Сталіна, які майже щоразу виникали, коли він готувався до зустрічі з ним. А зустрічатися з Головою ДКО, крім телефонних розмов, доводилося двічі на добу, коли доповідав у Кремлі не тільки про все те найголовніше, що відбулося на фронтах, вивчене й узагальнене Генеральним штабом як робочим органом Ставки, але й викладав свої висновки, припущення і проекти чергових оперативно-стратегічних вирішень.

А донесення з фронтів нічим не радували. Наші втрати зростали, і ворог на багатьох напрямках дедалі глибше вгризався в радянську територію. Тому атмосфера в кабінеті Сталіна часто була наелектризована вкрай, і Жуков нерідко виходив од нього, відчуваючи напруження кожного нерва, кожної клітини тіла. На різкості у висловлюваннях Сталіна сам часто відповідав різкостями, зате кожна похвала Сталіна на його адресу, кожна згода із запропонованими Генштабом оперативними рішеннями окрилювали Жукова, надавали йому впевненості, пробуджували нову енергію до дії й пошуків.

Важко пояснити словами його почуття до Сталіна через їхню складність і деяку непостійність. Коли Жуков роздумував про це, він часто згадував першу зустріч з ним. Вона мала передісторію, пов'язану з подіями весни й літа 1939 року на Далекому Сході. Жукова, тоді заступника командуючого військами Білоруського військового округу, терміново викликали в Москву до народного комісара оборони Ворошилова, який повідомив йому, що Японія вчинила напад на Монголію, а Радянський Союз, за договором з Монголією, повинен надати їй військову допомогу. Потім маршал Ворошилов запитав: «Чи не могли б ви вилетіти туди негайно і при потребі взяти на себе командування військами?»

Жуков глянув на стіл засідань, де лежала карта Монголії, побачив проведenu на схід від річки Халхін-Гол лінію вторгнення японських військ. Він, звичайно, знав, що кульмінація полководницької мудрості — це правильне рішення, яке впливає головним чином із знання противника і своїх військ. Ні того, ні того у нього поки що не було, але, підкоряючись закликові свого характеру йти назустріч труднощам і небезпекам, одразу ж відповів:

«Товаришу маршал, я готовий вилетіти хоч зараз!»

Жуков гадав, що після цього його запросять до Генштабу, там почнеться сидіння над картами, вивчення оперативно-тактичних прийомів у діях японських військ. А потім буде зустріч зі Сталіним. Але нічого цього не було...

«Дуже добре,— задоволено сказав йому Ворошилов,— літак для вас підготують на Центральному аеродромі на шістнадцяту годину...»

Чим закінчилася битва на Халхін-Голі — усім відомо. Червона Армія відбила в Японії бажання міряться силами, змусила її остерегтися нападати на СРСР слідом за фашистською Німеччиною... Що ж до Жукова, то він засвідчив своє справжнє полководницьке мистецтво, свою волю і цілеспрямованість, з повним правом заслужив звання генерала армії і Героя Радянського Союзу.

Згодом його викликали до Москви, щоб призначити на нову посаду, і лише тоді вперше запросили до Кремля.

Дізнавшись, що він має зустрітися зі Сталіним, Георгій Костянтинович хвилювався так, як, здається, не хвилювався ніколи. Не тому, що багато чув про складний і загадковий характер Сталіна. Він думав про Сталіна як про вірного соратника Леніна, мудрого продовжувача його вчення і військово-політичного стратега із залізною волею і незбагненною глибиною розуму.

У кабінеті Сталіна Жуков побачив також Молотова, Калініна і Ворошилова. За чаєм почалася розмова, в якій йому, тоді сорокачотирирічному генералові армії, було відведено головну роль. Усі дуже уважно слухали оцінні роздуми Жукова про японську армію, її сильні й слабкі сторони, а також про те, як діяли в боях із самураями війська Червоної Армії. Члени Політбюро ставили запитання, і Жуков вільно й розкуто відповідав на них. Та раптом Сталін запитав несподіване:

— Як допомагали вам Кулик, Павлов і Воронов?

Жукову здалося, що в цьому запитанні була якась небезпека для нього, і за велінням свого характеру пішов їй назустріч, кинувши збентежений погляд на Ворошилова. Про допомогу Павлова, як начальника Автобронетанкового управління Червоної Армії, і Воронова, як начальника артилерії, які перебували під час бойових дій на Халхін-Голі, Жукову було що сказати членам Політбюро. Він справді відчував їхню присутність і допомогу. А про маршала Кулика, заступника наркома оборони?.. Говорити неправду він не вмів. І, ще раз глянувши на Ворошилова, спохмурніло мовив:

— Щодо маршала Кулика, то я не можу відзначити якоїсь корисної роботи з його боку...

Сталін, який досі походжав по кабінету, раптом зупинився. Видихнувши хмарку тютюнового диму, він трохи нахилився до Жукова і, торкнувшись мундштуком люльки до його плеча, здалося, зазирнув у саму душу. Цей проникливий погляд видався Георгію Костянтиновичу неймовірно довгим. Ворухнулося глибоко в серці відчуття провинності перед Ворошиловим. Але погляду від золотавих очей Сталіна не відвів і нічим не виявив відчуття тієї провинності... Він помітив, як під густою сивиною вусів Сталіна промайнула усмішка, і, не зрозумівши її значення, в душі озлився, збираючись обґрунтувати свою оцінку діяльності Кулика. Але запитань більше не було. На прощання йому всі гаряче й шанобливо потиснули руку.

Повертався з Кремля до готелю «Москва» як у легкому сп'янінні. Навіть не вірилося, що тільки-но чув тихий голос Сталіна, зв'язав свої судження з його думками й поглядами щодо військових справ... Він довго не міг заснути в ту незабутню ніч, даремно переконуючи себе — немає нічого дивного, що Сталін так професійно розбирається в оперативному мистецтві й військовій стратегії. Адже ще в громадянську війну, коли Жуков був лише рядовим червоноармійцем, Сталін уже брав участь в розробці великих військових операцій. З його ім'ям пов'язані перемоги Червоної Армії під час оборони Царицина, над арміями Денікіна. Пригадав відомий лист Сталіна з Південного фронту, що був адресований Леніну...

Справді, є історія подій і є історія почуттів. Але в жодній з них немає ні початку ні кінця, бо сила людської пам'яті не така вже й велика, щоб досягти нескінченності минулого; і нікому не дано зазирнути далеко за поріг майбутнього...

Спалах гніву, що його викликала в Сталіна звістка про взяття німцями Смоленська, суворі слова, сказані ним з цього приводу начальникові Генерального штабу Жукову, ніби задали тон деяким директивам і наказам, які полетіли в ці дні у нижчестоящі штаби. Жорсткі у формулюваннях завдань і круті в оцінках дій військ, вони, безперечно, нагнітали атмосферу напруженості в штабах фронтів і армій, що не найкраще позначалося на діяльності командного складу. Генерал армії Жуков гостро відчув це під час останньої телефонної розмови з маршалом Тимошенком, який

з прикрістю заявив, що, на його погляд, командарми Лукін і Курочкін заслуговують своїми діями на високу похвалу, а він змушений, спираючись на накази згори, лякати їх судом військового трибуналу...

Та й про який суд могла йти мова, коли вся війна з її страшним розмахом стала гігантським судилищем над цілими народами, державами, соціальними системами! Вирок цього судилища повільно визрівав у кривавому суперництві величезних армій, що спиралися на могутність вогню, заліза й на силу людського духу. Жуков розумів, коли Тимошенко й не думав так про війну взагалі, то не міг не збагнути головного: для Лукіна, Курочкіна, для всіх їхніх штабів і військ, які й далі билися за Смоленськ в оперативному оточенні, нічого страшнішого вже не могло бути.

Ідучи до Кремля з черговою доповіддю Сталіну, Жуков мав намір поговорити з ним і про це — треба було якимось чином послабити напруження в штабах, не знизивши їхньої оперативності в управлінні військами. Добре, якби при цій розмові були присутні члени Політбюро — нехай навіть один Молотов, який частіше за інших заступався перед Сталіним за військових.

По дорозі з Генштабу до Кремля Жуков устиг подумати й про те, що розгніваний, уражений Сталін зрозуміліший для нього — він тоді більше схожий на інших людей. І Жуков завжди знаходив слова, які коли й не вгамовували його гнів, то хоч нагадували: вони разом відповідають за Збройні Сили, і адресовані йому, Жукову, докори стосуються й самого Сталіна.

6

Сьогодні в кремлівському кабінеті Сталіна, як і щодня, вирішувалися найрізноманітніші справи, пов'язані з війною, яка і в Кремлі вже стала суворою буденністю. За довгим столом із зеленим суконним покриттям сиділи Молотов і Шахурін, а Сталін, повернувшись до них спиною, стояв біля свого робочого столу й розмовляв по телефону з горьковським заводом «Красное Сормово». На другому кінці проводу був нарком танкової промисловості Малишев.

Тим часом Молотов перечитував копію особистого послання Сталіна прем'єр-міністрові Великобританії Черчіллю, яке 18 липня було передане посольству Радянського Союзу в Лондоні. У цьому документі — відповіді на два липневих

листи Черчілля — Сталін, повідомивши про важке становище радянських військ, які зазнали раптового нападу Німеччини, висловив побажання, щоб Великобританія якнайшвидше відкрила Другий фронт проти Гітлера. Тепер Кремль з напруженим нетерпінням чекав відповіді з Лондона, і Молотов прикидав у думці можливий зміст цієї відповіді, обмірковував нові напрями пошуків радянської дипломатії.

А наркома авіаційної промисловості Шахуріна знемагав сон. Останні кілька днів Олексій Іванович майже не спав, снуючи, як ткацький човник, між своїм наркоматом, конструкторськими бюро та авіаційними заводами: всюди потрібні були його нагляд, втручання, допомога. Перед Шахуріним височів стос секретних документів; зверху — аркуш із звітними даними про збудовані за тиждень авіамотори й літаки. Він намагався збагнути суть деяких цифр, та машинописний текст на аркуші паперу розпливався перед очима, а голова хилилася до столу... Тоді, відкинувшись на спинку стільця, він став прислухатися до розмови Сталіна з Малишевим.

Мембрана в трубці телефонного апарата високої частоти, яку тримав біля вуха Сталін, резонувала, і з неї часом долинали сплески знайомого Шахуріну голосу. А може, голос Малишева сам по собі воскресав у його затуманеній дрімотою пам'яті? Напевне так, бо Шахурін, коли заплющив очі, ніби побачив Малишева поруч, але чомусь уже в залі засідань Раднаркому. Малишев підсовував йому блокнот з якимись записами й витирав носовиком високе чоло з глибокими залисинами, розкуйовджуючи при цьому густі брови над великими розумними очима. А очі були спокійні, трохи усміхнені й надавали його інтелігентному обличчю безтурботного вигляду. І Шахурін немовби почув слова, які сказав йому Малишев давно — ще до війни: «Олексію Івановичу, нам ще далеко до сорока, а ми з тобою мов старики, крім своїх наркоматів і заводів, нічого не знаємо... Давай хоч зберемося з дружинами та вип'ємо по-християнськи, поспіваємо...»

І раптом полинула пісня, задзвенів, загравав високий чоловічий голос. Шахурін зрозумів, що це співає Сталін; він чув від когось, що в Сталіна гарний, високий голос, зовсім не схожий на той, яким він розмовляє...

Олексій Іванович прокинувся — хтось легенько штовхнув його під бік. Підвівши голову, розплющив очі й побачив спрямований на нього усміхнений погляд Молотова.

— Якщо писатимете після війни мемуари, — пошепки ска-

зав йому Молотов,— не забудьте розповісти, як спали в кабінеті Верховного Командуючого... Це ще нікому не вдавалося...

Шахурін, остаточно відігнавши дрімоту, ніяково відповів:

— Три ночі не спав... Женемо новий літак...— і осікся, побачивши, що Сталін повернув до них голову і в очах його сійнула суворість.

Тільки тепер до Шахуріна почав доходити зміст телефонної розмови Сталіна з Малишевим:

— Так, так!.. Ми вам довірили, товаришу Малишев, організацію нових центрів танкової промисловості,— сказав Сталін з помітним грузинським акцентом.— І ЦК сподівається, що тепер, коли частина нашої броньової бази перебуває під ударами авіації ворога, ви, як нарком танкової промисловості, зумієте розумно використати все, що у нас є в Москві, в Підмосков'ї і на заводах Поволжя...

У дверях кабінету нечутно з'явився й застиг на місці Поскрьобишев — зі стомленим обличчям і червонуватими білками очей від постійного недосипання. Сталін немов побачив його потилицею і повернувся до дверей. Глянувши на Поскрьобишева, потім на настінний годинник над дверима, він ледь помітно кивнув Поскрьобишеву, і той, блиснувши лисиною в сонячних променях, що падали у вікно, зник... До кабінету відразу ж увійшов начальник Генерального штабу Жуков у супроводі генерала з розбухлим портфелем. Вони привітально клацнули підборами чорних блискучих чобіт і, побачивши, що Сталін стоїть спиною до дверей, сіли до столу. Генерал розстебнув товстий коричневий портфель і виклав з нього на зелене сукно столу карти й документи.

А Сталін тим часом говорив у телефонну трубку:

— Товариш Малишев не повинен помилятись, який танк доручити випускати Горьковському заводу, який Коломенському. Зараз фронту потрібні «тридцятьчотвірки» і КВ...

Сталін замовк, і вже не в стомленій уяві Шахуріна, а з телефонної трубки було чути притишений голос Малишева:

— Товаришу Сталін, треба допомогти Головному автобронетанковому управлінню з ремонтом танків... На фронтах ще не всі розуміють, що підбитий танк — не брутх, не відходи війни... Танк дуже рідко знищується цілком... Це — тисячі деталей... З трьох танків можна скласти один-два.

— У чому має полягати наша допомога?— запитав Сталін.

— Накажіть товаришеві Мехлісу мобілізувати фронтових політпрацівників для роз'яснення цього всім бійцям і командирам. Прискорення ремонту допоможе нам заповнити прогалину у випуску нових танків, поки йде евакуація на схід заводів та їх розгортання на нових місцях...

— Гаразд. До побачення, товаришу Малишев.— Сталін поклав на апарат трубку, взяв синій олівець і, схилившись над столом, записав щось на календарі.

Жуков і його помічник, побачивши, що Сталін звільнився, підвелися.

— Сідайте, товариші військові.— Сталін махнув їм рукою і, дивлячись на Шахуріна, скупно усміхнувся. Потім сказав:— А дехто скаржиться на суворість товариша Сталіна...— Він багатозначно глянув на Жукова:— Яка ж це суворість, скажіть на милість? Приходять наркоми до нього в кабінет із звітами і... вкладаються спати... Ми вам не перешкодили, товаришу Шахурін?

— Пробачте, товаришу Сталін.— Олексій Іванович відчував себе провинним школярем.— Більше такого не повториться.

— Нічого, буває. Знаю, що не легко вам... То на чому перервав нас товариш Малишев телефонним дзвінком?— Сталін спрямував на Шахуріна вже серйозний, вимогливий погляд.

— Ви говорили про роль заступників наркомів,— нагадав Олексій Іванович.

— Ага... Так ось, і у вас чудові заступники!.. Дементьев, Яковлев, Хруничов, Воронін... Прекрасні спеціалісти і справжні партійці. Вони й повинні бувати на далеких заводах, дослідних аеродромах і в конструкторських бюро... За вашим розпорядженням. Скажіть, навіщо вам було самому летіти в Рибінськ?

— Там на заводі виник конфлікт між конструкторами і виробничниками,— пояснив Шахурін.

— Конфлікт міг якнайкраще владнати товариш Патоличев¹. Він організатор вищого класу, добре працює з людьми, з ходу вміє увійти в справу.

— Правильно. Не подумав я...

— Давайте твердо домовимось: без мого відома ви з Москви не відлучаетесь. І особисто на вас, крім інших

---

¹ М. С. Патоличев— на той час перший секретар Ярославського обкому партії. (Прим. автора).

обов'язків, лежить щоденний звіт перед ЦК і Раднаркомом... Письмовий звіт!.. Про випуск літаків і моторів. І не простий звіт про складені літаки, а про перевірені в повітрі — облітані й відстріляні...

— Усе зрозуміло, товаришу Сталін.— Шахурін підвівся і почав складати папери в портфель.

Олексію Івановичу хотілось послухати повідомлення Жукова про становище на фронтах, але в приймальній наркомату на нього чекали «гінці» із заводів, та й побачив, що Сталін уже немовби забув про нього й підійшов до другого кінця столу, де були розгорнуті карти.

Генерал армії Жуков, зрозумівши, що Сталін подумки переключився на фронтові справи, вирішив сказати йому, про що думав, їдучи до Кремля.

Але Сталін випередив його:

— Якось ми говорили за обідом, що не треба сердитися на Сталіна, коли він сварить товариша Жукова.— Він підняв затиснуту в правій руці згаслу люльку, ніби закликаючи до уваги.— Сталін сварить Жукова, а Жуков сварить командуючих фронтами й арміями, і справа йде краще. Але не можна сварити Жукова і командуючих настільки, щоб їхня діяльність сковувалася і справа йшла гірше...

Жуков внутрішньо здригнувся: адже він збирався, може, в іншій формі, сказати Сталіну те саме.

— Отож передайте товаришеві Тимошенку, щоб він зайве не сварив Лукіна, Курочкіна й Конєва. Більше того, нехай представить їх до високих урядових нагород; можливо, це допоможе Лукіну й Курочкіну викинути німців із Смоленська...

— Згоден з вами, товаришу Сталін...— тільки й спромігся відповісти Жуков.— Дозвольте доповідати?

— Хвилинку.— Сталін повернувся до Молотова.— Буде корисно, якщо начальник Генерального штабу ознайомиться з нашим листом Черчіллю.— Потім пояснив Жукову:— Ми запропонували англійському прем'єрові поквартитися з відкриттям Другого фронту.

— Навіть вказали можливі варіанти його створення, які влаштують нас,— уточнив Молотов.

— Пробачте, я не зовсім зрозумів.— Жуков насунив брови, і очі його зсузилися, потемніли.— І вам не потрібна була для цього думка Генерального штабу?

Сталін і Молотов перезирнулися, ніби не знали, як зреагувати на слова Жукова.

— Адже є оперативно-стратегічні доцільності...— Жуков почував себе ніяково і насилу підбирав слова.— Ви могли про них не знати...

Сталін досадливо посміхнувся, взяв у рот мундштук люльки й заспокійливо сказав:

— Ми поки що виходили з доцільностей стратегії... З вивчених нами фактів.

— У порядку військово-політичного зондажу,— додав Молотов і розгорнув одну із своїх папок.— Ось, Георгію Костянтиновичу, можете ознайомитися з особистим посланням товариша Сталіна панові Черчіллю.

Жуков уловив ледь помітний акцент, що його зробив Молотов на словах «особистим посланням», і одразу ж мовив:

— Я не дипломат. Якщо існує форма обміну між главами урядів особистими посланнями, можливо, Генштаб справді тут ні до чого.

— Читайте,— вимогливо сказав Сталін і, повернувшись до Жукова спиною, повільно пішов до свого робочого столу.

Жуков узяв дві сторінки чіткого машинописного тексту й почав читати:

«Дозвольте подякувати Вам за обидва особисті послання.

Ваші послання дали початок згоді між нашими урядами. Тепер, як Ви висловилися з цілковитою підставою, Радянський Союз і Великобританія стали бойовими союзниками в боротьбі з гітлерівською Німеччиною. Не сумніваюся, що в наших держав знайдеться досить сил, щоб, незважаючи на всі труднощі, розгромити нашого спільного ворога...»

Далі Сталін повідомляв прем'єр-міністра Великобританії, що становище радянських військ на фронті залишається напруженим, і пояснював причини цього...

«Мені здається,— далі писав він,— що воєнне становище Радянського Союзу, так само як і Великобританії, значно поліпшилося б, якби був створений фронт проти Гітлера на Заході (Північна Франція) і на Півночі (Арктика).

Фронт на півночі Франції міг би не тільки відтягти сили Гітлера зі Сходу, а й унеможливив би вторгнення Гітлера в Англію. Створення такого фронту було б популярним як в армії Великобританії, так і серед всього населення Південної Англії. Я уявляю трудність створення такого фронту, але мені здається, що, незважаючи на труднощі, його варто було б створити не тільки задля нашої спільної справи, але й задля інтересів самої Англії. Найлегше створити

такий фронт саме тепер, коли Гітлер ще не встиг закріпити за собою захоплені на Сході позиції.

Ще легше створити фронт на Півночі. Тут будуть потрібні тільки дії англійських повітряних і морських сил без висадки військового десанту, без висадки артилерії. У цій операції візьмуть участь радянські сухопутні, морські й авіаційні сили. Ми вітали б, якби Великобританія могла перекинути сюди близько однієї легкої дивізії або більше норвезьких добровольців, яких можна було б перекинути в Північну Норвегію для повстанських дій проти німців.

18 липня 1941 року».

— Все логічно, товаришу Сталін... Думка до думки, як патрони в обоймі.— Жуков усе ще відчував ніяковість за висловлене здивування з приводу того, що до вироблення варіантів відкриття Другого фронту не були залучені спеціалісти Генерального штабу. Адже генштабісти справді вивчали можливість збройних сил Великобританії завдати десь серйозного удару по німецько-фашистських військах.

— Патрони в обоймі — це добре сказано.— Сталін дивився на Жукова з ледь помітною усмішкою.— А ваше запитання, чому ми не звернулися по допомогу до Генштабу, логічне. Надалі в переговорах із союзниками про Другий фронт і їхню допомогу нам ми будемо спиратися не тільки на Генштаб, а й на всю обчислювальну службу наших наркоматів, які працюють на оборону.

— І на запитання головного інтенданта Червоної Армії товариша Хрульова,— додав Молотов.

— Цікаво, товаришу Сталін, як відгукнуться англійці на ваші пропозиції?— запитав Жуков, із задоволенням сприйнявши почуте.

— Не поспішають відгукуватися.— Молотов поплескав долонею по шкіряній папці з паперами.— Вони зараз, як я гадаю, з особливою ретельністю збирають і аналізують інформацію про становище на наших фронтах, спираючись головним чином на німецькі джерела. І порівнюють з нашою інформацією... І, я гадаю, чекають, як поведеться Москва після перших бомбардувань. Мовляв, чи вистойть?..

— Справді, чекають наслідків бомбардувань,— погодився Сталін.— Герінг і Гітлер особливо в останні дні люто погрожують тотально розгромити Москву бомбардуванням з повітря і потопити її в морі вогню. Можливо, ці погрози лякають англійців, які зазнали на собі силу ударів німецької авіації. Вони, можливо, бояться, що й ми з вами не вціліємо, і їм тоді ні з ким буде вести переговори...— Ста-

лін раптом замовк і, дивлячись на Жукова, ніби важко добирав наступні слова.— Ще четвертого липня розвідувальний німецький літак проник у небо західних околиць Москви. Відтоді вони безперервно ведуть повітряну розвідку...

— Так, товаришу Сталін. Наші пости повітряного спостереження вже зареєстрували майже дев'яносто розвідувальних польотів у напрямі Москви,— підтвердив Жуков.— Дев'ять літаків прорвалися в район міста... Льотчики нашого шостого винищувального авіакорпусу збили кілька «хейнкелів»... Одного таранили...

— Збити кілька повітряних німецьких розвідників з дев'яти десятків — не так уже й багато,— задумливо мовив Сталін, підійшовши до вікна, яке виходило на Арсенал¹.— Це не дуже відповідає нашому переконанню, що радянська воєнна наука глибоко розробила тактику протиповітряної оборони великих адміністративних і промислових центрів.

Жуков хотів пояснити Сталіну, що в німців розвідувальні літаки найновішої конструкції. До того ж, як розповіли збиті й узяті в полон німецькі льотчики, їх максимально полегшують: заправляють суворо обмеженою кількістю бензину, знімають частину озброєння, садовлять за штурвали найлегших пілотів. Цим досягають висоти польотів понад вісім кілометрів. Але Сталін, так само дивлячись у вікно, випередив Жукова:

— Доповідайте... Які зміни на фронтах?

Процедура доповіді узагальнених Генштабом зведень про події на фронтах стала звичною для Жукова. І він, розгорнувши на столі карту стратегічної обстановки, карту з нанесеним угрупованням німецьких військ, довідки про стан наших військ і запасів матеріально-технічних засобів фронтів і Центру, чітко й розмірено почав доповідати про те, що за минулу добу завершено розпочатий 14 липня контрудар 11-ї армії Північно-Західного фронту по 4-й танковій групі ворога в районі Сольци. Внаслідок контрудару війська армії захопили Сольци і відкинули німців на 24—38 кілометрів. Жуков, схилившись над картою, назвав кілька населених пунктів, через які проходив тоді рубіж 11-ї армії.

Далі начальник Генерального штабу охарактеризував обстановку на Західному напрямі, повідомивши при цьому,

---

¹ Арсенал — споруда в Кремлі для зберігання зброї, спорядження й трофеїв російської армії. Збудована в 1703—1736 рр. Не раз перебудовувалась. (Прим. автора).

що війська 22-ї армії під ударами переважаючих сил ворога залишили місто Великі Луки.

На Південо-Західному фронті 26-а армія з району на південь від Києва перейшла в наступ проти військ 1-ї німецької танкової групи. Наступ розгорнути не пощастило, але ворог змушений був перейти до оборони на рубежі Фастів, Біла Церква, Тараща...

Сталін слухав, фіксуючи в пам'яті найістотніше, і водночас думки його роздвоювалися — немовби текли двома руслами. Стоячи біля вікна і вслухаючись у доповідь Жукова, він дивився на вже набридлу картину: обнесений парканом, розкопаний і знівечений сквер, стрічку транспортера, що безперервно й невтомно рухалась до верху паркана, несучи на собі з-під землі кришиво ґрунту. За парканом гурчали вантажні машини, по черзі підставляючи свої кузови під транспортер... Це метробудівці поспішали закінчити бомбосховище.

Сталін запам'ятав той довоєнний травневий день, коли почалося це будівництво в Кремлі. Напередодні він виступав у залі засідань Верховної Ради перед випускниками військових академій; потім у Георгієвському залі був традиційний урядовий прийом. Під час прийому Сталін усе поглядав з-за столу членів Політбюро в глибоку залу: там веселилася військова молодь, і десь серед неї був його син — Яків Джугашвілі, випускник артилерійської академії імені Дзержинського. Хтось перехопив і вгадав погляд Сталіна, і незабаром Якова підвели до столу Політбюро. Усі цокнулися з ним келихами, а Сталін сказав: «Ну, Якове, ми раді за тебе. Поздоровляю!.. Скоро артилеристи знадобляться Батьківщині. І не тільки артилеристи...»

Молотов, який головував на прийомі, оголосив, що слово для тосту надається товаришеві Сталіну. І коли після бурхливих оплесків настала тиша, Сталін виголосив промову, в якій відверто сказав, що війна вже стукає в наші двері, і нагадав, що в сучасній війні велику роль відіграє артилерія, як бог війни, потім запропонував випити за артилеристів.

Але молодість безтурботна. Нікого не засмутило нагадування Сталіна про війну. Веселий гомін за столами не стихав. Тут же, в Георгієвському залі, почали виступати артисти.

Наступного дня Сталін з Молотовим обмінялися враженнями про вчорашній прийом. Молотов похвально відгукнувся про натхненний спів народного артиста СРСР Максима Дормидонтовича Михайлова.

...Сталін і Молотов бачили, як через сквер четверо кремезних хлопців у брезентових робах несли з-під вікон квартири Сталіна, яка була поверхом нижче, лаву з чорного мармуру. Називали її «ленінською», бо колись на тому місці стояла дерев'яна лава і на ній часто сидів Ленін, який лікувався після замаху на нього есерки Каплан.

Тоді, 6 травня 1941 року, розпочалося будівництво бомбосховища в Кремлі, яке тривало й досі, хоч у небі Москви вже з'являлися розвідувальні фашистські літаки.

Сталін з досадливими й прикрими думками відвернувся од вікна й побачив, що Жуков, скінчивши доповідати, очікувально дивиться на нього.

— Я гадаю, товаришу Жуков, — сказав Сталін, — що зараз саме час перевірити Московську зону протиповітряної оборони. Чи готова вона відбити повітряний напад... — Після паузи уточнив: — Поки що денний напад.

— Дозвольте, товаришу Сталін, завтра?

— Гарзд, завтра...

7

Нарком закордонних справ Молотов сидів за робочим столом у своєму кабінеті, обставленому старовинними горіховими меблями, в тривожному нетерпінні. Щойно йому повідомили: з англійського посольства на ім'я Сталіна надійшла відповідь від Черчілля. Поки листа перекладали російською мовою, Молотов поспішав розглянути чергові документи, щоб потім з усією увагою осмислити послання прем'єр-міністра Великобританії. Його нетерпіння виявлялося в тому, що він, читаючи документ за документом з поточних справ, не міг забути про листа, намагався вгадати його зміст. І з тривогою поглядав на годинника: наближався час, коли треба було їхати на командний пункт ППО, де Державний комітет оборони мав перевіряти нашу боєготовність до відбиття повітряних нападів на Москву.

Молотов подумав, що буде заощаджено час, коли послання Черчілля принесуть прямо до Сталіна, і подзвонив йому.

— Коба! — трохи збуджено заговорив Молотов, почувши: «Сталін слухає». — Коба, привіт тобі від пана Черчілля... Доставлено пакет з англійського посольства...

— Заходь, — коротко сказав Сталін без будь-яких емоцій.

— Я йду, а лист слідом — як тільки перекладуть.

Пройшовши крізь тишу й безлюдність коридорів, Молотов невдовзі опинився в кабінеті Сталіна. Застав тут Калініна й Маленкова. А за хвилину, тримаючи в руці зелененьку папку, з'явився Поскрьобишев.

— Товаришу Сталін, вам послання від Черчілля,— тріхи урочисто мовив він, наче перший дізнався про лист прем'єр-міністра Англії.

— Не може бути! — з удаваним здивуванням вигукнув Сталін.— Ану, давай почитаємо, що пише консерватор у більшовицький Кремль.

Сталін узяв папку й сів край столу засідань. Окинувши всіх багатозначним поглядом, став повільно читати:

— «Панові Сталіну...

Я був дуже радий одержати Ваше послання й дізнатися з багатьох джерел про доблесну боротьбу й численні сильні контратаки, за допомогою яких російські військові сили захищають свою рідну землю. Я цілком розумію военні переваги, яких Вам вдалося досягти тим, що Ви змусили ворога розгорнути сили і вступити в бойові дії на висунутих уперед західних кордонах, чим було частково послаблено силу його першого удару.

Усе розумне й ефективне, що ми можемо зробити для допомоги Вам, буде зроблено. Я прошу Вас, однак, мати на увазі обмеження, що накладаються на нас нашими ресурсами й нашим географічним положенням. З першого дня німецького нападу на Росію ми розглядали можливість наступу на окуповану Францію і Нідерланди. Начальники штабів не бачать можливості зробити щось у таких розмірах, щоб це могло дати Вам хоч би найменшу користь. Тільки в одній Франції німці мають сорок дивізій, і все узбережжя понад рік укріплювалося з суто німецькою старанністю й ощетинилось гарматами, колючим дротом, укріпленими вогневими точками й береговими мінами. Єдина ділянка, де ми могли б мати хоча б тимчасову перевагу в повітрі й забезпечити прикриття літаками-винищувачами,— це ділянка від Дюнкерка до Булоні. Тут проходить суцільний ланцюг укріплень, причому десятки важких гармат панують над підходами з моря, багато які з них можуть вести вогонь через протоку. Ніч триває менше п'яти годин, причому навіть у цей час уся місцевість освітлюється прожекторами. Висадити десант великими силами означало б зазнати кровопролитної поразки, а невеликі наскоки призвели б тільки до невдач і завдали б значно більшої шкоди, ніж користі, нам обом. Усе завершилось би так, що їм не

довелося б перекидати жодної частини з Ваших фронтів, або це закінчилось би раніше, ніж вони могли б це зробити.

Ви повинні мати на увазі, що понад рік ми вели боротьбу абсолютно самі і що, хоч наші ресурси зростають і віднині зростатимуть ще швидше, наші сили напружені до краю, як у метрополії, так і на Середньому Сході, на суші і в повітрі, а також і те, що в зв'язку з битвою за Атлантику, від результатів якої залежить наше життя, і у зв'язку з проведенням усіх наших конвоїв, на яких полюють підводні човни й літаки «фоке-вульф», наші військово-морські сили, хоч вони й великі, напружені до краю.

Та коли говорити про якусь допомогу, що її могли б ми подати швидко, то нам варто звернути свої погляди на Північ. Військово-морський штаб протягом трьох минулих тижнів готував операцію, яку мають здійснити літаки, що базуються на авіаносці, проти німецьких суден у Північній Норвегії та Фінляндії, сподіваючись таким чином позбавити ворога можливості перевозити війська морем для нападу на Ваш фланг в Арктиці. Ми звернулися до Вашого Генерального штабу з проханням утримати російські судна від плавання в певному районі між 28 липня і 2 серпня, коли ми сподіваємося завдати удару. По-друге, ми посилаємо вже деяку кількість крейсерів та есмінців до Шпіцбергену, звідки вони матимуть можливість нападати на ворожі пароплави разом з Вашими військово-морськими силами. По-третє, ми посилаємо підводні човни для перехоплення німецьких транспортів уздовж Арктичного узбережжя, хоч при постійному денному світлі такі операції особливо небезпечні. По-четверте, ми посилаємо мінний загороджувач з різними вантажами до Архангельська. Це найбільше, що ми спроможні зробити зараз. Я хотів би, щоб можна було зробити більше...»

Сталін перервав читання й захриплим голосом сказав:

— Він хотів би... Якби хотів, то не розводив би балачок...

Далі в листі йшлося про те, що норвезької легкої дивізії не існує, що вивчається як дальший крок можливість базування на Мурманськ кількох ескадрилей британських літаків-винищувачів, а також висловлювалися побоювання, що коли стане відомо про присутність британських військово-морських сил на Півночі, німці негайно кинуть туди великі сили пікіруючих бомбардувальників.

На закінчення Черчілль писав:

«Прошу запропонувати без вагань щось інше, підказане Вашими роздумами. А ми у свою чергу неодмінно шукати-

мемо інших способів завдати удару по нашому спільному ворогові».

У кабінеті стало тихо й сумно. Відблиски, що падали з вікон на протилежну стіну, ледь-ледь тремтіли, мовби нагадуючи, що там, за стінами будинку, теж існує життя.

Закривши папку, Сталін з досадою відсунув її до Молотова, який сидів поруч, і, підвівшись, пройшовся кабінетом. Усі чекали, що він скаже... У повітрі з поновленою силою поплив ароматний запах тютюнового диму...

— Звичка — друга натура, — Сталін тихо засміявся, хитнув головою і продовжив: — Правильне прислів'я!.. В англійських політиків звичка і натура злились воедино: споконвіку звикли вони дивитися на Європу як на дослідний полігон своєї політики, почуваючись на островах, мов у Христа за пазухою... Мир в Європі чи пожежа війни — їм байдуже: їх не дістанеш, а користь для них завжди буде...

— Ім, мабуть, більше користі дають воєнні ситуації, — уточнив Калінін. — Уся історія засвідчує це.

— Саме так, — погодився Сталін. — Я певен, що, коли ми розіб'ємо фашистів і житимемо в мирних умовах, твердолобі, ненавидячи комунізм, почнуть заважати нам. Ім вигідніше підкидати дрівця в пожежу війни й пожинати прибутки... От якби наука досягла таких можливостей, щоб робітничий клас Англії закинув у Європу гігантський якір і прибуксував свої острови до Європейського континенту... Щоб буржуа відчули єдину земну твердь, скажімо, з Францією... Тоді вони інакше поводитись би, бо всяка пожежа в Європі загрожувала б і їхнім «хатинам»...

— Істина ця дуже очевидна, — сказав Молотов, коли Сталін замовк. Потім, ні до кого не звертаючись, запитав: — Отже, яке резюме? Не поспішає Черчілль допомогти нам, не квапиться відкрити Другий фронт.

— Не квапиться... — У голосі Сталіна вчулося роздратування. — А тому продовжуй через дипломатичні канали змушувати англійських правителів викручуватись, щоб нам ще яснішою стала їхня позиція. Я поки що не відповідати му на цей лист Черчілля як пустопорожній і малозначний. А далі час покаже...

— Гаразд, — погодився Молотов і, пригладивши пальцями ледь сивіючі вуса, вибачливо спитав у Сталіна: — Ти не будеш заперечувати, якщо я не поїду на командний пункт ППО?.. Безліч невідкладних справ... І не хотілось би відкладати зустріч з керівниками танкової промисловості. На мені ж і ця ноша,

Сталін кивнув на знак згоди, і Молотов вийшов. У кабінеті запала тиша. Всі, мабуть, думали про одне й те саме: найближчими днями очікувався масований наліт німецьких бомбардувальників на Москву. Як усе буде? Кожна європейська столиця, на яку сипались німецькі бомби, виявлялася безпорадно беззахисною. Німецька авіація була сильніша за протиповітряні засоби, і квартали столиць перетворювалися на руїни... А як покажуть себе Москва і захисники її неба?..

Сталіна мучило відчуття чогось ще не зробленого, не передбаченого. І в тривозі щеміло серце.

Та зроблено було навіть неможливе, особливо після того як Державний комітет оборони виніс 9 липня рішення про протиповітряну оборону Москви.

Відчутно спорожнили «засіки», в яких зберігалися запаси зброї, а ще віддали на оборону столиці й ту зброю, що тільки-но надійшла з заводів.

Зенітно-артилерійські частини, що прикривали місто, було повністю укомплектовано технікою і людьми. У корпус влилися чотири сформованих зенітно-артилерійські та два зенітно-кулеметні полки. Це — сила, а в цілому — велика сила, незважаючи на те, що критичне становище на фронтах змусило взяти чималу кількість зенітних гармат з обслугою для формування протитанкових полків...

Готові були захищати московське небо 964 гармати і 166 зенітних кулеметів. Один зенітний полк встановив свої батареї просто в дворах, на бульварах, площах, у скверах Москви, посиливши оборону її центра й особливо Кремля. Кількість прожекторних станцій, здатних водночас спрямувати в нічне небо потоки світла, було доведено до 618 одиниць. Кожен зенітно-артилерійський полк мав свій добре укомплектований прожекторний батальйон. Тому було вирішено вивести прожекторні полки із зони зенітної артилерії, щоб за допомогою їхніх променів створити на підступах до столиці шість світлових полів, як світлову зону-пастку для нічного бою нашої винищувальної авіації. Найближчим часом планувалося створити ще десять таких світлових полів.

Були посилені також частини аеростатів загородження. Над центром міста, над водонасосними станціями, а також уздовж західної і південної межі Москви були готові піднятися високо в небо аеростати, щоб утримувати в повітрі довгі загороджувальні троси...

Та найбільші надії покладалися на нічних винищувачів.

Тому авіаційний корпус з прикриття столиці спішно поповнили двома полками найсучасніших швидкісних винищувачів Пе-3 конструкції В. М. Петлякова, оснащених могутнім кулеметно-гарматним і ракетним озброєнням. І як особливу ударну силу до складу корпусу включили дві ескадрильї льотчиків-випробувачів, серед яких були вже відомі в країні Юмашев, Юганов, Галлай, Шевченко, Якимов, Байкалов, Федоров та інші.

Усього було 582 літаки-винищувачі, готових удень і вночі злетіти в небо назустріч повітряному ворогові.

Частини ВНОС¹ — очі й вуха ППО — могли повідомити Москву про наближення німецьких літаків на відстані 250 кілометрів од міста. Навколо столиці було розгорнуто 702 пости. Головний пост Московської зони ППО мав прямий зв'язок з головними постами ВНОС усіх зон — Північної, Північно-Західної, Західної, Київської та Південної. На рубежі Ржев, Вязьма введено кілька технічних новинок — радіолокаційних станцій виявлення, які засікали групи літаків і вели спостереження за ними в зоні до 120 кілометрів, хоч ще не завжди точно могли визначити їх кількість, висоту польоту, а тим більше — належність.

В усякому разі, раптовий повітряний напад на Москву був виключений.

Уся Москва теж пожвавішала в гострій і пекучій тривозі. Робітники заводів та фабрик, службовці, студенти й школярі, домогосподарки й пенсіонери на заклик Московської Ради записувалися в дружини й загони — протипожежні, медичні, дегазаційні, аварійні. Усі москвичі пройнялися бажанням — зробити все, щоб відвернути біду. Голова Московської Ради Пронін, його заступник Яснов, перший секретар МК і ММК Щербаков, спираючись на своїх апаратних працівників, на столичні виконкоми райрад і райкоми партії вдень і вночі готували Москву до тяжких випробувань. На базі управління виконкому було створено 6 спеціалізованих полків і 26 батальйонів місцевої протиповітряної оборони, на підприємствах і при будинкоуправліннях — сотні команд самозахисту й тисячі — санітарних. Сформовано полки, окремі батальйони й роти для ліквідації наслідків бомбардувань. Понад двісті тисяч чоловік влилися до спеціальних протипожежних команд. Обладнано було тисячі й тисячі бомбосховищ.

---

¹ ВНОС — повітряне спостереження, оповіщення, зв'язок. (Рос. аббревіатура: воздушное наблюдение, оповещение, связь).

Москва піднялася на боротьбу. Старі й малі вчилися гасити запалювальні бомби, надавати допомогу пораненим, користуватися протигазами. Люди ніби переродилися, забувши про свої устремління, особисті лиха, потреби чи клопоти. Мешканці комунальних квартир ставали як одні родини, пожилці кожного будинку — бойовими дружинами, згуртованими спільними турботами. А головне, кожен працював до знемоги на своєму посту — так вимагала війна.

Щоб дезорієнтувати ворога, було закамуфльовано найпомітніші з повітря споруди, міські площі й береги Москви-ріки біля Кремля. Змін зазнав навіть ландшафт Підмосков'я. У двохсоткілометровій зоні від столиці немов за помахом чарівної палички виростили численні заводи, фабрики, нафтобази, елеватори, аеродроми, склади, мости... Це були прості макети, які збудували інженерні війська за допомогою москвичів і жителів області, щоб відвернути увагу повітряного ворога від справжніх військово-промислових об'єктів. Цю грандіозну справу вів заступник голови виконкому Московської Ради Михайло Олексійович Яснов, спираючись на допомогу головного архітектора Москви Дмитра Миколайовича Чечуліна і військових спеціалістів.

Але радянське керівництво все-таки мало підстави для глибоких тривог. Сталін, Жуков, як і командування ППО країни, добре розуміли, що повністю приховати від німців наші приготування навряд чи можливо. Не дрімала ж їхня агентурна розвідка, і не дарма проривалися в московське небо німецькі розвідувальні літаки.

Наша розвідка підтверджувала, що ворог замишляє щось грандіозне... А багато про що можна було тільки здогадуватися. Адже з просуванням німецьких військ у глиб нашої території дедалі ближчими до Москви ставали аеродроми, на яких базувалася фашистська авіація. Було точно відомо, що тільки для забезпечення німецьких військ групи армій «Центр», які рвалися до Москви, ворог зосередив понад тисячу бойових літаків.

А що готував противник для удару з повітря безпосередньо по Москві? Не взагалі по Москві, а по конкретних цілях у ній — Кремлю, будинках ЦК партії, «Правди», ЦК комсомолу, адміністративних установах, великих підприємствах, мостах, залізничних вузлах і просто по густонаселених житлових кварталах... Якби можна було мати всевидюще око... Воно побачило б, як ретельно німецьке командування створювало зі своїх кращих ескадр спеціальну авіаційну групу.

Було перебазовано на Схід 53-ю авіаескадру далеких бомбардувальників «Леґіон Кондор», яка вже набула досвіду розбійницьких нальотів на міста Іспанії, а згодом — Польщі, Югославії, Греції. Екіпажі найновіших бомбардувальників «Хейнкель-111» цієї ескадри вже не раз побували над Лондоном і Парижем.

Віт Ворог націлив на Москву і 4-у бомбардувальну ескадру «Беве́р»; у 1940 році вона нещадно бомбардувала Лондон, Ліверпуль, Бірмінгем, Брістоль та інші англійські міста.

На аеродроми в районі Барановичів приземлилася 55-а бомбардувальна ескадра особливого призначення «Гриф», а в районі Бобруйська — 28-а ескадра.

Сотні німецьких бомбардувальників найновіших типів приготувалися до тотального, нищівного удару по радянській столиці. Їхні екіпажі — офіцерський цвіт фашистських військово-повітряних сил; майже половина командирів повітряних кораблів мали звання полковників.

Створене єдине керівництво цієї особливої авіаційної групи на чолі з командуючим 2-м повітряним флотом генерал-фельдмаршалом Кессельрінгом у поті чола репетирувало варіанти масованого повітряного нападу на Москву з різних напрямів, різних висот і в різний час. З німецькою чіткістю й педантичністю було передбачено все. Здавалося, ніяка протиповітряна оборона не зможе відвернути нищівного удару.

Багато що з приготувань німецько-фашистського командування до знищення Москви з повітря стане відомо радянському керівництву пізніше — особливо зі свідчень збитих і захоплених у полон німецьких льотчиків у полковницьких званнях. Але й без того було зрозуміло: треба вжити всіх заходів, щоб захистити не тільки Москву, Ленінград, Київ і Харків, але й Тулу, Серпухов, Електросталь, Шатуру, Підмосковний вугільний басейн, численні окремі військові об'єкти...

Справді, було про що думати й непокоїтися. Можливо, найбільше занепокоєння відчував Сталін. У нескінченному потоці важливих і невідкладних справ військово-державного масштабу його пам'ять часто поверталася до випадку, коли в московському небі з'явилися нерозпізнані бомбардувальники і по них було відкрито вогонь...

Сталося це на третій день війни о третій годині ночі. Сталін щойно приїхав з Кремля на кунцівську дачу, і його розбудила стрілянина зенітних гармат і зчетверених куле-

метів. Похватом одягнувшись, він вийшов на відкриту верхню терасу будинку — солярій — і побачив білясті довгі мечі прожекторів, які ніби розганяли у світанковому небі густі спалахи вибухів зенітних снарядів... Спалахів іноді було так багато, що навіть здавалося: там, у високості, гоїдалися під мітлами променів величезні клумби яскравих троянд.

А довкола з виттям падали на землю шрапнельні стакани, здалеку долинали гудіння авіаційних моторів. Але жодна бомба на Москву не впала.

Сталін став під дахом будки, де завжди ховався під час прогулянок на терасі, коли йшов дощ.

Невдовзі було дано відбій повітряної тривоги. Сталіну потім доповіли, що сталося прикре непорозуміння: група наших бомбардувальників, повертаючись з бойового завдання на один з підмосковних аеродромів, втратила орієнтацію і летіла на Москву. Пости повітряного спостереження, оповіщення і зв'язку не розпізнали літаків, але доповіли про їхній курс, і Москву розбудили сигнали повітряної тривоги.

Сталін доручив Мехлісу, як заступникові наркома оборони, викликати до себе начальника Головного управління ППО країни генерал-полковника артилерії Воронова та командира 1-го корпусу ППО генерал-майора артилерії Журавльова і якнайчіткіше з'ясувати причини цієї події. А сам поїхав на чергове засідання Політбюро, де мало вирішуватися безліч невідкладних справ.

Прибув до Кремля і, вийшовши з машини, побачив, що біля входу в під'їзд, під аркою, відбувалася зміна караулів. Начальник відділення кремлівської охорони Мельников, помітивши Сталіна, скомандував невеликому двошеренговому строю охоронників «Струнко!» і нерухомо застиг сам.

Сталін на ходу кивнув усім на знак привітання і раптом зупинився. Він подумав, що ці озброєні карабінами хлопці, які охороняли Кремль не тільки біля входів, а й на Кремлівських стінах, напевне бачили, що відбувалося за межами Кремля під час повітряної тривоги.

— Ну, товариші гренадери, як почували себе під час нальоту?— звернувся до них Сталін.

— Нормально, товаришу Сталін, усі були на своїх постах,— відповів Мельников.

— А що бачили на вулицях після оголошення тривоги? Мельников, кинувши підбадьорливий погляд на своїх бійців, сказав:

— Старший лейтенант Зубиков, відповідайте на запи-

тання товариша Сталіна! — а далі пояснив Сталіну:— Сьогоднішній пост Зубикова з найкращим оглядом — від Нікольської до Сенатської вежі..

Олексій Зубиков — високий, стрункий, з тонкими рисами обличчя — підтвердив, що з Кремлівської стіни йому справді було добре видно Красну площу та початок вулиці Горького аж до будинку Центрального телеграфу. І, на його думку, тривогу було оголошено із запізненням, бо відразу ж за нею почулося гудіння літаків і по них відкрили вогонь зенітки та кулемети. А вже потім вулицею Горького, до станцій метро «Площа Революції» та «Охотний ряд», ринув потік напіводягнених людей — багато хто був з дітьми, з речами..

— Схоже було на паніку, товаришу Сталін,— закінчив свою розповідь старший лейтенант Зубиков.

Підіймаючись до свого кабінету, Сталін з прикрістю думав про почуте. Сів за робочий стіл і наказав Поскрьобишеву з'єднати його з генералом Громадіним — помічником командуючого Московським військовим округом по протиповітряній обороні. Коли взяв трубку, то ніби сам побачив заповнену людьми вулицю Горького — і відчув гарячу хвилю гніву.

— Поясніть, чому було оголошено повітряну тривогу і чому відкрили вогонь по своїх літаках.— Глухий і уривистий від роздратування голос Сталіна не віщував Громадіну нічого доброго.

— Товаришу Сталін, протиповітряні пости ще не навчилися безпомилково відрізати за звуком моторів наші літаки від німецьких,— стримуючи хвилювання, але з почуттям власної правоти відповів Громадінін.— Вносівці чітко доповіли по ланцюгу, що до Москви наближаються літаки. Я на командному пункті не міг знати, що то наші бомбардувальники, бо мене про це не повідомили, а тим більше, що і нашим нічого робити вночі над Москвою... Я, певна річ, вагався, тому з деяким запізненням оголосив тривогу... Але й надалі віддаватиму накази про знищення будь-яких літаків, що спробують проникнути в повітряний простір над Москвою...

Сталін уявив кругле обличчя Громадіна, його суворо прищулені очі під густими, майже зрощеними бровами і відчув до нього симпатію: генерал міркує слушно.

— Гаразд, товаришу Громадінін,— сказав йому на прощання Сталін.— Я задоволений вашою відповіддю... Вва-

жатимемо цей нічний епізод за навчальну повітряну тривогу...

І відразу ж подзвонив Мехлісу. Знав, що той, зі своєю крутою вдачею, може перегнути палицю в розмові з генералами Вороновим та Журавльовим, і попередив його, що він уже сам в усьому розібрався.

— А ось авіаторів, які втратили орієнтацію, треба як слід пробрати... І дайте вказівку, щоб у пресі й по радіо було оголошено: сьогоднішній наліт на Москву був навчальною повітряною тривоگوю...— Сталін поклав трубку, і тільки тоді в нього майнула думка, що зенітки не збили жодного літака. Чому так сталося?..

Відтоді минуло вже з місяць, а тривога в серці не вгамувалася, а ще більше наростала. Сьогодні, коли було призначено гру на картах із завданням відбиття денного повітряного нападу на Москву, Сталін відчував нетерпіння, можливо, через те, що йому здавалося: згаяно час, треба було раніше призначити перевірку.

Сповнений тривожних роздумів, він окинув поглядом Калініна й Маленкова, які все ще сиділи в кабінеті, і підійшов до столика з телефонами.

— А товариша Щербакова не забули запросити?— запитав він сам себе і підняв телефонну трубку.

8

Війна — смертельне змагання народів різних світів — уже стала звичною формою життя всієї країни, і особливо Москви. Усе, що робилось на фабриках і заводах, вирішувалося в тисячах столичних установ, так чи так було пов'язане з війною... Країна, яка чинила шалений опір ворогові, її златоглава й червонозоряна столиця, над якою нависла загроза його вторгнення, переживали тяжку годину. Саме тому в кабінетах усіх відділів Центрального Комітету партії, в кабінетах Московського міського та обласного комітетів панувало небувале напруження.

В тиші кабінету глави комуністів Москви і Московської області особливо відчувалася спресована зосередженість. Розмірене коливання маятника високого заскленого годинника, що стояв у далекому від стола кутку, ніби диригувало ритмом роботи в цьому кабінеті, надаючи їй чіткості і безперервності. Багатьох, хто входив сюди, охоплювало

відчуття чогось надзвичайно важливого, значного і навіть таємничого.

У кутку кабінету за масивним дубовим столом сидів у військовій формі без знаків розрізнення повновидий чоловік в окулярах. Велика голова його була міцно посаджена на плечі, не дуже густу шевелюру розділяв з правого боку косий проділ. Трохи кирпатий широкий ніс над повними губами, складка підборіддя, в яке врізався комір гімнасттерки, і спокійний погляд за блискучими скельцями окулярів надавали цьому чоловікові навіть при всій його зосередженості, вигляду особливої добродушності.

Це — Щербаков Олександр Сергійович.

На бічному столику для телефону задзвонила «кремлівка».

«Сталін», — промайнула в Щербакова думка, коли брав трубку.

— Щербаков слухає.

— Здрастуйте, товаришу Щербаков, — пролунав знайомий глухуватий голос.

— Здрастуйте, товаришу Сталін!

— Мене невідступно діймає одне питання. — Уповільненість мови Сталіна свідчила про те, що він старанно підшукував найпотрібніші слова для висловлення якоїсь думки, яка хвилювала його. — Коли наші бомбардувальники випадково опинилися над Москвою, зенітки, слава богу, не збили жодного... Але чому не влучили?.. Ви, як секретар ЦК, відповідальний за протиповітряну оборону, певні, що вона в належній бойовій готовності?

— Упевнений, товаришу Сталін. Але нас хвилює те, що з військ ППО вилучено багато гарматних батарей з технікою. Вісімнадцятого липня ми сформували десять протитанкових полків... Віддали двісті зенітних гармат...

— Так вирішили Ставка і Державний комітет оборони... Мене зараз цікавить: чому зенітки не влучили?.. Чи вміють вони стріляти?..

— Наші бомбардувальники дуже короткий час були в зоні обстрілу, — пояснив Щербаков.

— Щоб скинути бомби на Москву, не треба багато часу. Важливо опинитись над нею.

— Товаришу Сталін, коли генерал Громадін оголосив повітряну тривогу, у нас були сумніви щодо належності літаків. Це і вплинуло на точність стрільби. Я розслідував...

— І все-таки ми з Жуковим вирішили провести з керівництвом першого корпусу ППО й шостою винищувального

авіакорпусу гру на картах. Треба подивитися, як вони відбиватимуть денний наліт німців на Москву... Нальоту можна чекати будь-коли.

— Накажете приготувати оперативні групи?— зі знанням справи запитав Щербаков; він уже був присутній на подібних іграх, які проводив командуючий військами Московського військового округу генерал Артем'єв.

— Наказ віддано. Приїздіть на сімнадцяту годину на командний пункт ППО.— І Сталін поклав трубку.

Щербаков глянув на перекидний календар, де на аркушику з датою «21 липня» були записи невідкладних справ, якими він мусив займатися в цей день...

За його спиною, як дивовижний килим, висіла величезна карта Москви з чітко окресленими й розфарбованими в різні кольори районами столиці. Ліворуч, над довгим столом для засідань, на всю ширину стіни — карта області, також розфарбована, з містами, містечками й селами навколо столиці. По всій карті — позначки заводів і фабрик, різних підприємств.

Важко було повірити, що цей чоловік за столом, такий простий на вигляд, доступний і привітний, причетний абсолютно до всього, що нанесено на ці карти. Та ще й до протиповітряної оборони і до того, що накреслено на карті-схемі, яка розпласталася на столі засідань і звисала до самої підлоги; там були позначені рубежі Можайської лінії оборони...

Щербаков ще й секретар ЦК партії, член Військової ради Московського військового округу...

Невже до снаги одній людині така важка й відповідальна ноша? Правда, у нього величезний досвід. На свої сорок років він устиг попрацювати на високих посадах у Середній Азії, в Горьковській області, Ленінграді. Був першим секретарем Іркутського й Донецького обкомів партії. Можливо, всюди його виручав робітничий гарт. Народився він у стародавньому Рибінську, з дванадцяти років працював у міській друкарні, взявши від поліграфістів точність і уважність у своїй справі, потім на залізниці, збагативши свій характер цілеспрямованістю, чіткістю й послідовністю в роботі. Знання, одержані в Комуністичному університеті, а потім в Інституті червоної професури, злившись з набутим досвідом, створили той міцний фундамент, на якому й зріс, набираючи сили, дух партійного керівника. Завдяки проникливому розуму Щербаков у різних ситуаціях завжди

бачив найголовніше і тримав у пам'яті все, що входило до його обов'язків.

Якби тільки не таке сприйнятливє серце мав Олександр Сергійович... Кожен, хто приходив до нього в кабінет або зустрічався з ним на заводі, на фабриці чи на якихось зборах, вважав, що він знайшов щирого друга або суворого й доброзичливого наставника.

Справді, в Щербакова було дивовижне вміння з перших слів розуміти відвідувачів й одразу знаходити потрібне рішення. Тому в Москві можна було почути розмови про те, до людей яких професій має найбільшу прихильність перший секретар МК і ММК партії. Хто хоч раз зустрічався із Щербаковим, висловлювався на користь тільки своєї професії і навіть власної персони. Та найдужче були переконані в тому, що до них Олександр Сергійович ставиться якнайприхильніше, це журналісти й письменники.

Вони не помилялися... і помилялись. Справді, письменників і журналістів він вислухував надзвичайно уважно, особливо тих, хто приїздив з діючої армії. І не тільки вислухував, а й розпитував, намагаючись якнайбільше побачити їхніми очима війну, відчутти її смертельний подих. Розповіді очевидців і потік інформації, яка надходила з фронтів, допомагали Щербакову, можливо, як нікому в Москві, зрозуміти, наскільки трагічно складалося для нас воєнне протистояння. Перед Олександром Сергійовичем не лише вимальовувалися оперативно-стратегічні ситуації на різних ділянках фронтів і в цілому на радянсько-німецькому фронті; в його фронтковій уяві поставав узагальнений образ війни і образ тих почуттів, які сколихнули народ. Він розумів: подібно до того, як могутнє слово любові здатне переінакшити людину, так і заклик на сполох — Батьківщина в смертельній небезпеці! — неначе переінакшив народ, скинув з нього шкаралупу буденних клопотів про особисте. Події на фронті і в тилу засвідчували, що сколихнулися всі глибини розбурханого російського духу, піднявся на боротьбу цілий світ радянських народів, і кожна людина в такий час, і він, Олександр Сергійович Щербаков також, зобов'язана, нехай навіть знемагаючи під тягарем обов'язку, не впадати у відчай, не дозволяти, щоб згасла мудрість серця й погляду.

Щербаков умів «прослухувати» Москву всією душею й одразу відгукувався на почуте зрілим рішенням. Коли з повідомлень Телеграфного агентства дізнався, що першого дня мобілізації в багатомільйонній Москві не було жодного військовозобов'язаного, який би не з'явився чи хоч би за-

пізнівся на призовний пункт, і що туди також прийшли тисячі й тисячі тих, хто не підлягав призову, вже тоді зрозумів: війна буде всенародна... І в Центральному Комітеті партії з'явилася за підписом Щербакова записка з пропозицією міського комітету про створення, за прикладом лєнінградців, добровільного народного ополчення. Вже 27 червня в Ленінському районі столиці було створено Комуністичний полк, а 2 липня ЦК ухвалив рішення про сформування в Москві дивізії народного ополчення.

А хіба не на заклик Московського комітету партії вже на другий день війни робітники десятків саме цивільних заводів столиці та області почали виготовляти міномети, автомати, фугасні бомби, снаряди?! Автозавод розгорнув виробництво всюдиходів, санітарних машин, вузлів і литва для гармат, детонаторів. Понад сто заводів почали випускати пістолети-кулемети системи Шпагіна, які згодом були названі фронтовиками ППШ.

А хіба можна було не підтримати почину заводів «Борець», «Динамо», «Станколіт» і комбінату твердих сплавів, де в перший же місяць війни тисячі жінок-домогосподарок, дівчат замінили біля верстатів чоловіків?..

Коли Олександрові Сергійовичу доповіли, що дружина генерала-фронтовика Чумакова здала в банк родинні коштовності на велику суму й попросила не називати її прізвища, хоч всюдисущі кореспонденти радіо все-таки проговорилися, Щербаков відчув радісне хвилювання за людину. А потім дізнався, що приклад Чумакової наслідували тисячі — несли в ощадні каси золоті й срібні вироби, гроші та облігації, здавали мотоцикли, велосипеди, друкарські і навіть швейні машинки...

І знову його записка в ЦК партії з пропозицією створити Народний фонд оборони країни, що й було зроблено.

Через деякий час Олександр Сергійович замислиться над цифрами, дізнавшись, що москвичі, чисельність яких війна переполовинила, внесли у Фонд оборони понад 142 мільйони карбованців готівкою, півтори тисячі грамів платини, близько восьми тисяч грамів золота, півтонни срібла...

Олександр Сергійович перевів погляд з календарного аркушика на годинник. Наближався час, коли в його кабінеті мали з'явитися поет Василь Лебедев-Кумач, заступник голови Московської Ради Яснов і військовий інженер-будівельник Леошеня. Яснов очолював створену Московською Радою оперативну групу, яка мала керувати будівництвом рубежів Можайської лінії оборони, Леошеня здійснював це

будівництво, ставлячи завдання начальникам дільниць і контролюючи якість робіт. А Лебедева-Кумача, як найкращого поета-пісняра, Щербаков запросив сам, щоб той був присутній під час їхньої розмови про оборонні споруди, а може, й поїхав би з ними на околиці Можайська.

Кілька днів тому Московська Рада послала в райони будівництва двадцять тисяч москвичів, а тепер підготувала до відправлення ще п'ятдесят тисяч робітників та службовців. Треба було подивитись, як люди працюють, в яких умовах живуть, відчуті їхні настрої, а коли треба — підбадьорити. Можливо, побачене надихне Лебедева-Кумача на нову пісню... Але Державний комітет оборони екзамекуватиме сьогодні управління Московської зони ППО, а отже, й роботу його, Щербакова, котрий, як секретар ЦК, доклав багато зусиль, щоб надійно захистити московське небо.

Олександр Сергійович натиснув кнопку електричного дзвінка. До кабінету зайшов його помічник Крапивін — худорлявий, ставний, з відкритим, але завжди зосередженим обличчям.

— Товаришу Крапивін, — звернувся до нього Щербаков, — негайно повідомте Яснова, Леошеня і Лебедева-Кумача, що наша сьогоднішня зустріч відкладається. У Можайськ, якщо й поїдемо, то проти ночі.

— Добре, Олександр Сергійовичу. — Крапивін повернувся вже йти, але зупинився на порозі і з усмішкою мовив: — А Лебедев-Кумач вже тут — у коридорі читає вірші секретаркам.

— Жаль, що немає часу, — Щербаков досадливо глянув на годинник.

— Я вибачусь перед ним, — запропонував Крапивін.

— Ні, нехай зайде на хвилинку. Поет він неабиякий — весь народ співає його пісні...

Крапивін вийшов, а Щербаков, чекаючи на Лебедева-Кумача, роздумував: «Поети — нерв часу. Навіть посередні з них уловлюють звучання епохи, біль людства... Треба зв'язати на письменників. Хоч деякі з них...»

Тим часом до кабінету зайшов Лебедев-Кумач — лобастий, усміхнений, випромінюючи молодість і енергію...

— Здрастуйте, дорогий Василю Івановичу, — Щербаков підвівся з-за столу назустріч поетові, чия пісня «Священна війна», створена разом з композитором Александровим, з перших днів фашистської навали стала головною піснею Великої Вітчизняної війни, її гімном...

Поки добудовували в Кремлі бомбосховище, Ставка і кабінет Верховного Командуючого знаходилися на вулиці Кірова, 37, у старовинному особнячку, який сполучався дерев'яним коробом з входом у станцію метро «Кіровська». Поряд розташувався командний пункт 1-го корпусу ППО і будинок наркомату авіаційної промисловості. В кабінеті Сталіна й було призначено навчання — гру на картах по відбиттю денного нападу повітряного ворога на Москву.

Щербаков застав у приймальні Ставки наркома авіаційної промисловості Шахуріна, його заступників Дементьєва і Яковлева, командуючого Військово-Повітряними Силами генерал-полковника авіації Жигарева, начальника артилерії Червоної Армії генерал-полковника артилерії Воронова, командуючого ВПС Московського військового округу полковника Сбитова та інших. Рівно о 17 годині з'явився генерал армії Жуков, а за хвилину — Сталін і члени Державного комітету оборони. Сталін запросив усіх до кабінету. Коли розсілися осторонь довгого столу, Жуков кивнув генералу Воронову, і відразу до кабінету зайшли з обремками згорнутих карт і схем командуючий Московською зоною ППО генерал Громадін, її начальник штабу генерал Герасимов, командир 1-го корпусу ППО генерал Журавльов зі своїми штабістами, командир 6-го винищувального авіаційного корпусу полковник Клімов з помічниками... Більшість військових почували себе сковано, несміливо поглядаючи на Сталіна, якого зблизька бачили вперше.

Щербаков помітив, що Сталін був у поганому настрої, і з прикрістю подумав, що спершу треба було розгорнути в кабінеті карти й схеми, а вже потім запрошувати туди керівництво. Але гру готував Жуков і, мабуть, не наважився зайти до кабінету Верховного раніше за нього.

Сталін проходжувався кабінетом, зрідка спиняючись перед картами й схемами, що їх розгортали військові. Спочатку його зацікавила накреслена різноколірними олівцями схема кільцевого зв'язку, прокладеного навколо Москви, який мав кілька допоміжних вузлів.

— Якщо німці розбомблять наш Центральний телеграф, ми справді матимемо надійний зв'язок з фронтами і з тилом країни? — запитав Сталін, ні до кого конкретно не звертаючись.

— Так точно, товаришу Сталін, — упевнено відповів Жуков. — Кільцева лінія і новий вузол зв'язку вже можуть за-

безпечити міжміський і міський зв'язок в усіх напрямках. Наша перевірка підтвердила, що зв'язок надійний.

Сталін перевів погляд на іншу карту — з нанесеним на ній бойовим порядком Московської зони ППО. Дві червоні окружності огинали на ній Москву. Більша, з радіусом 120 кілометрів, позначала відстань від столиці, на якій повинні зустрічати повітряного ворога наші літаки-винищувачі. Друга окружність проходила за 30—40 кілометрів від центра Москви — ця зона прикривалася зенітною артилерією й зенітними кулеметами. Кілька хвилин Сталін задумливо дивився на схеми варіантів нальотів на Москву.

Ні про що він більше не запитував, і Щербакову здалося, що на все це Сталін дивиться з деяким сумнівом і навіть роздратуванням. А тут іще марнувався час, бо не вміщувалися на столі карти, які розгортав начальник оперативного відділу штабу корпусу ППО полковник Кур'янов — високий широкоплечий здоровань. Для карт авіаторів зовсім не лишилося місця, і полковник Климов, розгублено глянувши на Жукова, який сидів у кутку поруч з Герасимовим і Громадіним, наказав своїм помічникам розстелити карти на підлозі.

Коли затихло шарудіння карт, усі в кабінеті завмерли, чекаючи початку навчання. Сталін звернувся до Климова і Журавльова:

— Покажіть нам, товаришу Климов, як полки вашої винищувальної авіації, а ви, товаришу Журавльов, як ваші наземні засоби ППО відбиватимуть денний наліт ворожої авіації на Москву.— А потім кивнув генерал-майору Громадіну:— Можна починати.

Громадін — сорокадворічний генерал умів чітко й стисло викласти думку, у зовнішності його було щось селянське. Він повагом підвівся, осмикнув гімнастерку, і коли заговорив, то селянське в ньому раптом зникло.

— Кілька слів щодо принципів протиповітряної оборони Москви...— почав Громадін.— В основу цих принципів покладено кругову ешелоновану оборону, найбільш посилену на західному і південному напрямках. Зовнішня межа оборони проходить над Ярославлем, Вишнім Волочком, Великими Луками, Смоленськом, Орлом, Рязанню і Горьким. Загальне керівництво військами ППО столиці здійснюється з командного пункту першого корпусу, де знаходиться командування зоною з оперативною групою, головний пост повітряного спостереження, оповіщення і зв'язку, вузол зв'язку, а також командуючі винищувальною авіацією і зе-

нітною артилерією. Кожен з них керує своїми військами зі свого обладнаного тут же командного пункту... Зараз я наказую оголосити військам готовність номер один... Я і генерал Герасимов представлятимемо тих, хто нападає, а генерал Журавльов і полковник Климов — тих, хто обороняється...

Генерал Громадін замовк, і відразу ж Герасимов — начальник штабу Московської зони ППО — став читати заздалегідь підготовлені дані, а оператори почали швидко наносити їх на карти, створюючи оперативно-тактичну обстановку.

Навчання почалося. Над усім запанував низький і соковитий голос генерала Журавльова. Потім пролунали перші рішення й накази полковника Климова, згідно з якими десь на далеких аеродромах мали злетіти ескадрильї винищувальної авіації.

Щербаков, який сидів поруч з членами Державного комітету оборони, немовби сам складав іспит суворим екзаменаторам, відчуваючи те внутрішнє напруження, яке виникає в передчутті невдачі. Йому здавалося, що Сталіна не так цікавив хід військової гри, сповненої частою зміною гострих бойових ситуацій, як реагування на ці ситуації генерала Журавльова і полковника Климова. Він наче вдивлявся зараз у їхні характери, здібності, спосіб мислення... А втім, обличчя Сталіна нічого не виражало, крім замкнутої зосередженості. А що ховалося в його прищурених очах? У ці напружені хвилини вони то спалахували, розгорялися, мов жаринки на поривчастому вітрі, то тьмяніли, ніби вкривалися попелом... Сталін був сповнений напруженої роботи думки. Здавалося, він намагався урівноважити свою віру і свої сумніви.

Щербаков відчував ревнивий неспокій. Йому хотілося запевнити Сталіна, що на цих військових з певністю можна покластися. Генерал Журавльов Данило Арсентійович — артилерист вищого класу! Учасник громадянської війни, він згодом здобув добру військову освіту, багато доклав зусиль, виховуючи командирів для артилерії великої потужності, коли був начальником 2-го Ленінградського, а потім Рязанського артилерійського училища. І на посту командира 1-го корпусу ППО теж зарекомендував себе чудово...

Викликали симпатії до Журавльова й довіру до нього відкрите обличчя й сміливі очі. Коли він усміхався, то здавалося, все в ньому усміхалось і весь він світився добротою й веселістю. А коли зосереджувався, щось вирішуючи, об-

личчя його одразу ж ставало суворим і вольовим, а погляд проникливим і рішучим.

А полковник Климов! Штабісти й командири авіаційних полків розуміли його з півслова! Він для них — незаперечний авторитет; отже, постать теж непересічна.

Але Сталін і сам вмів угадувати характери людей, оцінювати їх за активністю дій, способом і глибиною мислення. Легковажних він безпомилково розпізнавав за їхнім пустослів'ям, а також за тим, з якою легкістю вони відмовлялися від власної думки, — Щербаков це добре знав. Він розумів також і те, що Сталін зіткнувся з маловідомою йому сферою діяльності і не міг належним чином вникнути в її конкретність. Лунали повідомлення... Приймались рішення... Віддавались накази... З'являлася нова група уявних німецьких бомбардувальників — з нового напрямку й на іншій висоті... І знову повідомлення, рішення, накази... Усе чітко, ритмічно, впевнено. Але це все-таки репетиція. А як буде під час «прем'єри»? Дуже хотілось би, щоб усі ці генерали й полковники справилися зі своїми ролями. А ким замінити тих, хто виявиться нездатним? І що буде з Москвою, коли такі знайдуться?

Часом Сталін кидав запитальний погляд на генерала армії Жукова. Той був похмурий і незворушний. Голос — наче вивіреним точним приладом — рівний і вимогливо-категоричний. Як він сприймав це кабінетне протистояння?..

Півтори години тривало відбиття умовного повітряного ворога. Після відбою «повітряної тривоги» генерал армії Жуков коротко узагальнив підсумки гри і, висловивши думку, що її учасники в основному справилися зі своїм завданням, звернувся до Сталіна:

— Товаришу Сталін, у вас є зауваження?

Сталін подивився на Жукова, потім перевів погляд на Щербакова, наче запитання начальника Генерального штабу стосувалося більше його, Олександра Сергійовича, який відповідав перед ЦК за стан Московської зони ППО, і неквапно почав розпалювати люльку... Потім сказав:

— Товариш Сталін зовсім не спеціаліст у цій галузі... Хто зна, може, так усе й треба... Але не зайве буде сказати вам. — Він обвів поглядом командирів і генералів, а мундштуком люльки вказав на полковника Сбитова — командуючого ВПС МВО. — Ворога треба бити не розчепиреними пальцями, а могутнім кулаком. Треба піднімати найбільше винищувачів і починати повітряні бої якомога раніше й далі від Москви. Винищувачі повинні завдавати

ударів безперервно, морально придушувати екіпажі ворожих бомбардувальників. Максимально зосереджувати вогонь артилерії,— він перевів погляд на генерала Журавльова,— на головних напрямках нальотів німецьких бомбардувальників, щоб жоден не прорвався до центру міста...— Після паузи він звернувся до генерала Громадіна: — Завтра ви покажете нам відбиття нічного нальоту...

Ніхто з присутніх на цьому навчанні не знав, що події випередять завтрашній день з усіма його планами...

10

Невдовзі після того як у Москві, на вулиці Кірова, 37, спустів кабінет Верховного Командуючого і всі учасники й свідки гри на картах з полегшенням роз'їхалися у своїх справах, в ставці Гітлера та в деяких військових резиденціях Берліна наростало радісне збудження. Досить широкую колу високопоставлених військових і цивільних осіб стало відомо: Герінг доповів фюрерові, що, згідно з його наказом, генерал-фельдмаршал Кессельрінг готовий підняти в повітря свою особливу авіаційну групу, щоб завдати нищівного бомбового удару по радянській столиці. За задумом верховодів фашистського рейху, в ніч на 22 липня 1941 року, рівно через місяць після вторгнення німецько-фашистських військ на радянську територію, Москва мала перетворитися на купу руїн і суцільне згарище.

Наприкінці дня — 21 липня — Геббельс особисто дав вказівку редакторам ранкових берлінських газет залишити на перших сторінках місце для важливого, екстреного повідомлення. Приготувалися до пізньої роботи диктори берлінського радіо.

У ставці Гітлера немовби сконцентрувалося почуття нетерплячої й злорадного чекання його всієї вояччини. Охолоджувалися в срібних відерцях з льодом пляшки французького шампанського, офіціанти розкладали на розноси бутерброди з ікрою, шинкою, сьомгою... Наливали в чарки шнапс, коньяк, віскі, ром, джин, лікери, змішували в шейкерах різнобарвні коктейлі — ще поки що сито жила Німеччина за рахунок пограбованої Європи... Готували спічі й тости на честь Гітлера, Герінга та люфтвафе, готували вітальну телеграму генерал-фельдмаршалові Кессельрінгу й нагороди для тих, хто відзначиться в першому нальоті, друкували

тексти подячних листів їхнім родичам... А сталевий фашистський молот уже злетів у небо, прямуючи до Москви: з аеродромів у районах Бреста, Барановичів, Бобруйська, Дубинської в призначений час піднялися ескадрильї найновіших бомбардувальників з фугасними, запалювальними й освітлювальними бомбами на борту. Вони йшли до цілі чотирма поділеними на групи ешелонами. Орієнтуючись на багаття та сигнальні промені прожекторів, а на нашій території — за вказівками ракетників-диверсантів та за шляхами, що вели до Москви, ешелон за ешелonom ішов через кожні 30—40 хвилин. У всіх був один маршрут: Мінськ, Орша, Смоленськ, Вязьма, Москва. Кожна група мала завдання — наблизившись до Москви, змінити курс польоту, проникнути до міста з різних напрямів і вдарити по намічених цілях...

Перший ешелон, що складався з п'яти груп загальною кількістю сімдесят літаків, наші спостережні пости засікли на лінії Ржев, Сичовка — за 210 кілометрів од столиці...

О 22.00 сержант Ф. І. Буланов, червоноармійці П. І. Щербаков та І. В. Смирнов доповіли на головний пост спостереження про виявлені ними ворожі літаки... А сто вісімдесят німецьких бомбардувальників, які поешелонно летіли за вже виявленими, ще треба було виявити...

Коли в Москві пролунав з репродукторів стримано-суворий голос диктора: «Увага! Увага! Громадяни, повітряна тривога!..» — і слідом за цим у місті завили сирени, безхмарне над столицею небо раптом стало для всіх зловісним. Усі, здається, й чекали цього, були внутрішньо готові, але від почутих сигналів повітряної тривоги відчули шоківий стан. Від пронизливого виття, в якому потонули всі інші міські шуми, тоскно стискалося, холонуло серце, і цей холодок швидкою хвилею котився до ніг, від чого вони ставали неслухняними, а бомбосховища чи протипожежні пости надто далекими.

Усі, в кого лишилися в Москві діти, в першу мить тривоги зі страхом подумали про них...

На якесь хвилини все місто заціпеніло. Завмерли постові міліціонери з ліхтарями в руках, забувши про свої обов'язки регулювальників, завмерли машини на перехрестях. Пішоходи на тротуарах теж зупинилися або уповільнили ходу, роздумуючи, що робити — бігти додому чи в найближче бомбосховище.

Але шоківий стан тривав не довго. Через кілька хвилин вулиці завирували. Усі кудись бігли, на переходах скреготали гальма автомобілів. Лунали пронизливі свистки міліціонерів, до завивання сирен додавали свої голоси червоні пожежні машини, що мчали до закріплених за ними об'єктів. Біля під'їздів і воріт з'явилися люди в брезентових рукавицях і з величезними залізними щипцями, вийшли двірники в білих фартухах і з червоними пов'язками на рукавах; деякі з них пояснювали розгубленим громадянам, де містяться бомбосховища, дехто воював з ватагами хлопчаків, які намагалися видертись на дахи будинків.

І все-таки більшості людей здавалося, що тривога ця не справжня. Багато хто думав: бомбардування не допустять — це ж Москва...

Олександр Сергійович Щербаков зібрався проти ночі їхати до Можайська й чекав дзвінка заступника голови Московської Ради Яснова. Це було ще до оголошення повітряної тривоги.

І ось — дзвінок. Узяв трубку, але голос був не Яснова, а генерала Громадіна — командуючого Московською зоною ППО:

— Олександр Сергійовичу, ідуть! — із стриманим хвилюванням у голосі повідомив Громадін.

— Хто йде? — не зрозумів Щербаков.

— Німецькі бомбардувальники. Масований наліт. Я скомандував військам ППО готовність номер один.

— Чому ж не оголошуєте повітряної тривоги? — Щербаков ніби з пташиного лету побачив зараз Москву, відчув небезпеку, що насувалася на рідне місто; і відчув, як від хвилювання стислося серце, перехопило подих.

— Олександр Сергійовичу, я тому й дзвоню: за положенням тривогу має оголосити товариш Пронін — як начальник місцевої протиповітряної оборони. А він на якомусь заводі, зараз його розшукують.

— Оголошуйте без нього.

— Слухаю!

Щербаков поклав трубку й одразу ж подзвонив Сталіну. Почав доповідати, що війська ППО приведені в бойову готовність, але Сталін спокійно перебив його:

— Ми вже знаємо, товаришу Щербаков. Нам подзвонив товариш Пронін. Їдьте на командний пункт і спостерігайте, як вони там відбиватимуть німців. Ми зараз тут закінчимо розмову і теж приїдемо... Адже бомбосховище у нас в Кремлі не готове й досі?..

В останніх словах Сталіна Олександр Сергійович відчув докір собі особисто, але відповісти нічого не встиг: Сталін поклав трубку.

На командний пункт Щербаков прибув саме тоді, коли над затемненим містом пролунали перші сигнали повітряної тривоги.

Скільки разів у цьому році вже спускався ліфтом Олександр Сергійович у це підземелля на глибині п'ятдесяти метрів під новим багатоповерховим будинком, де розташувався штаб корпусу ППО? Ще коли завершували монтаж найскладнішої техніки управління, він бував тут з командуючим Московським військовим округом. Потім кілька разів супроводжував Сталіна, членів Політбюро, вище армійське начальство — Тимошенко, Шапошникова, Жукова...

І будинок, і командний пункт під ним подобалися усім, хоч дехто з високопоставлених «ревізорів», побачивши в головному залі — в пункті управління командира корпусу — м'які меблі, величезний килим на підлозі, оббиті оксамитом (для приглушення звуку) стіни, здивовано зводив брови і усміхався: мовляв, навіщо така розкіш під землею? Та ще й сифони з газованою водою на тумбочках... Але вголос ніхто не висловлював цього. Можливо, тому, що увага всіх одразу переключалася на обладнання — пульти, координатні сітки, карти, світлоплани, різні прилади й пристрої. Привертав увагу й стіл, що стояв серед залу. Деякі з острахом дізнавалися, що, сидячи за цим столом, можна було негайно зв'язатися зі штабами всіх військових частин і підрозділів зони ППО, з начальниками родів військ, урядовими установами та й з будь-яким телефоном міста... З цього підземелля неначе проглядалося й прослуховувалося небо над Москвою і навколо неї в радіусі 250 кілометрів...

Ніхто з тих, що чергував тут, не відчував себе відірваним від світу. І водночас це був відокремлений від усього світ зі своїм кліматом, затишком і всім необхідним для відпочинку й роботи — спальнями, їдальнею, душовими, кисневим обладнанням, салоном для засідань... Була й своя автономна електростанція на той випадок, якщо вийде з ладу міська.

Коли на нижньому поверсі ліфт зупинився і Щербаков вийшов у невеликий вестибюль командного пункту, його зустрів черговий — старший лейтенант з червоною пов'язкою на рукаві і з протигазом. Він став доповідати, що командний пункт почав бойову роботу по відбиттю повітря-

ного нальоту ворога, але Олександр Сергійович порухом руки зупинив його й пішов килимовою доріжкою вздовж коридору, з лівого боку якого вишикувалися численні двері. За кожними — чиясь командне господарство зі своєю специфікою й чітко визначеними завданнями.

Зайшов до просторого приміщення оперативної групи і побачив за столом генерала Журавльова та кількох штабних офіцерів. Журавльов помітив Щербакова і хотів встати, але той випередив його:

— Мене тут немає. Працюйте.

Командний пункт справді працював. Це вже була бойова робота. Щербаков, проходжуючись по залу, спостерігав за цією роботою.

Усе навколо мало не зовсім реальний вигляд — як у фантастичному романі. Планшет повітряної обстановки, над яким чаклував Журавльов, збоку здавався Щербакову перекинутим небом, укритим фігурками німецьких бомбардувальників і наших винищувачів, а зблизька — землею, побаченою з піднебесся; її було добре видно крізь величезний і прозорий целулоїдний лист з рухомою координаційною сіткою. Поряд — прилади для обчислення координат виявлених цілей.

А цілі вже було виявлено — багато цілей! На картах і на світлоплані можна було бачити, як у світлових полях вступали в бій льотчики-винищувачі, як з'являлися нові й нові ворожі бомбардувальники і наші винищувачі.

Олександрові Сергійовичу на мить здалося, що він присутній на якомусь дивному спектаклі, де головні ролі виконували добре знайомі люди. А дія спектаклю відбувалася в цьому залі, в суміжних кімнатах і на поверх вище, де містився командний пункт прожекторної служби. Полковник Глазер з групою командирів — мозок головного поста повітряного спостереження. Кожну ціль, її висоту і маршрут, про які повідомляли пости, негайно позначали на карті й записували в журнал. З безлічі цілей треба було виділити найнебезпечніші й по внутрішній системі зв'язку передати дані про них начальнику оперативного відділу полковнику Кур'янову, який був поруч з генералом Журавльовим, а Кур'янов одразу ж позначав їх на зведеній карті. Пам'ять полковника Глазера фіксувала все, що потрапляло в його слуховий об'єктив. Вибрані цілі у вигляді олов'яних мініатюрних літаків наче прилипали до карти в тих місцях, де вони були цієї хвилини, а потім рухалися вздовж шосейних

доріг і залізниць до Москви. На зведеній карті командира корпусу кількість їх безперервно зростала...

Полковник Кур'янов спокійно й діловито прокладав бойовий курс кожної групи німецьких літаків, точно вгадуючи її завдання. А генерал Журавльов зі стриманим спокоєм оцінював обстановку і, натискаючи кнопку на своєму пульті, запалював червоні лампочки на пультах начальників служб. Це означало, що всі переговори в мережі негайно припинялися, і тоді лунав знайомий усім генеральський голос, який наказував...

Праворуч від залу головного пункту управління була кімната, в якій містився командний пункт командира 6-го авіаційного корпусу полковника Клімова; ліворуч — кімната, звідки керував полками зенітної артилерії полковник Лавринович. Сюди й надходили накази Журавльова. А оперативна група прожектористів на чолі з начальником прожекторної служби полковником Сарбуновим знаходилася на другому поверсі поряд головного поста повітряного оповіщення й звідси керувала своїм величезним господарством.

Щербаков помітив, що із збільшенням кількості німецьких літаків і наближенням їх до Москви прискорювався ритм роботи на командному пункті, зростало напруження людей, але всі працювали чітко й злагоджено...

На світлоплані та на картах було видно, як деякі бомбардувальники, не долетівши до цілі, повертали назад: можна було припустити, що наші винищувачі змусили їх передчасно звільнитися від смертоносного вантажу. Було очевидно, що до зони дії зенітної артилерії групи німецьких літаків підходили вже розосередженими.

Щербаков уважно стежив за тим, що відбувалося в цьому залі, але його не полишала тривога: «Чому немає Сталіна та інших членів Політбюро?.. Адже було точно домовлено: поки не добудують бомбосховища в Кремлі, місцем роботи Політбюро під час нальотів буде командний пункт ППО. Де ж вони?..»

Перш заспокоював себе тим, що, виходячи з обстановки на картах, німецькі літаки ще тільки наближалися до повітряних кордонів Москви... Але тепер уже окремі з них прорвалися через загороджувальний вогонь зенітної артилерії і шастають над московськими околицями. По них уже ведуть вогонь зенітники, бойові позиції яких — у центрі Москви...

«Але де товариш Сталін?» — занепокоєний Щербаков вийшов у коридор...

Перший великий нічний бій у небі Підмосков'я і Москви не припинявся протягом п'яти годин. У цьому масованому нальоті на радянську столицю брало участь близько 250 німецьких бомбардувальників. Скільки металу було піднято в небо, яка неймовірна сила моторів обертала лопаті повітряних гвинтів! І кожен літак ніс у собі близько тисячі кілограмів заліза, начиненого вибухівкою і смертельними запалювальними сумішами.

З початку другої світової війни, як це відомо, жодна столиця держав Європейського континенту, яка зазнала нападу німецько-фашистської авіації, не зуміла захиститися. Це вселяло у верховодів фашистського рейху певність, що не вистоїть під фугасками гітлерівської люфтвафе і Москва. За наказом Гітлера вона була приречена на цілковите знищення — як більшовицька столиця, як прапор і символ безсмертних ленінських ідей.

Отже, боротьба двох світів, двох соціальних систем на повну силу розгорнулася і в небі. На далеких підступах до Москви на перехоплення повітряного ворога першими злетіли радянські винищувачі. З усіх льотчиків, які брали участь у тих боях, лиш кожен п'ятий чи шостий був підготовлений до дій у нічних умовах.

...Тільки-но Віктор Рубльов уместився в кабіні винищувача, одразу ж відчув духоту й запах бензину, змішаний з гіркуватим ароматом зів'ялої берези, яка своїми гілками заглядала просто йому в обличчя. Поряд — ліворуч і праворуч — причаїлися замасковані зеленню інші винищувачі. Між літаками, гупаючи важкими чобітьми, хтось пробіг з команди аеродромного обслуговування і прокричав хрипким, прокуреним голосом, щоб льотчики чергових ланок обох полків, що базувалися тут, негайно приєднали до своїх шоломофонів телефонні шлейфи.

Віктор швидко взяв жилавий скрутень дротів з трирогим штепселем на кінці, з'єднав його з розеткою на своєму шоломофоні й неначе пірнув у новий, незнаний світ, словнений приглушеними чоловічими голосами, чиймись командами, клацанням тумблерів... Це передбойова підготовка командних пунктів — авіаційного корпусу ППО, який був десь у Москві, і двох винищувальних полків. Відчувалося, що ось-ось пролунає команда черговим ланкам піднятися в повітря і йти на перехоплення ворога... Літак Рубльова, як і інші яструбки, що прибули сюди тільки вчора, не був об-

ладнаний радіоапаратурою. Тому бойове завдання їм поставили заздалегідь. Віктор, наприклад, мав спрямувати свого винищувача у світлове поле над Солнечногорськом.

Голоси, шум, потріскування в навушниках відвертали увагу Віктора, думки, як телята на пасовиську, розбрелися в різні боки. Чомусь він найбільше думав про вчорашній день, коли в складі ескадрильї перелетів на цей аеродром з-за Волги. Там, на військовому заводі, разом з іншими «безкінними» льотчиками він одержав новий літак. Це був винищувач І-16, прозваний ішачком, такий самий, з якого Віктор Рубльов викинувся з парашутом у небі Західної Білорусії, де в перших повітряних боях збив два «юнкерси», одного «месера», а потім збили і його. Потрапивши в оточення, вдало вийшов з нього разом з військовою групою генерал-майора Чумакова.

Коли згадував генерала Чумакова, то подумки відразу ж переносився до Ірини Чумакової, але й гадки не мав, що вона — дочка Федора Ксенофонтівича. Він завжди з ніжністю думав про неї, написав їй у Ленінград «до запитання» кілька листів, у яких вилив своє палке кохання до неї, розповів про своє життя фронтового льотчика... Йому було дуже прикро, що не мав фотографії Ірини, і з болем відчував, як тьмяніє в пам'яті її образ. Він намагався уявити її миле обличчя, її усмішку, примружені очі, колір яких здавався йому то синім, то сірим... У його свідомості, в серці продовжував жити образ вродливої дівчини — реальної і уявної, яку він так пристрасно кохав...

Думки Рубльова обірвала тиша, яка раптом запала в навушниках шоломофона. Він не знав, що десь на далекому командному пункті Московської зони ППО генерал Журавльов натиснув кнопку для циркулярної передачі, і червоні сигнальні лампочки, що спалахнули на пультах начальників служб, умить примусили всіх на лініях зв'язку замовкнути. І відразу почув твердий голос:

— Частинам корпусу — готовність номер один!

У Віктора навіть холодок пробіг по спині. Він уявив, як у Москві й на величезних просторах довкола неї приводиться в бойову готовність протиповітряна оборона: злітають чохли з капотів моторів на літаках, падає на землю маскувальне гілля, зводяться жерла зенітних гармат, розчохлюються прожектори і піднімаються в небо аеростати загородження...

І знов у навушниках той самий твердий голос: «Товаришу Климов, підніміть зі Ржева дві пари в зону сім».

Віктор здогадався, що цей наказ стосується якогось авіаційного командира. І одразу ж нове розпорядження: «Товаришу Сарбунов, організуйте прийом винищувачів у сьомому світловому прожекторному полі!» Це вже наказ начальникові прожекторної служби.

На якусь хвилину в навушниках знову почулися голоси і раптом залягла тиша, наче обірвалося життя на землі. Але ні, життя одразу ж воскресло — карбовано пролунав черговий наказ генерала Журавльова: «Товаришу Климов, накажіть Стефановському підняти дві ескадрильї з Кубинки й зустріти ворога в світлових прожекторних полях Солнечногорська, Голіцина...»

Ту ж мить з узлісся блискавкою прошила небо червона стріла. Угорі — здавалося під самими зорями — вона сповільнилася лег, плавно вигнулася і, засвітившись кривавим спалахом, повільно стала падати на землю...

Червона ракета — сигнал для зльоту першої дев'ятки сусіднього полку на чолі з капітаном Титенковим Костянтином Миколайовичем. За Титенковим уже закріпилася слава досвідченого аса й розумного командира ескадрильї. А його доладна постать, поривчасті й енергійні рухи, обличчя, яке світилося зрілою молодістю, силою і веселістю, викликали прихильність і симпатію. Віктор Рубльов, тільки збоку спостерігаючи за капітаном, відчував, що йому хочеться бути чимось схожим на нього — і зовнішністю і на ділі. Він навіть шолом почав носити так, як Титенков, трохи зсуваючи його на потилицю.

Поки прогрівався мотор, Рубльов у ці нескінченні перед зльотом хвилини думав про те, що і йому хотілося б літати на більш швидкісному винищувачі Як-1. Але там, на заводському заводі, вибирати було ні з чого. Та Віктор довго й не засмучувався: нехай уже буде й цей, тупорилий... Зате слухняний, верткий. Сам Чкалов літав на такому.

Прикрість в іншому: довелося розпрощатися з рідним полком. Коли одержали на заводі літаки, кожному льотчику вручили розпорядження і карту з прокладеним маршрутом: треба летіти в Підмосков'я, на Кубинський аеродром, поповнити один з полків 6-го авіаційного корпусу Московської зони протиповітряної оборони... І ось лейтенант Віктор Рубльов з фронтового льотчика став «тиловиком». Щоправда, стояти на захисті столиці — не кожному так пощастить...

Захоплений своїми думками, Рубльов забув від'єднати телефонний шлейф від шоломофона і, коли після зеленої

ракети почав вирулювати на старт, відчув, що з голови почало зривати шолом. Це відвернуло на кілька секунд увагу, і він із запізненням, останнім з ланки винищувачів I-16, що замикала ескадрилью Як-1 їхнього полку, злетів у повітря.

Зрештою, це вже не мало значення. Нічне небо немов поглинуло ескадрилью. Тільки уважно придивившись, можна було де-не-де побачити попереду тремтливі клаптики синього полум'я, що виривалося з патрубків моторів.

Віктор раптом відчув тривогу. Адже він уперше летить вночі — самостійно! Немає можливості звірити карту із земними орієнтирами. Відразу після зльоту треба було взяти курс услід за командиром ланки на Солнечногорськ — це майже точно на північ. За компасом на приладовому шитку Віктор повернув літак у потрібному напрямі.

Непокоїло й те, що винищувач був майже не обкатаний, коли не брати до уваги вчорашнього перельоту від заводу сюди... В кабіні нової машини Віктор почував себе, як у необношеному костюмі, що сковував тіло. Здавалося, рулі не зовсім слухняні, мотор тягне нерівно і в його гудінні не чути чогось звичного для слуху.

Мотор втраченого в Західній Білорусії ішачка був для лейтенанта Рубльова мовби живим створінням, з вивченим характером, звичками. Вслухаючись у ритм його роботи, Віктор немов бачив його нутро, начинене розумними взаємозалежними деталями й приладами... І все здавалося там на диво простим, доцільним. І весь літак немовби злився з його, Віктора, тілом. Рулі керування машиною були ніби продовженням його рук і ніг.

Але так усе сприймається, коли летиш удень і бачиш навколо себе широчінь неба й землі... А зараз здається, що ти зав'яз у чорній, густій імлі, і якби не зірки, то не знав би, де небо, а де земля. І лиш тоді, коли винищувач розвернувся на північ, Віктор побачив сяючі стовпи прожекторних променів. Одні з них шаленіли, кидаючись з боку в бік, або виписували кола, інші обережно промацували небо, наче хотіли прогріти його чорну безодню, треті застигли нерухомо, і здавалося, що вони опускалися з висоти на землю. Це й було світлове поле в районі Солнечногорська.

Віктора охопила тривога, змішана з нетерпінням. На фоні освітленого й покраяного прожекторами неба він побачив темні цятки своїх літаків, які ланками розходилися в сторони і продовжували набирати висоту. Щоб не випустити з виду хоч би частину ескадрильї, Віктор збільшив газ і потягнув ручку керування на себе — винищувач слухняно за-

дер носа так, що все зоряне небо ніби перекинулося набік. Коли позначка висотоміра зрівнялася з числом 5000 метрів, знову вирівняв літак, вже опинившись поряд зі світловим полем. І відразу Рубльов побачив щільний косяк німецьких бомбардувальників, що йшли кілометрів на два нижче від його літака. Вони пливли на Москву... Віктор Рубльов ще не встиг щось вирішити, коли помітив, що назустріч і в бік строю бомбардувальників потяглися пунктирні золотисті нитки кулеметних черг. Отже, ескадрилья капітана Титенкова і їхня ескадрилья вже вступили в бій, а він, лейтенант Рубльов, відірвався од своєї ланки й окремо плететься заду. А в променях прожекторів уже зблискували фюзеляжами самі винищувачі — це під час заходів для повторної атаки...

І Віктор зі злістю пішов на зближення з ворогом, кинувши свого літака в піке напереріз бомбардувальникам. Зближаючись з ними, він вирішив атакувати «юнкерса», який прикривав ліве крило армади. Цей «юнкерс» міг швидше за інших опинитися в його кулеметному прицілі. Але що це?.. Трохи збоку й праворуч од його винищувача, виблискуючи в білому сьайві зеленим покриттям, пронісся гостроносий Як-1. Віктор навіть устиг помітити чорні цифри бортового номера: це літак капітана Титенкова. Швидкість була така велика, що Рубльову здалося, наче його І-16 не пікірує, а просто падає.

За кілька секунд Як-1 Титенкова опинився над центром армади німецьких бомбардувальників, цілячись у флагманську машину. З десятків німецьких літаків назустріч Як-1 потяглися червоні трасуючі нитки кулеметних черг. Але Титенков уже прошивав флагмана з гармати і кулеметів... Далі спостерігати за цим повітряним поединком Віктор не міг. Йому назустріч теж ударили з кулеметів німецькі повітряні стрільці. Поряд з його яструбком замиготіли червоні світлячки. Для Віктора настала мить, коли дія й думка зливаються в щось єдине. «Юнкерс» ніби напливав на нього, збільшуючись і в прожекторних променях перетворюючись на срібного звіра з розчепіреними лапами...

Рубльов відчув, як звично затремтів літак, і зрозумів, що він інстинктивно, але своєчасно натиснув на гашетки кулеметів. Крізь приціл бачив, що кулі його січуть ворожу машину. Але «юнкерс» був ніби припаяний до свого місця в повітряній армаді. Його борт раптом ошетилився снапами вогню. Віктор згадав, що Ю-88 озброєний чотирма ку-

леметами. Це стримало його завзяття. Він вивернув свій літак, щоб знову повторити атаку. Рубльов перетнув смугу темряви за межами світлового поля і повів свій винищувач в атаку. Але від того, що він побачив, йому перехопило подих: армади «юнкерсів» і «хейнкелів» уже не існувало... Втративши флагмана, вона розпалася на групи, групки й поодинокі літаки, які розсіялися в різні боки світлового поля, відкривши шалений вогонь по радянських винищувачах, які снували золотими шершнями між бомбардувальників або обсипали їх кулеметно-гарматним вогнем з темного неба.

Віктор із захопленням побачив, як майже водночас «юнкерс» і «хейнкель» клюнули до землі командирськими кабінами і, розсипаючись у повітрі, стали падати вниз. У запалі бою Віктор загубив свою ціль і тепер пішов на перехоплення «юнкерса». Той тим часом намагався вирватися з об'ємів прожекторних променів. Віктор, знаючи, де міститься в бомбардувальнику «гніздо» повітряного стрільця, пірнув під ворожий літак і вдарив з кулеметів по його лівому мотору. І навіть скрикнув на радощах, побачивши, як від нього полетіли металеві шматки.

Ще розворот — і нова атака на цього ж «юнкерса»; скинувши без прицілу бомби і розвернувшись, він намагався втекти на одному моторі. А Віктор, передчуваючи перемогу, наздоганяв його, щоб так само вдарити по правому мотору... І ось відстань між ним і «юнкерсом» менша й менша... Віктор натиснув на гашетки. Літак задвигтів од кулеметних черг, але раптом вони захлинулися... Що за халепа?.. Він швидко зробив перезарядку і ще ближче підібрався до ворожого літака, який уже встиг вирватися із світлового поля і тепер перетворився на цятку в темному небі. Віктор натиснув на гашетки, але кулемети мовчали... Він зрозумів, що витратив усі набої і тепер його винищувач уже нічим не загрожував «юнкерсу»...

«Нічим?» — зло запитав себе лейтенант Рубльов, пригадавши, що він читав у «Красной звезде» про лейтенанта Рябцева, який у перший день війни в районі Бреста, а лейтенант Мисяков під Мурманськом таранними ударами збили кожен по одному німецькому бомбардувальнику. Та й тут, у Підмосков'ї, лейтенант Гошко ударом гвинта знищив, здавалося, неприступного «Хейнкеля-111». А капітан Морозов не тільки протаранив ворожий літак, а й, викинувшись потім з парашутом, захопив у полон німецького льотчика...

Усе це промайнуло в пам'яті за одну мить, яка викликала нестерпне бажання наздогнати «юнкерса» і врізатися в нього своїм яструбком!..

Екіпаж «юнкерса», ніби вгадавши намір радянського льотчика Рубльова, з похилим пікіруванням почав тікати від переслідування... Віктор зрозумів цей маневр, чортинувся, що його I-16 важко змагатися зі швидкісним бомбардувальником... Але відразу ж кинув у піке свого яструбка.

Пікіруючи, бомбардувальник викрив себе тільки невеличким факелом полум'я, що виривалося з вихлопної труби мотора. Понад усе боявся зараз Рубльов загубити цей факельчик. Але пікірувати без кінця було неможливо, і німецький літак злетів угору. Віктор раніше вивів свого винищувача з піке й чіткіше розгледів на фоні зоряного неба, зовсім близько від себе, темну пляму «юнкерса»...

Здавалося, не винищувач наздоганяє «юнкерса», а ніби сам бомбардувальник насувається на яструбка. Уже зовсім близько... Ще кілька секунд, і, ледь відвівши ручку вперед, Віктор почув тріск, який заглушив на мить гудіння мотора... Гвинт винищувача за долі секунди «розтросив» хвостове оперення «юнкерса», і той, ніби наткнувшись на кам'яний мур, пірнув униз і щез у чорній безодні...

Лейтенантові Рубльову здалося, що він вирвався з жахливого, задушливого сну, в якому його почало немилосердно трясти. Але він швидко збагнув: це трясеться всім своїм металевим тілом яструбок, який пропелером, мов циркулярною пилкою, зрізав стабілізатор і кіль німецького бомбардувальника. Але його понівечений I-16 продовжував летіти, хоча й бився як у лихоманці. Мабуть спотворені лопаті пропелера, вгвинчуючись у повітря, порушили ритм роботи мотора і він, захлинаючись своїм залізним боєм, мав ось-ось заглухнути.

В обличчя Рубльова війнуло сумішшю нудотних запахів масла, обгорілої фарби й бензину. До горла підкотився бридкий клубок, очі засльозилися від болю, зорі в небі наче розтанули, й зникло саме небо.

Якщо льотчик втратив відчуття горизонту, якщо не може визначити, де небо, а де земля, треба вклонитися приладам: інакше — неминуча загибель.

Віктор припав до щитка і крізь скло льотних окулярів уп'явся очима в циферблати приладів. Показчика рівня бензину в баку на щитку літака цього випуску не було. Лише годинник... Глянувши на нього, Віктор прикинув, що

бензину має вистачити, щоб дотягти до аеродрому, коли, звичайно, літак не розвалиться.

Машину трясло, але вона продовжувала летіти, підкоряючись поки що зусиллям льотчика. Він розвернув винищувач на південь, подумавши з тугою, що аеродром вдасться знайти хіба що випадково. Бо на землі не було видно жодного орієнтиру. Поодинокі вогники в різних місцях та кілька пожеж нічим йому не допоможуть. Звірити карту з місцевістю неможливо — місцевості не бачиш і карти не розгледити. Правда, кілометрів за п'ятдесят ліворуч небо іскрилося спалахами, як у горобину ніч. Москва... Серед безлічі прожекторів там ніби роздмухала своє горнило гігантська кузня й тисячі молотобійців у ній гатили кувалдами по розпеченому металу, аж той розбризкувався навсібіч.

Компас уже не міг допомогти льотчикові, бо його літак у сутинці з «юнкерсами» безліч разів відхилявся в різні боки й на різні віддалі від лінії, яку військовою мовою називають азимутом і по якій він летів до світлового поля; зараз воно розкидало свої промені по всьому небу, зустрічаючи нові ешелони німецьких бомбардувальників, що йшли до Москви на різних висотах.

Врятувати міг тільки щасливий випадок. Треба було розгледіти крізь темряву ночі перехрещення залізниці з автострадою Москва—Мінськ. А звідти можна буде вже навіть без пального спланувувати на поле Кубинського аеродрому.

Простягнув руку до сектора газу, щоб прискорити спуск, а тим часом подумав, що вранці знайдуть протараненого ним бомбардувальника, а його, Віктора, можливо, вже не буде серед живих... Тяжко думати про це, гірко усвідомлювати, що таке може справді статися, але... Але він все-таки не пропустив до Москви ворожого бомбовоза з його смертоносним вантажем. Це ж скількох людей урятував він, лейтенант Рубльов!

Різні думки недоречно лізли йому в голову. Треба ж було вловити момент, коли прогляне земля, щоб устигнути вивести літак у горизонтальний політ, а в уяві поставали то шкільний бал у Ленінграді, де вони з Іриною Чумаковою кружляли у вальсі, то могильний горбик, над яким плаче Ірина. Над ким вона плаче? Адже це він, її Віктор, підходить до неї з букетиком квітів у руці і зібганим шовком парашутного купола на плечі.

А ось і земля... Рубльов чітко побачив, що висотомір показав п'ятсот метрів. Але земля проглядалася погано, ніби окуляри його шолома закоптилися: ліс не відрізниш від

поля, і про вибір майданчика для вимушеного приземлення годі було й думати. Віктор, напружуючи зір, намагався розгледіти три рятівні вогні на аеродромі — червоний і два білих, які мали бути розташовані трикутником... Та вогнів ніде не видно. А бензину лишилося на кілька хвилин. Сіда-ти наосліп?.. Неминуча загибель...

З креном пішов по колу, не відриваючи погляду від землі. А мотор уже почав захлинатися, і Віктор відчув, що винищувач втрачає швидкість. Ще один вихлоп мотора, і настала тиша... Тільки тихий посвист розсіченого повітря під крилами літака.

...Віктор вирівняв винищувач, підтягнувся на руках, тримаючись за край кабіни, і вивалився з неї. I-16 відразу скісно понісся до землі і зник...

Не вистачило Вікторові часу огледітись, розвернутися за вітром і прийняти потрібне положення тіла під куполом парашута після того, як він рвонув на грудях витяжне кільце...

12

Двобій світів... Яка страшна суть у цих нібито простих словах. Зітнулися в боротьбі світи — нищать один одного народи. Винищують найздоровішу, найсильнішу частину людства, наділивши обов'язком відтворювати рід людський переважно тих, хто не здатний, неповноцінний за фізичними й духовними якостями для боротьби зі зброєю в руках. Цю азбучну істину розуміють усі, але війни, на жаль, — як скорботні віхи в історії людства. І кожна з них має свої класові причини і є виразником тенденцій епохи.

Справді, кожен клас має свої закономірності й свої принципи дотримання цих закономірностей. З них і випливають вчинки людини, яка належить до того чи того класу. Друга світова війна охопила пожежею Європу тому, що фашистським верховодам на чолі з їхнім «психологом» і натхненником Гітлером забаглося розширити своє панування на всі континенти планети, і тому свої погляди з особливою зажерливістю вони спрямували на Схід, куди вказав своїм перстом Гітлер ще в тридцять роки. Ще тоді він усно й у пресі горлав, що, «вирішивши роздобути необхідні землі в Європі, ми могли б отримати їх загалом і в цілому тільки за рахунок Росії. У цьому разі ми повинні були, підтягнувши пояси, рушити тією ж дорогою, якою ішли колись рица-

рі наших орденів. Німецький меч повинен був би завоювати землю для німецького плуга і тим забезпечити хліб насушний німецькій нації...» Але ще задовго до вияву цих нацистських апетитів, у сиву давнину на Русі склали прислів'я: «Чужим добром не забагатієш». Та нацистські орди, засліплені жадобою чужих земель, посунули на схід. Загрімилі громи ще однієї війни, полилася річкою кров...

Протиборство двох світів розгорілося на землі, на морських просторах і в повітрі. І якщо на суші й на морях бойові операції здебільшого підкорялися загальним закономірностям й усталеним методам військового мистецтва, то боротьба в повітрі часто розпадалася на індивідуальні поєдинки, завершення яких залежало від багатьох причин. Не останню роль у цих поєдинках відігравала міцність духовної броні, характер усіх радянських воїнів, у тому числі й льотчиків. Метод пізнання світу наших льотчиків, їхній спосіб мислення впливав з найголовнішої істини — від сохи й ковадла вони піднялися в небо Вітчизни, стали її стражами...

Вистрибнувши з парашутом, командир екіпажу «юнкерса», якого протаранив Віктор Рубльов, категорично стверджував, що його не міг наздогнати радянський винищувач І-16. Німецький полковник фон Рейхерт, звичайно, не без підстав, був переконаний у значній перевазі технічних та бойових якостей німецького бомбардувальника. Високий, блідолиций, мужньо-вродливий, він мружився, дивлячись на радянського перекладача, і щиро дивувався з поставлених йому запитань.

— Якщо ви, пане полковнику, так певні в своєму Ю-88, то чому ж ви скинули бомби не знати куди й повернули на захід? — запитав майор-перекладач.

— Я вчинив так само, як більшість моїх колег, — відповів фон Рейхерт.

— Хто ви за походженням, хто ваші батьки?

— Я із знатної династії баронів... Мій батько — відомий скульптор, колекціонер витворів стародавніх майстрів.

— Як же син такого батька став руйнівником творинь рук людських і вбивцею?

— Обов'язок перед Німеччиною — над усе!.. І до всього я зрозумів, що більшовизм загрожує світові.

— Чим саме він загрожує?

— Відбирає у людей власність, набуту віками. Більшовизм нівелює людину, позбавляє її ознак особистості...

- Добряче засмітив ваш мозок доктор Геббельс!
- Вибачте, можна вас запитати?
- Запитуйте,— здивувався майор.
- У вас з'явився новий вид зброї, якщо ви зуміли збити навіть флагмана нашої ескадри?..

Шкода, що не чули цього запитання радянські льотчики-випробувачі Віктор Рубльов, Титенков, Єремеев, Гошко, Лукоянов, Мазепін та інші, які зуміли минулої ночі збити в підмосковному небі понад десяток німецьких бомбардувальників...

Допитували фон Рейхерта наступного дня, а поки що була ніч, наліт на Москву тривав, і радянські льотчики-випробувачі були зайняті бойовою роботою, до якої всією своєю могутністю підключилися інші засоби ППО, і особливо зенітна артилерія, бо окремі німецькі бомбардувальники все-таки прорвалися до столиці. Першою збила ворожий літак Хе-111 зенітно-артилерійська батарея лейтенанта І. Н. Шарова, що стояла на центральному аеродромі, поблизу Ленінградського шосе.

Піднялася в повітря й ескадрилья під командуванням Героя Радянського Союзу полковника Юмашева. Усі її екіпажі вперше вилетіли на бойове завдання. Серед них був і льотчик-випробувач Марко Галлай...

...Найгірше, коли не знаєш, що робити. Серце заходиться, в голові плутанина думок, а ти не можеш ні на що зважитись, бо певен, що всюди тобі відмовлять...

Так відчували себе льотчики з авіазагону випробувачів, з-поміж них і Марко Галлай, коли дізналися, що пропустили реальну можливість потрапити на фронт. Адже ось поряд, у науковому авіацентрі, формували два винищувальні полки, комплектуючи екіпажі з таких самих, як і вони, льотчиків-випробувачів. Почули про це, коли вже було пізно: полки вилетіли на фронт, але... без них і без нього, без Марка.

Куди йти, кого просити? У районному військкоматі навіть не розмовлятимуть з ним, бо льотчик та ще й випробувач — особа їм не підлегла. А Маркові здавалося, що фронт зараз — єдине і найголовніше місце, де мусить бути кожен, хто може тримати в руках хоч якусь зброю. Бо ворог — ось він, рветься до Москви, Ленінграда, Києва, а фашистські літаки почувають себе в нашому небі господарями, чинять розбій удень і вночі...

Як же йому потрапити на фронт? До того ж у діючій

армії не так уже й багато пілотів, які навчилися літати на тому ж МіГ-3. А цей новий винищувач, хоч і примхливий, повинен стати грозою для фашистів. Завдяки потужному мотору він поки що має найбільшу швидкість і набирає найбільшу висоту. На озброєнні два швидкострільні кулемети — ШКАСи і один великокаліберний — Березіна. А якби до них ще гармату!..

І раптом дійшла звістка: створюються дві окремі ескадрильї нічних винищувачів для протиповітряної оборони Москви! Льотний склад для однієї з них набирають з льотчиків-випробувачів авіаційної промисловості... Цього разу Марко вже не пропустив нагоди й потрапив до 2-ї ескадрильї відомого Юмашева Андрія Борисовича — полковника, Героя Радянського Союзу, того самого, який прославився на весь світ ще в 1937 році участю у найдовшому перельоті по прямій без посадки: Москва — Північний полюс — США. Юмашев був не тільки героєм і одним з найкращих льотчиків-випробувачів, а й чудовою душевною людиною.

На радісах Марко Галлай не врахував одного: ескадрилья призначалася для нічних польотів. А літати вночі йому не доводилося. Та й не тільки йому! Інші льотчики-випробувачі теж не нюхали нічної бойової роботи, проте були певні, що справляться з нею, бо справжній випробувач повинен на ходу в усьому розібратися і все зрозуміти. Не бувши військовими льотчиками, «новобранці» сподівалися, що їм дадуть певний час для нічних тренувальних пельотів і нічної стрільби. Та й здавалося, що війна ще десь далеко...

Але сформованій ескадрильї відразу ж було наказано нести нічні бойові чергування з готовністю першої-ліпшої хвилини піднятися в небо назустріч ворогові. І така хвилина для Марка Галлая швидко настала.

Увечері він прийняв від техника Тимашкова машину, посидів у кабіні, перевірів роботу рулів, запалювання, сектора газу, оглянув пілотажні й навігаційні прилади, а потім уместився на розісланих біля літака чохлах, щоб подрімати якусь часину чи поговорити...

І раптом наказ: «Готовність номер один!» Це означало, що треба надіти парашут, сісти в кабіну літака, прогріти мотор і бути готовим до вильоту...

І все ж не вірилося, щоб так одразу — і в справжній бій... А коли з боку Москви долинули приглушені відстанню заводські й паровозні гудки, виття сирен, тривога тоскним

холодком ворухнулась у грудях. Йому здалося, що в столиці вже сталося щось страшне, непоправне.

Потім увагу Марка привернув дивний відблиск на склі щитка з приладами в його кабіні. Оглянувся і побачив, що на заході, десь над Можайськом, немовби змели нічну темряву, і небо висвітлилося, як величезна прогалина в суцільних хмарах, крізь яку падали на землю потоки сонячного світла. Це, здогадався Галлай, наші прожектори утворили в небі світлове поле, в якому нічним винищувачам легше буде знайти німецькі бомбардувальники.

Тим часом вже смугували нічне небо прожектори й над Москвою. Вони наче збивали зірки, викреслюючи при цьому снопи іскор, а ті густо і яскраво розцвічували чорний небокрай, розсипалися, гасли й спалахували знову, дедалі ширше заливаючи кривавими сплесками простір над Москвою... Могло здатися, що там біснувався незвичайних розмірів, непідвладний піротехнікам фейерверк... Це відкрила загороджувальний вогонь наша зенітна артилерія. Отже, ворог усе-таки прорвався в небо Москви.

Марко тривожно оглянувся на темні силуети літаків чергової ланки. Їхні гострі носи були спрямовані до злітної сірої смуги, яка вклинювалася в невидиму далечінь аеродрому. В цю мить до кабіни Маркового літака протиснувся полковник Юмашев, було чути, як він важко дихав, мабуть, швидко біг.

— Марку, треба летіти!..— сказав він якимсь буденно, ніби йшлося не про бойовий виліт. Потім голос Юмашева став суворим і якимсь чужим.— Висота три — три з половиною тисячі метрів. Центр Москви... Нижче, ніж дві з половиною не спускатися, там прив'язані аеростати. Виявити ворога. Атакувати! Знищити!..

Настала хвилина, коли думка льотчика зливається з рефлексивними рухами. Можливо, Марко Галлай і не фіксував своєї уваги на всьому тому, що пов'язано із запуском мотора і вирулюванням на старт. Але як тільки додав газу, його одразу засліпили величезні потоки полум'я, що виривалося з обох вихлопних патрубків; удень він і не помічав цього хвостатого вогню, який тепер заважав дивитися вперед. А спостерігати з глибокої кабіни поверх капота мотора можна було тільки після зльоту.

Але як злетіти всліпу, щоб не збитися з напрямку?.. Він глянув у нічне небо і... побачив зорі. Є рішення!..

Перш ніж закрити літхар кабіни, він крикнув механікові Тимашкову:

— Скажи хлопцям: під час розгону, щоб не засліпило, нехай дивляться поперек капота на якусь зірку! Зрозумів?..

Механік кивнув і побіг до сусіднього літака, а Галлай, вируливши на старт, узяв розгін... Набравши висоту, Марко почав розвертати літак на Москву. І знову, як під час зльоту, сталося щось незрозуміле. У вічі вдарило сліпуче сяйво, неначе носова частина літака спалахнула білим полум'ям, освітивши безодню простору. Та одразу, мов кинджальний удар в серце, здогад: у Москві пожежі. Невже німці прорвалися в небо Москви?

У це важко було повірити, оскільки потужний, загороджувальний вал зенітно-артилерійського вогню не послаблювався. Не зменшилось і прожекторів, промені яких невпинно смугували небо...

А проте панорама вогню в безмежжі затемненої землі дедалі ширшала — це він добре бачив з-під зоряного неба, відчуваючи, як липкою росою вкривалося його чоло, як від внутрішнього страждання руки напружилися до краю, тримаючи ручку управління і збільшуючи сектором газу тягу літака... У ньому прокинулася справжня безстрашність.

Але, мабуть, часто у випадку надзвичайного людського потрясіння настає момент, коли уява й знання, осяяні променем розуму, поєднуються між собою і, ставши єдиним цілим, просвітлюють людину. Марко раптом згадав, що навіть один важкий бомбардувальник здатний скинути близько двох тисяч легких касетних бомб, начинених білим фосфором, термітом чи магнієм. І навіть одна така бомба в затемненому місті може своєю загровою яскраво освітити цілий квартал...

Літак Галлая опинився над Москвою, коли психіка його була ще розбурхана, як гірська річка на схилі, до того ж Марка невідступно мучила думка: з чого почати, як знайти і як атакувати ворога? Помітивши на другому краю ночі в схрещенні прожекторів сріблястий хрестик бомбардувальника, він круто розвернув свій винищувач, додав газу, але ворожий літак, напевно, скинув бомби і пірнув у темряву.

І в цю мить Галлай майже фізично відчув удар прожектора по своєму літаку; в яскравому, несподіваному, як вибух, світінні пригнув інстинктивно голову майже до щитка, але знову опинився в темряві прожектористи, мабуть, упізнали свій літак... Це повторювалося кілька разів, а потім навколо літака почали спалахувати вибухи зенітних снарядів. Яка важка ця безпорадність, коли немає можливості передати на землю, попередити або крикнути

на весь світ, що свої стріляють по своїх!.. А може, й сам Галлай був винен, що не обминув смуги загороджувального вогню?.. Звичним маневром він вивів літак з небезпечної зони...

Немає нічого безкомпроміснішого, ніж час. Ніякими зусиллями не повернути жодної проведеної в повітрі хвилини: час у польоті — це витрачене пальне, без якого серце літака не зробить жодного зайвого удару. Мало пального! А ще жодної атаки. Повернутися на аеродром ні з чим?..

І раптом він побачив, як у схрещенні кількох прожекторів яскраво засвітилася цятка. Промені, вп'явшись у неї, наче осмислено вели її назустріч йому, Галлаю...

«Це мій!..»

Не відриваючи очей від цятки, яка помітно росла, розпухала, набираючи обрисів бомбардувальника, Марко відвернув свій літак убік, щоб, зробивши півколо, зайти ворогові у хвіст...

Дивне відчуття, коли ти насуваєшся з темряви на світлове поле, в якому розпластався ворожий літак, розкинувши обрубані жовтуваті крила з чорними хрестами на них і дещо піднявши обидва кіля хвостового оперення. «Дорньє», — впізнав Марко тип німецького бомбардувальника... А ти наче сам по собі — без машини, і навіть власного тіла не відчуваєш, а летиш у темряві згустком пришиклых у напруженому чеканні почуттів, серед яких найголовніше — не випустити ворога...

А «дорньє» метрів уже за чотириста... Марко, притиснувшись потилицею до броньованої спинки сидіння, спрямував погляд крізь сітку прицілу і вдарив довгими кулеметними чергами по крилу з чорним хрестом... Але чому з такої далекої відстані і чому по крилу?! Треба підійти ближче і стріляти по моторах, по кабіні екіпажу!.. Так і зробив — підійшов ближче і знову дав сніп черг — уже по центру бомбардувальника. Здається, точно прошив машину, але й себе підставив під вогонь двох повітряних стрільців. Марко побачив, як назустріч йому бризнули струмені тракуючих куль і пролетіли мимо... У темряві його не видно було осліпленим стрільцям. Розвернувшись, знову зайшов і вдарив з кулеметів по кабіні пілота, а потім по правому мотору... Ще кілька заходів, і «дорньє» перестав огризатися вогнем. Тепер його можна було розстрілювати майже впритул, що Марко й зробив...

Занепокоений і стурбований тим, що Сталін та інші члени Політбюро, хоч наліт на Москву тривав уже дві години, не з'явилися на командному пункті ППО, який був і надійним укриттям від бомб, Олександр Сергійович Щербаков вийшов із залу головного пункту управління в коридор, відчув розгорячілим обличчям свіжі струмені повітря й огледівся довкола.

— Обірвався зв'язок із спостережною вишкою на будинку управління корпусу! — почув він квапливу фразу вузьколицького й вузькогрудого майора в окулярах, який вибіг слідом за ним у коридор. — Полковник Гіршович наказав негайно відновити...

— Єсть, відновити! — відгукнувся старший лейтенант, рудий, веснянкуватий і з білястими очима. Він з групою бійців-зв'язківців сидів у просторій ніші-кімнаті за столом з телефонними апаратами.

Два бійці за наказом старшого лейтенанта, намагаючись не тупотіти чобітьми, навшпиньках пробігли по коридорі до ліфта.

Щербаков згадав, що на даху штабного будинку, під яким було обладнано командний пункт ППО, є спостережна вишка. І він попрямував за зв'язківцями. А у вухах чомусь дзвеніли слова майора в окулярах: «Полковник Гіршович наказав...»

Хвилину тому Щербаков спостерігав за роботою полковника Гіршовича — начальника штабу корпусу; той сидів за столом поруч з генералом Журавльовим, біля пульту управління, і справді був ніби правою рукою командира корпусу. Перед Гіршовичем лежав розгорнутий журнал, в якому він швидко й чітко фіксував донесення, що надходили всіма каналами зв'язку. Туди ж він записував і прийняті рішення. Часом вони з Журавльовим перемовлялися — мабуть, радились, — і тоді Гіршович щось переписував у журналі й робив нові записи. Його бліде худорляве обличчя, насуپлені брови засвідчували найвищу зосередженість і заклопотаність. Здавалося, що полковник був на суворому іспиті і розв'язував якусь дуже складну математичну задачу...

«Але де ж товариш Сталін?» — знову й знову запитував себе Щербаков, піднімаючись на ліфті до останнього поверху, звідки можна було сходами вийти на горище, а вже

потім на дах, де під броньованим козирком була спостережна вишка.

Гарматну стрілянину вже добре було чути в ліфті. А коли Олександр Сергійович ступив на дах будинку, йому здалося, що навколо лютувала гроза з тисячами блискавиць.

— Олександр Сергійовичу! — злякано кинувся до нього один із чергових.— Не можна вам сюди! Осколки залітають...

— Я на хвилинку,— спокійно відповів Щербаков, розглядаючись довкола.

Це був той момент повітряного нальоту, коли до Москви прорвалися із заходу кілька бомбардувальників. Із спостережної вишки добре було видно, як ущільнювалася і переміщалася по нічному небу до центра столиці загороджувальна завіса зенітного вогню. А промені прожекторів ставали дедалі рухливішими. Аж ось на їх схрещенні яскраво засріблилася цятка — німецький літак. Навколо нього густо заблискотіли червоні й колючі іскри вибухів. Долинув низький грозовий гуркіт фугасних бомб... Дещо таки вдається ворогові...

За гучною й різкою стріляниною зенітних гармат, простудженим татаканням великокаліберних кулеметів майже не чути було гудіння літаків у небі. Поодинокі німецькі бомбардувальники вгадувалися в тих місцях, куди летіли різнобарвні пунктирні нитки кулеметних черг і трасуючих снарядів малокаліберної зенітної артилерії. Щербаков побачив, що яскраві лінії потяглися в небо майже вертикально від будинку штабу корпусу. Значить, літак у них над головою. Почули наростаючий свист, який швидко перейшов у протяжне завивання, що аж холодило душу...

Невдовзі щось лунко пороснуло по дахах будинків, замиготіли спершу наче безневинні спалахи в глибині дворів і на перехресті Кіровської вулиці з Бульварним кільцем.

— Запалювальні скинув, гад! — почувся голос одного із спостережників.

Щербаков справді побачив, що в тих місцях, куди впали запалювальні бомби, почали розгорятися маленькі сонечка, бризкаючи біло-сліпучими іскрами. І тільки тепер Олександр Сергійович помітив, що на дахах будинків метушилися люди. Там, де на дахах не було залізних ґраток-бар'єрів, чоловіки, жінки, підлітки поприв'язували себе мотузками до димоходів, радіоантен, виступів, щоб не зірватися.

Коли запалювальні бомби починали розгорятися, дружинники, хто був до них ближче, кидалися на вогонь із залізними кліщами, з наповненими піском лопатами або відрами. Злі маленькі сонця вилітали з горищ, гуркотіли покрівлею, їх підхоплювали і скидали на землю. Вони горіли й на землі, розтоплюючи асфальт, обпалювали дерева, пропікали, здавалося, навіть бруківку.

Довкола стало неприродно видно, ніби вдень чи місячної ночі. Зловісне, мінливе світло стрибало в якомусь дикому танці. Звідусюди лунали чоловічі й жіночі голоси, вигуки, команди, окрики.

— Та не шкодуєш піску, роззяво!

— Куди без рукавиць лізеш!

— А ти, дурню, рота закрій, бо як влетить — не виплюнеш!

— Гей, сусіди, ви нам бомбочки кидайте, а ми вам — чорних котів!

— Ви нам свою молоденьку двірничку підкиньте!.. А ми вам свого двірника!

І раптом усі голоси потонули в надсадному завиванні важкої бомби. Здавалося, вона летіла прямо на будинок штабу, але проминула його і вибухнула десь біля Никітських воріт.

На горищах і на дахах житлових будинків, кінотеатрів, лікарень, музеїв, магазинів — усюди чергували москвичі, щоб знешкодити німецькі запалювальні бомби. Дехто й гинув, коли в будинок влучала фугаска. Спеціальні бригади одразу ж починали розбирати завали й руїни...

Москва захищалася. І в цьому була значна частка невтомної праці комуністів столиці і його, Щербакова, першого секретаря МК і ММК! Не раз і не одну годину на бюро міськкому обговорювали вони все, що треба було зробити для відсічі ворогові! Потім обговорення переносилися в райкоми партії міста, парткоми заводів, фабрик, вузів. Як сейсмичні хвилі, поширювалися вказівки Центрального Комітету партії більшовиків про вжиття усіх заходів, аби тільки вистояти перед фашистською навалюю.

Велика сила — партія... Це вона сколихнула на всю глибину душу народу, об'єднала його силу, вказала мету...

Перед внутрішнім зором Щербакова промайнули знайомі обличчя секретарів райкомів партії, керівників Московської Ради, голів райвиконкомів, директорів заводів, фабрик, учених, конструкторів — комуністів, які уособлювали партію. Згадав колишнього секретаря Фрунзенського райкому

Грітчина Миколу Федоровича, якого в ці дні призначили комісаром 1-го корпусу ППО... Тисячі й тисячі комуністів — кращі з кращих — пішли на зміцнення рядів армії, авіації та флоту. Треба!.. Бо справді постало питання: бути чи не бути Радянській державі?..

Олександр Сергійович глянув у небо, що кипіло вогняним кришивом, і побачив, як високо-високо в ньому метався в променях срібний хрестик літака, а до нього тяглися світні пунктири куль — і не з землі, а звідкись з темного неба, з борту невидимого радянського винищувача. Срібний хрестик неначе вбирав ті кулі в себе і дедалі важчав, став нездатним триматися в повітрі. Ось він клонув носом і, незграбно перекидаючись, полетів на землю, освітлений якийсь час потужним прожектором.

Це падав десь над Південним річковим вокзалом німецький бомбардувальник «Дорнье-217», якого збив льотчик-випробувач Марко Галлай.

На залізній стійці спостережного пункту задзвонив телефон.

— Є зв'язок! — радісно вигукнув черговий спостерігач, схопивши телефонну трубку. А після того, як він доповів комусь, що бачить з вишки велику пожежу в районі Білоруського вокзалу й помітив збитого німецького бомбардувальника, Щербаков наказав спостерігачеві:

— Запросіть, будь ласка, до апарата полкового комісара товариша Грітчина.

За хвилину Грітчин озвався з підземних апартаментів командного пункту.

— Миколо Федоровичу, — з тривогою в голосі звернувся Олександр Сергійович, — від товариша Сталіна нічого не чути? Чому ніхто з Кремля не приїхав сюди?

— Як не приїхав? — здивувався Грітчин. — Усі тут! І товариш Сталін!.. У салоні для засідань...

Виявилось, що відразу після оголошення тривоги, коли Щербаков з напруженою увагою вслухався на пункті управління в перші повідомлення про вихід на рубіж нашої протиповітряної оборони кількох десятків німецьких бомбардувальників, генерал Громадін зустрів членів Політбюро біля ліфта й доповів, що ворожі літаки пройшли над Можайськом і наближаються до Москви і що наші нічні винищувачі вступають з ними в бій. Члени Політбюро тихо пройшли коридором мимо залу головного пункту управління. Їх помітили майже всі, крім Щербакова. І кожен, роблячи свою справу під час відбиття повітряного

нальоту, не забував, що поряд знаходиться сам Сталін, і це створювало особливу атмосферу відповідальності й внутрішнього піднесення.

Заспокоївшись, Олександр Сергійович спустився із спостережної вишки в підземелля командного пункту. В коридорі зіткнувся з полковим комісаром Грітчиним. Чубатий, по-юнацькому стрункий і підтягнутий, полковий комісар зійшов з килимової доріжки і, хвацько клацнувши підборами начищених хромових чобіт, втомлено усміхнувся. З цієї стомленої усмішки, пригашеного погляду червоних очей Щербаков зрозумів, як виснажився комісар. Адже під час відбиття нальоту комісар корпусу був ніби живою ланкою між пунктом управління генерала Журавльова, головним постом повітряного спостереження, оперативною групою прожектористів, начальником зенітної артилерії... Усі відчували його присутність, чули потрібне всім слово, своєчасну інформацію про те, що відбувалося там — у небі, на землі, на столичних вулицях. Грітчин умудрявся, не втручаючись у телефонні оперативні переговори, перекинутися кількома словами з військовим комендантом гарнізону генералом Ревякіним, командирами й комісарами полків, дізнатись, як діють санітарні й пожежні дружини. І якщо кожен, хто був на командному пункті, відповідав за конкретну, доручену тільки йому справу, то полковий комісар Грітчин відповідав, здавалося, за всіх і за все. Щербаков дуже добре розумів цю непомітну особливість комісарської роботи, знав, що Грітчин бачить усе, що відбувається тут, під землею, і там, на землі, як єдине ціле і, що досить важливо, відчуває людей, їхній душевний стан, працездатність і всі ті якості, яких вимагає специфіка обов'язків кожного. Комісар немовби носив у своєму серці чудодійний прилад, який вимірював атмосферу настрою й спільних дій у будь-який час, усе зважував і запам'ятовував.

Зупинившись, Олександр Сергійович з почуттям симпатії подивився на моложаве обличчя Грітчина і з усмішкою зауважив:

— А скроні ранувато сивіють, Петре Федоровичу.

— Чому ж ранувато? Саме час дати волю бісові, який цілить у ребро, та щось не виходить...

— А як настрої там? — Олександр Сергійович кивнув на салон для засідань. — Товариш Сталін не виходив?

— Нервує... Люльки з рота не виймає... Приходив товариш Мехліс. Насварився, що заважаю оперативній роботі: я саме розмовляв по телефону з полком майора Кікнадзе.

— Може, справді ти невчасно зайняв лінію? — зауважив Щербаков.

— У нас по кілька ліній зв'язку з кожним полком. Крім головної, командної, є лінія оповіщення і третя — для донесень. Я нею й скористався.

— Мехліс міг цього не знати.

— Можливо, мені справді під час нальотів треба бути десь на вогневих позиціях?

— Ще чого! — нахмурився Щербаков. — Політпрацівників у полках і без тебе вистачає. Комісар корпусу має бути поруч з командиром! Мало що може статися... Комісар тут — представник ЦК партії...

— До речі, — пригадав Грітчин, — товариш Мехліс і вами цікавився. Питав, де ви... Жаль, я не знав тоді, що секретар ЦК заліз на вишку під бомби й осколки зенітних снарядів — шепнув би начальникові Головлпуру, а він — Сталіну...

— Я тобі шепну, — жартома насварився пальцем Щербаков. — Нікому ні слова! Анічирк.

— Могила! — Грітчин приклав руку до рота. — Дозвольте піти до енергетиків, у них я ще не був.

— Іди. — Щербаков глянув у кінець коридора на прочинені двері салону для засідань і подумав: «А що справді сказати Мехлісу, коли запитає про мою тимчасову відсутність?»

Олександр Сергійович взагалі був у дружніх стосунках з Мехлісом, цінував його за гострий розум, винахідливість і швидкість, з якою він умів прийняти рішення в політичних та адміністративних питаннях. Правда, вони частенько обмінювалися іронічними слівцями, особливо коли той ліз поперед батька в пекло, забігаючи наперед у якійсь справі. Ці перепалки виникали на засіданнях секретаріату ЦК чи Політбюро, а частіше під час обідів на дачі або в кремлівській квартирі Сталіна, коли обговорювалися окремі питання їхньої роботи. Щербакову подобалося, що Мехліс умів майже завжди безпомилково вловити суть проблеми. Ця його якість поєднувалася з вражаючою логікою мислення, вмінням доказово обґрунтувати свою думку. Проте армійського комісара часто підводив його нестримний темперамент, в якому Щербаков розгледів і приховане себелюбство: не терпів Мехліс, коли йому заперечували, не погоджувалися з його доказами, міг різко судити про людей і поспішно виносити суворий присуд чийсь долі. Бувало, що він не по заслугі жалував догідливих підле-

лих, а тих, хто не догодив йому, часом надмірно карав, певний, що лагідність не зашкодить партії, а покарання буде наукою для інших. Інколи через ексцентричність свого характеру він міг безпричинно реготати або перебільшено трагізувати ситуацію, ніж того вимагали обставини...

Ці думки промайнули блискавично швидко, як відображення людини, що пройшла мимо дзеркала. Та Олександра Сергійовича цікавило зараз інше: чи не шукав його Мехліс за дорученням Сталіна?

Але до салону для зібрань Щербаков усе-таки не зайшов: щось утримувало його. Він завернув до залу головного пункту і почав розглядати світлоплани, намагаючись зрозуміти, що сталося в зоні протиповітряної оборони за час його відсутності. Але одна дошкульна думка не полишала його: адже ніхто з партійного керівництва, крім нього, не заходив сюди... Що відповісти Сталіну, коли запитає, чому він, Щербаков, під час роботи командного пункту був то біля пульта управління, то на спостережній вищці?.. А як інакше? Коли щось станеться — більше спитають з нього, зі Щербакова. А власне, що станеться?..

Олександр Сергійович раптом чомусь згадав, як на днях генерал Журавльов з тривогою поскаржився йому: деякі товариші попереджають, що накладе він, Журавльов, головою, коли хоч одна бомба впаде на Москву...

Коли наліт німецької авіації було відбито остаточно й оголошено відбій повітряної тривоги, Сталін з членами Державного комітету оборони мовчки пройшов коридором командного пункту до ліфта. Побачивши Щербакова, який вийшов з приміщення головного пункту, він спокійно сказав:

— Ходіте з нами, товаришу Щербаков. Підсумки будемо підводити в Ставці.

Олександр Сергійович здивувався, що в Ставку не було запрошено ні Громадіна, ні Журавльова. А Сталін, немовби здогадавшись про це, уже в ліфті пояснив:

— Нехай військові товариші перепочинуть трохи, заспокояться... І їм треба проаналізувати інформацію... Трохи пізніше ми викличемо їх по телефону.

...Усі зібралися в кабінеті Верховного, в тому самому особнячку на вулиці Кірова, де вчора перевіряли готовність Московської зони ППО до відбиття очікуваного денного повітряного нальоту німців на Москву. Зараз здавалося, що це «вчора» було дуже давно...

Сталін сів за свій стіл і почав звично маніпулювати пальцями, натоптуючи тютюном люльку... Щербаков придивлявся до його стомленого сіруватого обличчя, на якому чіткіше проступили віспинки, і не міг відгадати, про що думає Сталін, що тривожить його. Сталін був похмурий, пригнічений, ніби його думки не могли знайти чогось дуже важливого, блукаючи по зарослих травою забуття стежках пам'яті. А може, все простіше? Можливо, його пригніченість обумовлена повідомленням: дві важкі бомби впали на Кремль. Одна — на Арсенал, майже повністю знищивши обслугу зчетвереного зенітного кулемета, а друга влучила в Георгіївський зал Великого Кремлівського палацу, але застряла в стелі й не вибухнула¹. Арсенал — навпроти його, Сталіна, квартири й кабінету. Отже, німці бомбили прицільно...

Тим часом у дверях кабінету з'явився Поскрьобишев і хриплим голосом доповів:

— Товаришу Сталін, маршал Тимошенко на проводі.

Сталін зняв трубку з чорного телефонного апарата і, перш ніж почати розмову з Тимошенком, сказав Поскрьобишеву:

— Запросіть до нас генералів Громадіна і Журавльова.— Потім приклав трубку до вуха: — Здрастуйте, товаришу Тимошенко! Слухаю вас...

Обличчя Сталіна поступово прояснювалося, розпливаючись в усмішці, його золотаві очі зблиснули веселими вогниками. Потім він прикрив долонею мікрофон телефонної трубки і, звернувшись до присутніх у кабінеті, скоромовкою, в якій особливо чітко вчувався його грузинський акцент, пояснив:

— Тимошенко доповідає, що спостерігає підбиті німецькі літаки, які йдуть від Москви. Деякі з них горять і падають за лінією фронту...

Про що далі доповів Тимошенко, ніхто не знав, але обличчя Сталіна знову спохмурніло. Вислухавши маршала, він зі стриманою суворістю сказав йому:

— Ви зобов'язані зробити все, щоб вибити німців із Смоленська! Це вимога Державного комітету оборони! За всяку ціну Рокоссовський повинен пробитися до армій Лукіна й Курочкіна!

---

¹ Коли сапери знешкоджували бомбу, в ній не виявилось детонатора, а в його гнізді лежала записка: «Ми — німці-антифашисти». (Прим. автора).

Коли Сталін закінчив розмову з головкомом Західного напрямку, до кабінету ввійшли генерали Громадін і Журавльов. На їхніх суворох, спокійних обличчях вгадувалося щось спільне, хоч вони зовсім не були схожі один на одного. У Журавльова — пухкі щоки, виразні очі під густими бровами, обличчя випещене, інтелігентне. А в Громадіна — по-селянському просте, впадали у вічі ледь відстовбурчені вуха, а в пронизливому погляді — надзвичайна зосередженість.

— Сідайте, товариші стражі неба.— Голос Сталіна, здалося, пом'якшав. Але чи так це?.. Коли генерали сіли, він сказав: — Прошу доповісти, товариші Громадін і Журавльов; Державному комітету оборони, які військові й промислові об'єкти потерпіли від бомбардування — вокзали, мости, електростанції?..

— Ніякі, товаришу Голова Державного...— першим почав доповідати генерал Громадін, підвівшись із стільця.

— Я маю ім'я, товаришу Громадін,— перебив його Сталін.

— Ніякі серйозні об'єкти не потерпіли, товаришу Сталін, ні військово-промислові, ні комунальні,— спокійно виправився Громадін, наче й не почув зауваження Сталіна.

— Жертви серед населення й особового складу військ ППО великі?

— Жертви є, товаришу Сталін, але, на щастя, незначні. Втрати уточнюються.

Потім генерал-майор Журавльов, дотримуючись суто військової послідовності і твердо карбуючи кожне слово, доповів про дії наземних і повітряних сил ППО: час виявлення ворога, кількість німецьких бомбардувальників, яких, за попередніми даними, було понад двісті одиниць¹, про тактику їхніх дій. До Москви прорвалися лише поодинокі літаки, їм вдалося підпалити залізничний ешелон з паливом на запасних коліях поблизу Білоруського вокзалу, толевий завод у Філях і дерев'яні бараки на одній з околиць міста. Зруйновано кілька будинків і приміщення 47-го відділення міліції. Одна бомба пробила Устьїнський міст, але не вибухнула... Першими вступили в бій полки винищувальної авіації. На командний пункт 6-го авіаційного корпусу надійшли повідомлення про двадцять п'ять

---

¹ За уточненими після Вітчизняної війни даними, в першому нальоті на Москву брало участь 250 німецьких бомбардувальників. (Прим. автора).

повітряних боїв, у яких було збито дванадцять німецьких бомбардувальників. До зони зенітного вогню наблизилася близько двохсот літаків. Десять з них було збито артилерійсько-кулеметним вогнем...

— Товаришу Сталін, дозвольте мені запитати? — З-за столу підвівся начальник Головпуру армійський комісар першого рангу Мехліс.

— Будь ласка, товаришу Мехліс,— дозволив Сталін і обвів поглядом членів Політбюро: — У кого є запитання — прошу, запитуйте...

— Скажіть, товаришу Журавльов, яке співвідношення літаків, збитих артилерією і кулеметним вогнем? — запитав Мехліс.

— Переважно артилерією,— одразу відповів Журавльов і розгорнув журнал із записами начальника штабу полковника Гіршовича.— Остаточні дані підраховуються. Ось, наприклад, зафіксовано, що кулеметники збили бомбардувальник, який атакував Білоруський вокзал, а зенітні артилерійські батареї лейтенантів Осаулюка й Турукало збили по два бомбардувальники.

— Молодці! — не втримавшись, вигукнув Михайло Іванович Калінін, який сидів край столу й щось записував на аркуші паперу в зеленій папці.— Нехай лейтенанти роблять дірочки на гімнастерках для орденів. Неодмінно нагородимо!

— А яка витрата боеприпасів — снарядів і патронів? — знову запитав Мехліс.— І скільки разів піднімалися в повітря наші літаки?

— Німці намагалися прорватись до Москви протягом п'яти годин.— Журавльов, примруживши очі, глянув у записи в журналі.— За цей час наша винищувальна авіація зробила сто сімдесят п'ять літаковильотів, зенітна артилерія витратила двадцять дев'ять тисяч снарядів, зенітні кулемети вистріляли сто тридцять тисяч патронів.

— Вражаючі цифри,—не без іронії зауважив Мехліс.— Якщо зенітним вогнем збито лише десять бомбардувальників, то на кожного з них витрачено майже по три тисячі снарядів і по тринадцять тисяч патронів?.. Як ви це розцінюєте, товаришу Громадін і товаришу Журавльов? — І Мехліс виразно подивився на Сталіна, мовби закликаючи його підтримати свою думку.

Сталін одразу відгукнувся:

— Один дуже старий грузин, мій земляк, якось сказав мені: «Якби я знав арифметику так, як я її не знаю, то

цілком міг би стати академіком...» Зі своїми знаннями арифметики вам би, товаришу Мехліс, піти в академіки...

Першим зайшовся приглушеним смішком Калінін, потім розсміявся Молотов, який сидів у кріслі біля столу Сталіна. За ними зареготали всі, хто був у кабінеті Голови Ставки. Сталін навіть здивувався з цього веселого настрою і теж розсміявся. Потім підняв руку, закликаючи всіх до уваги, і сказав Мехлісові:

— Якщо вже ви такий спеціаліст з арифметики, то гляньте, будь ласка, в енциклопедію і підрахуйте, скільки витрачено тонн металу в першу світову війну на кожного вбитого солдата.

Генерал Журавльов, який усе ще стояв біля столу, різко згорнув журнал із записами і звернувся до Сталіна:

— Дозвольте, товаришу Сталін, коротко пояснити товаришу армійському комісару першого рангу?

— Будь ласка.

— Я дозволю собі уточнити для ясності, що прицільний вогонь ми вели тільки по цілях, які освітлювалися прожекторами. Основну ж масу снарядів випускали в небо, щоб створити загороджувальну завісу... Сьогодні саме цей загороджувальний вогонь зіграв вирішальну роль: лише кільком німецьким бомбардувальникам вдалося прорватися до центра Москви.

— Гаразд, товаришу Журавльов, сідайте,— сказав Сталін і, помітивши, що генерал Громадін якимось пошколярськи підняв руку, запитав:— Ви хочете щось додати?

— Так, товаришу Сталін.— Громадін підвівся.— Я хотів би нагадати, що сьогодні німці скинули не менш як двісті п'ятдесят тисяч кілограмів бомб. У цьому можете не сумніватися, бо у них, як і в нас, не заведено повертатися з бойових польотів з бомбами. Якщо вивести коефіцієнт корисної, з погляду німців, дії їхніх фугасних і запалювальних бомб, то виходить,— усміхнувся Громадін,— нуль цілих і, вибачте, хрін десятих.

Обличчя Мехліса густо почервоніло, він був розгніваний, але намагався приховати це.

— Тільки на Тушинський аеродром,— вів далі Громадін,— вони скинули тисячі запалювальних бомб. Усі вони були погашені, і жоден літак, жоден ангар не потерпів.

— У Тушино всі пожежі потушено,— не дуже весело скаламбурив Молотов.

Серед членів Політбюро знову прокотився короткий смішок. Але Сталін, здається, не вловив жарту Молотова, ду-

маючи про щось своє. Навіть не звів очей. Це збентежило Щербакова. Він записував у блокнот головне з доповідей Громадіна і Журавльова, формулюючи в думках текст для зведення Інформбюро, і водночас намагався прикинути, який мав бути підсумковий наказ наркома оборони. На його думку, війська ППО Московської зони в основному добре справилися з першим, досить серйозним бойовим завданням. Але ж наказ підписуватиме Сталін... Чи зійдуться їхні погляди?.. І він глянув на Сталіна, мовби хотів відгадати його думки.

Щоб заспокоїтись, швидко накидав у блокноті те, що йому здавалося незаперечним:

«У ніч на 22 липня німецько-фашистська авіація намагалася завдати удару по Москві.

Завдяки пильності служби повітряного спостереження (ВНОС) ворожі літаки були виявлені, незважаючи на темряву ночі, до появи їх над Москвою.

На підступах до Москви літаки ворога були зустрінуті нашими нічними винищувачами й організованим вогнем зенітної артилерії. Добре працювали прожектористи. Завдяки цьому понад 200 ворожих літаків, які йшли ешелонами на Москву, були розсіяні і лише поодинокі прорвалися до столиці. Окремі пожежі було швидко ліквідовано енергійними діями пожежних команд. Міліція підтримувала належний порядок у місті...»

Далі Щербаков замислився: чи треба вносити до наказу наркома розділ про недоліки й прорахунки?

А Сталін, ніби вгадавши сумніви Щербакова, сказав:

— Ми не готові повністю й глибоко проаналізувати весь хід відбиття сьогоднішнього нальоту ворожої авіації на Москву. Військові товариші зроблять це краще, ніж ми, і повідомлять нас післязавтра. Проте двадцять два збитих літаки — це понад десять процентів од кількості тих, що брали участь в нальоті. Для нічної пори — нормально. Слід також мати на увазі й те, про що доповів тільки-но маршал Тимошенко: загальні втрати німецької авіації не такі вже й малі... Але я погоджуюся з товаришем Мехлісом ось у чому: загороджувальний зенітний вогонь — це все-таки пасивна форма оборони. Вона вимагає дуже великої кількості снарядів. Ми повинні перевірити, чи витримає наша промисловість таке навантаження. І далі: треба доручити нашим ученим пошукати ефективніших і економніших способів ведення загороджувального

вогню, щоб менше вистрілювати снарядів даремно. Займіться цим, товаришу Громадін.

— Слухаю, товаришу Сталін,— відповів генерал.

— І негайно представте до урядових нагород усіх, хто відзначився сьогодні у відбитті нальоту бомбардувальників.

— Слухаю.

Сталін перевів погляд на Щербакова, і Олександр Сергійович зрозумів, що він має зачитати зараз проект повідомлення для преси і проект наказу по Червоній Армії. Але перш ніж прочитати, він подивився на генералів, мовляв, чи зручно обговорювати при них наказ про їхні дії. Сталін зрозумів погляд Щербакова.

— Можете бути вільними,— сказав він Громадіну і Журавльову.

Коли генерали вийшли, Щербаков зачитав проект повідомлення про наліт на Москву для Радінформбюро.

— Нехай це буде і преамбулою до наказу наркома оборони... Це перший з початку війни наказ-подяка... І Сталін почав диктувати Щербакову, а той швидко записував його слова: — «За виявлену мужність і вміння у відбитті нальоту ворожої авіації оголошую подяку:

1. Нічним льотчикам-випишувачам Московської зони ППО.

2. Артилеристам-зенітникам, прожектористам, аеростатникам і всьому особовому складу служби повітряного спостереження (ВНОС).

3. Особовому складу пожежних команд і міліції м. Москви.

4. За вмілу організацію відбиття нальоту ворожих літаків на Москву оголошую подяку:

— командуючому Московською зоною ППО генерал-майору Громадіну;

— командирі з'єднання ППО генерал-майору артилерії Журавльову;

— командирі авіаційного з'єднання полковнику Климову.

Генерал-майорові Громадіну представити до урядових нагород тих, хто найбільше відзначився».

Останній пункт наказу мало не позначився трагічно на долі генерал-майора Громадіна Михайла Степановича.

Сталін ніколи, як кажуть, не кидав слів на вітер і завжди суворо, з незмінною вимогливістю перевіряв, як

виконуються його розпорядження, завдання і навіть найменші доручення. І коли було наказано, що докладніші висновки про відбиття першого наступу на Москву Громадін і Журавльов «зроблять краще, ніж ми, і повідомлять нас післязавтра», Сталін рівно через день викликав обох генералів до свого кремлівського кабінету.

І ще раз підтвердилася істина, що життя воєначальників в умовах війни — тітка досить сувора. Обговорюючи в деталях бойові дії усіх ланок протиповітряної оборони в ніч на 22 липня, командування дійшло висновку, що не досить глибоко була продумана, а на практиці не дуже чітко здійснена взаємодія між різними родами військ. Не зовсім вдало працювали прожектористи, створивши навколо Москви світлове кільце; місто з висоти виглядало розташованим у воронці, і його легко було виявити ворожим літакам. Часто за одним німецьким бомбардувальником тяглося 15—20 прожекторів, і деякі літаки, скориставшись із цього, пролітали непоміченими. Часом артилеристи й кулеметники стріляли по недосяжних цілях. Окремі льотчики-винищувачі надто довго затримувалися в зонах чекання й невміло шукали ворожі літаки... Одне слово, було над чим подумати в штабах військ ППО усіх ступенів, було що обговорювати на командирських нарадах, на партійних і комсомольських зборах.

Але й німці не дримали: теж підбивали підсумки і робили висновки. За першим їхнім нальотом на Москву відбувся другий, третій... І так щоночі. Другий наліт, наприклад (у ніч на 23 липня), для протиповітряної оборони Москви був значно важчим, ніж перший. Радянські винищувачі і наземні вогневі засоби були засліплені суцільною хмарністю. Гітлерівці, певна річ, не проминули скористатися сприятливими для них умовами і кинулись на Москву невеликими групами бомбардувальників на великих висотах через кожні 10—15 хвилин.

Але й це не допомогло німцям. З їхніх 12 бойових ешелонів, які нараховували 150 бомбардувальників, чотири ешелони зовсім не були допущені до столиці нашими нічними винищувачами. Решта літаків ворога натрапили на могутній загороджувальний вогонь артилерії, крізь який вдалося прорватися до міста тільки поодиноким бомбардувальникам. Тієї ночі німці втратили 15 літаків.

Сталін та інші члени Державного комітету оборони і члени Політбюро із задоволенням вислухали доповіді генералів Громадіна та Журавльова про заходи щодо

удосконалення ППО Московської зони. А потім Сталін, глянувши на Голову Президії Верховної Ради СРСР, здивовано запитав:

— А де Указ про нагородження воїнів, які відзначилися при відбитті першого нальоту?

Калінін стеновав плечима й подивився на Громадіна. У кабінеті запала зловісна тиша. Усі зрозуміли, що сталося незвичайне: не виконано наказу Голови Державного комітету оборони.

Громадін так зблід, що, здавалося, він ось-ось знепритомніє. А обличчя Журавльова побагровіло аж до чорноти. Тиша в кабінеті Сталіна ставала дедалі напруженішою й нестерпнішою.

Громадін підвівся повільно, ніби на його плечах лежав непосильний тягар.

— Товаришу Сталін,— якимсь чужим голосом заговорив Громадін,— якщо можете — вибачте... Наказ про представлення до нагород я віддав, але до кінця справу не довів... Закрутився... Сьогодні ж документи будуть у вас...

— Гаразд,— після паузи мовив Сталін.— Але запам'ятайте: Сталін не звик, щоб його наказів не виконували...

Наприкінці дня, переговоривши з Поскробишевим, генерал-майор Громадін послав у Кремль пакет з нагородними документами. Проте серед льотчиків-випробувачів, що відзначилися в повітряних боях, не було імені лейтенанта Віктора Рубльова, який таранним ударом збив поблизу Солнечногорська німецький бомбардувальник Ю-88. Обставини для лейтенанта Рубльова склалися так, що в авіаційному полку йому довелося давати пояснення представникові військової прокуратури. Віктора запідозрили в боягузтві, що в бойових умовах вважається злочином.

14

Буває ж так!

Людей завжди дивують випадкові зустрічі, збіги обставин, і чим ті або ті дивовижніші, тим глибший слід залишають вони у свідомості, спонукають до роздумів про зрадливість людської долі, про безперечний зв'язок випадковостей і закономірностей...

Та якби люди знали, скільки разів несподіванки обминають їх! І теж випадково!.. Скільки разів на фронтівій дорозі брат міг обняти брата або син батька, але, зустрівшись, вони не подивилися один одному в вічі... Так само ніколи солдат не дізнається, що куля, пущена в нього, тільки випадково пролетіла мимо, бо солдат, можливо, саме в ту мить нахилився, щоб підняти цигарку або коробку сірників... Війна для окремо взятої людини — ланцюг випадковостей, малих і великих, трагічних або щасливих. Ти міг бути вбитим або пораненим, але випадково залишився живим. Ти міг уціліти, але випадково опинився там, де тебе чекала смерть. Солдатська виучка, військова майстерність, звичайно, зменшують кількість випадковостей, коли йдеться про те, загинеш ти в бою чи ні, але виключити їх зовсім не можна..

Ольга Василівна Чумакова поступилася дочці Ірині і не погодилась евакуюватися до Сибіру, куди настійливо кликав обох Сергій Матвійович Романов, якому доручили будувати там завод. Можливо, послухалася дочку тому, що злякалася кохання Сергія Романова до неї. А може, то була вже й не любов, а пам'ять про ту давню любов, коли Ольга вважалася нареченою Сергія, а можливо, то було егоїстичне прагнення помститися Федорові Чумакову, її Феді, за те, що він викрав його, Сергієве, щастя...

У всякому разі, треба було зважуватися на щось серйозне. Війна кликала до діла всіх. І вони з Іриною твердо вирішили: разом іти на фронт, у польовий госпіталь, ближче до нього, Федора Ксенофонтовича Чумакова — найдорожчої для них людини. Ольга Василівна, згадуючи чоловіка, ніяк не могла позбутися наївного уявлення про те, що її Федір на війні — мало не найбільший начальник, і поки він живий, а загибель його здавалася їй неможливою, — німцям ніколи не пробитися до Москви. А щоб йому, Феді, та його війську легше було перемогти ворога, вона без найменшого вагання віднесла в банк, у Фонд оборони, всі коштовності, які збереглися від дворянського роду Романових і які завіщала Ользі покійна Софія Веніамінівна.

І як зраділа Ольга, коли її кровинка Ірина, за якою вона душі не чула, сприйняла рішення матері, мов своє власне, без крихти жалю чи пожадливісті, залишивши собі на згадку про бабусю якусь дрібничку, хоч, як багато хто з дівчат, любила прикраси й розумілася на них.

Тепер вони вирішили йти на фронт і з нетерпінням чекали повісток з військкомату. І ось поштою надійшли два конверти з паперами-розпорядженнями: Ірину призивали на службу в польову похідну хлібопекарню, а Ольга Василівна мала з'явитися на Ново-Басманну вулицю до місця формування банно-прального загону...

І ось тут в Ірини та її матері проявився справжній чумаковський характер, з усією його вибуховою силою. Ну призвали б куди завгодно, але в одну частину, разом! Навіщо ж розлучати матір з дочкою?!

...Схвильовані й сердиті (і від цього ще вродливіші), Ольга Василівна й Ірина бігли вулицею до призовного пункту. Не знали, до кого звернуться, що скажуть, але в обох кипіло на душі від обурення й незгоди з тими, хто так безглуздо, наче на сміх, розпорядився їхніми долями. Адже Ірина ще в школі приготувалася на випадок війни бути санітаркою!..

На призовних пунктах військкоматів Москви в ці дні вже не було черг і товкотнечі, бо на заводах, фабриках, в установах і вузах готувалися до формування дивізій народного ополчення. І все ж на подвір'ї школи, яку зайняли під призовний пункт, у коридорах і в залі перед учительською, де розпоряджався вже знайомий Ірині капітан, було людно. Це не збентежило Ольги Василівни. Не чекаючи своєї черги, вони вдвох увійшли до капітана. Той саме розмовляв з кимось по телефону і кинув на Ольгу Василівну й Ірину суворий погляд.

— Єсть, товаришу полковник! — раз по раз повторював капітан, сердито дивлячись на жінок. — Будемо відбирати точно за інструкцією... Але як мені доповісти військкому?.. Хто наказав?.. Записую: «Микофін Семен Філонович...» Який ваш номер телефону?..

І тут сталося неймовірне.

— Сеня! Микофін! — закричала Ольга Василівна і, підбігши до столу, майже силоміць відібрала в розгубленого капітана телефонну трубку: — Милий Сеню! Це я, Оля, дружина Феді Чумакова!.. Ти послухай: ми з дочкою попросилися на фронт, як медики, а ці бюрократи...

Це ще один з випадків, які змінюють русла людських доль. За хвилину-другу капітан, витираючи хусточкою спітніле чоло, обережно розпитав, звідки товариш Чумакова знає полковника Микофіна — начальника одного з управлінь Головного управління кадрів Червоної Армії, вибачився за «непорозуміння» з повістками і пообіцяв

найближчими днями призвати матір і дочку для проходження служби в один з похідно-польових госпіталів Західного фронту, хоч конкретне призначення залежало вже не від нього, капітана... Та коли сам полковник Микофін!..

Мати з дочкою вийшли надвір щасливі, задоволені собою, військкоматівським капітаном і вражені тим, що так доречно «зустрілися» з давнім другом і однокашником по академії їхнього батька Семеном Філоновичем Микофіним.

І все-таки щось непокоїло Ольгу Василівну. Не виходила з голови фраза чоловіка, яку він часто повторював: «В армії посад не вибирають. В армії служать там, куди кличуть інтереси справи...» І це трохи дратувало. «Зрештою, я не військовозобов'язана,— заспокоїла себе Ольга Василівна.— Прошуся, куди хочу!.. А куди я хочу?..— І відчула, як спалахнуло її обличчя.— Хочу бути разом з дочкою і ближче до чоловіка, якого я люблю над усе. І дужче за дочку?.. Так!.. Можливо, що й дужче! Федір — лицар, який захищає Вітчизну. Загине він — загину і я. Без нього немає життя... А Ірина вже доросла, вистоїть і знайде своє щастя, хоч ой як важко буде їй, такій красуні...»

Такі думки, уривчасті й часом нелогічні, роїлися в Ольги Василівни, коли вони з Іриною йшли подвір'ям школи до 2-ї Візницької вулиці. І раптом почули знайомий хриплавий голос:

— Гей, сусідоньки!.. З фронтовим привітом!.. Які клопоти привели вас сюди?!

Перед ними стояв їхній кербуд Бачурін; його важко було впізнати — в кирзових чоботях, військовій бавовняній формі, підперезаний зеленим брезентовим поясом. Помолоділий, без звичної сутулості, Бачурін усім своїм виглядом випромінював енергію й діловитість. Придивившись до нього, Ольга Василівна зрозуміла, що кербуда особливо молодила червоноармійська пілотка, з-під якої сріблилися сивиною скроні.

— Дядечку Бачурін! — Ольга ще в юності так називала кербуда. — Невже й ви на фронт?!

— Я вже з фронту й знову туди.

— І ми на фронт! — похвалилася Ірина. — У військовий госпіталь!

— А вам хіба в Москві госпіталів не вистачає? — спомурніло запитав Бачурін.

— У Москві і без нас вистачає добровольців, — відповіла Ірина.

Бачурін подивився на її вродливе обличчя з сумною по-
блажливістю й став припалювати цигарку:

— Федір Ксенофонович не схвалив би...

— Це чому ж? — стурбувалася Ольга Василівна.

— Йому на фронті зараз і так не солодко, а як дізнає-
ться, що й ви під бомбами, — то ще тяжче буде.

— А нам здавалося — навпаки. — Голос Ольги Василівни
затремтів. — Воювати будемо поряд.

Бачурін затягнувся тютюновим димом, закашлявся і ска-
зав ніби між іншим:

— Із Смоленська не встигли евакуювати госпіталь. Ти-
сячі поранених і медперсонал захопили німці... А ви сім'я
генерала... Вас перших на шибеницю...

— Дядечку Бачурін, навіщо ви нас лякаєте? — з доко-
ром мовила Ольга Василівна. — Зараз ми всі повинні
забути про страх і думати лише про загальну користь...

— Атож! — перебив її Бачурін. — Про користь там, де
її справді можна дати.

— Що ж ви нам порадите?

— Ну, їхати, припустимо, на будівництво оборонних
рубежів. Там санітари теж потрібні — навіть на нашій
дільниці... Можу взяти вас з собою.

Навряд чи погодилися б Ольга Василівна й Ірина, якби
не він — в и п а д о к: коли вони саме розмовляли, стоячи
посеред шкільного двору, на ганок вийшов начальник при-
зовного пункту і гукнув:

— Бачурін ще не поїхав?!

— Я тут! — насторожено озвався Бачурін. — Чекаю ван-
тажну машину зі складу військового округу!

— Тільки одна машина? — засмутився капітан. — Там
дзвонить мені військовий комендант Великого театру това-
риш Рибін. Просить забрати в нього на окопні роботи
групу добровольців — артистів і музикантів.

— Великий театр має свої автобуси. Нехай самі й ве-
зуть! — Бачурін змовницьки підморгнув Ользі Василівні,
але погляд у нього був невеселий. — Учора один їхній ав-
тобус приходив під Можайськ!

— Візьміть хоч би двох народних артистів!

Немає місця в машині!.. А артистів, письменників та
різних там музикантів у нас на кожні сто метрів проти-
танкового рову по десятку! Лопат і кирок не вистачає!

Якщо на будівництві оборонних рубежів біля Можай-
ська працюють навіть народні артисти з Великого театру,
то чому б не поїхати і їм — Ользі Василівні та Ірині?!

«До біса вагання!» — подумала Ольга і, глянувши на Ірину, зрозуміла її настрій.

— Ідемо, Іринко?

— Ідемо, мамочко!

15

Ольга Василівна, як дружина кадрового військовослужбовця, здавалося, ні з чого не дивувалась, коли це стосувалося військових справ. Бачила вона полігони й стрільбища, військово-інженерні містечка й штучні перешкоди на танкодромах. Але щоб отак, скільки сягало око, земля була розпанахана глибокою раною, такого вона ще не бачила. Тисячі й тисячі людей з лопатами й кирками стояли на дні протитанкового рову, викидаючи землю на його пологий бік, і він скидався на нескінченний могильний пагорб. Її вразило навіть саме строкате розмаїття хусток, косинок, беретів, блузок і кофт на жінках та дівчатах. Білі, блакитні, червоні, зелені, оранжеві, вони, мов квіти на поривчастому вітрі, колихалися, нахилились, випростувались, і від цього аж рябіло в очах... У цьому мурашнику, якщо придивитися, було багато підлітків, юнаків і літніх чоловіків. Але вони губилися, були майже не помітними на цьому тлі жіночого трудового війська, можливо, тому, що брали на себе найважчу роботу — копали рів на самісінькому дні, викидаючи звідти ґрунт, який жінки відгрібали лопатами, а потім розрівнювали й маскували.

А якби глянути на земну безмежність з високого піднебесся, то можна було б побачити, що навколо Москви поступово утворюється гігантське кільце, яке ввібрало в себе рови й пагорби, частокіл стовпів, розкидані залізні хрестовини й завали з дерев.

Ця майже півмільйонна армія мирних жителів радянської столиці, переважно жінок, готувала для своїх бійців, які відступали під ворожим натиском, і для дивізій, що формувалися в тилу, опорні місця битви за Москву: копала протитанкові рови й ескарпи, споруджувала доти й дзоти, встановлювала різні перешкоди — надовбні, їжаки... Роботи на одних ділянках вже закінчувалися, на інших були в самому розпалі, ще на інших — тільки розпочинались. Усе робилося під суворим наглядом і контролем військових спеціалістів — так, щоб вогневі споруди, збудовані

позад перешкод, були якнайнепомітніші з боку ворога, а перед собою мали простір для огляду та обстрілу. На узліссях обладнували вогневі точки, для створення оборонних рубежів продумано використовували рельєф місцевості, річки й струмки, заболочені місця.

У складі керівництва на всіх ділянках були партійні працівники, переважно секретарі райкомів партії... Результат цієї роботи викликав подив: навколо Москви до кінця літа було викопано 361 кілометр протитанкових ровів, 331 кілометр ескарпів, споруджено 4026 гарматних і 3755 кулеметних дотів і дзотів, влаштовано 1528 кілометрів лісових завалів...

Буває ж таке! Повітряна траса лейтенанта Віктора Рубльова зійшлася з наземною стежкою Ірини Чумакової. Зійшлася, та й розійшлася...

Уже з тиждень працювали на земляних роботах Ольга Василівна й Ірина. Жили в одному з численних брезентових наметів, розкиданих у молодому сосняку. Але спали часто просто неба, коло намету, на пахучому снізі. Ірина разом з матір'ю копала ями для надобнів; робота проста: викопаш довгасту яму, а в ній, збоку, ще одну, щоб уся глибина сягала трьох метрів, а опущена туди колода ставала під потрібним кутом, потім яму засипали землею і щільно втрамбовували. Так і виходив надобень — один за одним, ряд у ряд... Ірина виконувала ще й роль санітарки, маючи при собі сумку з медикаментами. Гоїла пухирі, подряпини, синці, а часом і рани. Перші дні від незвички здалися їм нестерпною каторгою, тяжкою вічністю, але згодом призвичаїлися до роботи, немовби об'єдналися силами з іншими жінками й дівчатами, і стали такими ж засмаглими, з облупленими носами й загрубілими, мозолястими руками.

Ольга Василівна, пересилюючи біль у попереку, згадувала щасливі довоєнні роки, всякі події. Часто пригадувала слова свого любого Федора, які він, бувало, повторював: «Праця — це творчість або першооснова будь-якого різновиду творчості; результат її — найвищий ступінь творчого відчуття і вияв щастя...» Ні, не радували ці трудові дні під пекучим сонцем, не давав щастя біль у попереку, литках і руках...

І якогось дня вона почула біля себе:

— Ольго Василівно?! Ангеле мій, а як ви опинилися тут? — Голос був знайомий — улесливий і трохи гаркавий.

Ольга розігнулась і, стоячи по коліна в недокопаній для надобня ямі, побачила над собою московського двірника Губаріна. Військова форма така сама, як і на Бачуріні, підстрижені вуса змінили його до невпізнання, обличчя стало значно приємніше й моложаве.

Так, це був він — їхній двірник Губарін Никанор Прохорович, який допоміг Ірині віднести й здати на пошту, як і вимагалось у воєнний час, приймач покійного Ніла Гнатовича Романова. Губарін був і за понятого, коли представник міліції відкривав сейф покійного професора і шка-тулку з коштовностями, залишеними у спадок Ользі Чумаковій.

— Никаноре Прохоровичу, як вас випустили з Москви? — щиро здивувалася Ольга Василівна. — Ви ж начальник пожежної дружини нашого будинку на випадок бомбардування! Хто вас із жильців замінить? — Вона уявила свій московський дім, двір із сквером і відчула їх повну беззахисність без двірника Губаріна.

— Не жильці, а обивателі, — погладжуючи вуса, вибачливо сказав колишній двірник. — Усі справжні громадяни, патріоти, не відсиджуються в такий час по квартирах і не прикриваються пожежними дружинами... Гадаю, що й ви не випадково тут...

— Ми з Іриною, як усі...

— І ваша красуня тут? — здивувався Губарін і оглянувся довкола.

— Вона зараз на медпункті перев'язки робить... Нас учора бомбили, — пояснила Ольга Василівна.

— Знаю, ангеле мій, сам сидів у щілині — ховався від бомб... Але я не можу дозволити, щоб ви, дружина генерала, мозолили свої рученьки на окопних роботах.

— Я для цього й приїхала сюди.

— Ми знайдемо вам діло не менш корисне й важливе, Ольго Василівно.

Ольга Василівна помітила, що до їхньої розмови стали з цікавістю прислухатися жінки, й роздратовано перебила Губаріна:

— Никаноре Прохоровичу, тут усі рівні, і норма виробітку для всіх однакова... Не заважайте мені.

Звідки їй було знати, що двірник Губарін, він же колишній графський син Микола Святославович Глинський, з нетерпінням чекав приходу німців і розраховував саме на неї, жінку привабливу, та на її багатство, бо не вірив, що вона справді віддала всі свої коштовності державі для

потреб війни. За наказом свого молодшого брата, кадрового, як виявилось, абверівця, Микола мав прибути з московським ополченням на Західний фронт, перейти там до ворога й передати абверівцям від Володимира, відомого німцям під кличкою Цезар, повідомлення про долю абвергрупи, якою Володимир командував у перші дні війни, про його теперішнє місце перебування, а також розроблений і вивірений ним план замаху на Сталіна і, можливо, на інших більшовицьких керівників та головних воєначальників.

Але вже у вагоні поїзда, що віз ополченців на фронт, Никанор Губарін такого наслухався про запеклі бої на Смоленській височині, що його охопив жах. Ходити в штикові атаки і при нагоді підняти перед німцями руки? Де гарантія, що вони звернуть на нього увагу? А коли свої помітять?.. Хоч і кажуть, що куля сліпа... Ні, вона може добре побачити і зробити свою справу...

Поміркувавши над тим, що його братові, який з документами майора Червоної Армії Птицина доліковував поранену руку в одному з московських госпіталів, поспішати із замахом на Сталіна не варто (все одно німці придуть у Москву), Микола вирішив теж не поспішати. Коли під'їжджали до Голіцина, він судорожно схопився за серце, навіть зблід... Його зсадили з поїзда і провели до медпункту.

Так двірник Губарін відстав від ополченців, а потім там же, в Голіциному, потрапив у розпорядження начальства, що керувало риттям окопів, протитанкових ровів і будівництвом дзотів. Вік і солідний вигляд Губаріна-Глинського привернули до нього увагу начальства, а випадкова зустріч із своїм кербудом Бачуріним допомогла йому стати невеликим начальником — помічником Бачуріна по забезпеченню будівельних загонів різним знаряддям.

— Ну як знаєте, ангеле мій.— І Губарін, галантно вклавшись, пішов геть.— Я хотів, щоб краще...

Увечері, коли вся барвіста армія землекопів повернулася в сосняк і всілася за дощаними столами, до Ольги Василівни, яка від втоми ледве тримала ложку, вигрібаючи з алюмінієвого казанка пшоняну кашу, підсіла молода жінка. Її знали всі як водовозку Валю, котра цілими днями розвозила в пожежній бочці свіжу джерельну воду вздовж траси землерийних робіт. У неї було звичайне личко, та коли вона усміхалася, обличчя світилося якоюсь внутрішньою принадністю. Здавалося, що сама доброта оселилася

в її усмішці й загадкових очах. Правда, серед жінок ходили плітки, що вона кохалася з кимось із начальства, хтось бачив її в ліску з незнайомим лейтенантом. Та Ольга Василівна не прислухалась до цього базікання і ставилася до Валі привітно й доброзичливо.

— Генеральшо, у мене доручення,— шепнула Валя, штовхнувши коліном ногу Ольги Василівни.

— Мене звуть Ольгою...

— Була Ольга, а тепер генеральша... Усі знають.

— То й що? Яке доручення?

— Мені переказав Губарін, а йому, певно, вище начальство... Запрошують тебе повечеряти в командирську їдальню... Шампанське буде й шоколад... Хочуть тебе і на роботу там прилаштувати, а твою дочку — в санітарну частину штабу...

— А шампанське яке? Солодке, напівсолодке чи сухе? — з награною зацікавленістю спитала Ольга Василівна, глянувши на принишклу Ірину.

— А біс його знає? Шампанське — воно і є шампанське. Шипить і в ніс шпигає. Не пошкодуєш, генеральшо, — не вгавала Валя.

— Може, ще й на льоду настояне? — запитала Ірина, підігравши матері.

— Тю на тебе! Де зараз той лід? — здивувалася Валя.

— А хіба ти не знаєш, що генеральші п'ють шампанське охолоджене в срібному відерці з льодом?

Валя зрозуміла, що з неї кепкують, ображено відвернулась, не знаючи, як бути їй далі.

Сосняк потонув в імлі — пора було спати. Поступово стихло брязкання ложок, казанків і алюмінієвих мисок, улягався жіночий гамір, оповитий темрявою. І лиш обридле гудіння комарів набирало сили...

Та скоро виявилось, що то було не комарине гудіння: це йшли на Москву ескадри німецьких бомбардувальників...

З протяжно-загрозливим ревінням пролетіли над лісом назустріч ворогу ланки наших винищувачів. Між кронами гіллястих молодих сосонок засвітилося на заході небо: далекі прожекторні промені неначе розчинили його непроглядність і розсунули зоряну широчінь. І незабаром долетіли до табору приглушені відстанню кулеметні черги й постріли гармат з літаків.

«Іду-іду-іду!» — багатоголосо й грізно сповіщали, набираючи висоти й сили, мотори німецьких бомбардувальни-

ків. Це зловісне гудіння, здавалося, заповнювало весь простір і падало на табір звідусюди.

Згодом у гуркіт німецьких бомбовозів раптом увірвалося завивання одинокого винищувача, який летів ледь не збиваючи верхівки молодих дерев. Над табором його мотор завив ніби від смертельного удару, почувся схожий на постріл виляск, і залишилося в небі тільки розмірене гудіння німецьких літаків. Усі почули, як обірвався гул мотора винищувача, а багато хто побачив, як він ковзнув над Мінським шосе і скісно полетів до безіменного озера, оточеного високим очеретом і багнистими торфовищами. Від озера долинув лункий удар, за яким почули сплеск води і шкварчання розпеченого металу...

Ольга Василівна з переляку не встигла отямитись, як Ірина, схопивши санітарну сумку, схвильовано вигукнула:
— Мамо, біжімо! Там льотчик наш гине!

До збитого винищувача вже кинулися люди. Ольга Василівна, вибігши на галявину, побачила, що до темної стіни очерету далеко, і зупинилася.

Тим часом буквально за десять метрів від неї приземлився парашутист. Він ударився ногами об землю, упав горілиць і завмер.

«Німець!» — найперше, що подумала Ольга Василівна. А парашутист ворухнувся, сів і здавленим від болю голосом вилаявся.

«Свій!» — полегшено зітхнула Ольга Василівна.

Парашутиста оточили люди, які вибігли із сосняка, й допомогли йому встати й звільнитися від лямок парашута. Це був лейтенант Віктор Рубльов.

— До Кубинки далеко звідси? — запитав він.

— Далеченько, — відповіла за всіх Валя. — Сідай у мою карету, підвезу до штабу, а звідти на машині підкинуть. — І вона кивнула на запряженою в двоколку коня, що стояв на узліссі.

...І знову випадок. Якби Ірина затрималася в лісі на кілька хвилин, вона неодмінно зустрілась би з Віктором Рубльовим, який пристрасно кохав її першою юнацькою любов'ю і про якого вона так часто згадувала у своїх дівочих мріях. А, може, й не впізнала б його? Могло статися й таке, адже у них було тільки дві короткі зустрічі...

Прибувши у штаб полку — двоповерхову будівлю, замасковану сітками, — лейтенант Рубльов склав у коридорі зібгане полотнище парашута, підійшов до чергового з червоною пов'язкою на рукаві і запитав:

— Кому доповідати?

— Про що?

— Ну, я... після завдання. Не знайшов аеродрому, а бензин скінчився... Довелося викинутись...

У старшого лейтенанта видовжилось обличчя і в очах холодком промайнув страх:

— У всіх вистачило бензину, і всі знайшли аеродром... А ти що, один літав?

— Я відстав на зльоті... Забув від'єднати телефонний шлейф від шоломофона. Мало голови собі не відірвав.

— Он як! — хрипло мовив черговий і присунув до себе журнал: — Як прізвище і чия ескадрилья?

Записав усе, що належало, і вже співчутливо сказав:

— Зараз усі на верхотурі.— Так умовно називали командний пункт полку.— Відбивають наліт німців... А ти, герой, бери аркуш і пиши пояснення. Тільки правду пиши!

Рубльов зміряв старшого лейтенанта докірливим поглядом і пішов на льотне поле, де бензовози заправляли винищувачів, які повернулися з бойового завдання...

Наступного дня лейтенантові Рубльову справді довелося все пояснювати слідчому, який за дорученням військового прокурора уточнював обставини втрати льотчиком бойової машини. Складність становища, в якому опинився Віктор, полягала в тому, що повітряна розвідка не могла знайти місця падіння його літака, щоб надіслати туди спеціалістів, які, обстеживши лопаті гвинта, могли пересвідчитися, що Рубльов справді протаранив у нічному бою ворожого бомбардувальника. А місце падіння «юнкерса», збитого в районі Солнечногорська, було знайдено. Але німецький літак вибухнув на великій і дуже заболоченій місцевості — спрацював високооктановий бензин. Жодної ознаки, яка б свідчила, що літак протаранено, а не збито кулеметним вогнем, відшукати не пощастило. На уламках бомбардувальника були виявлені тільки сліди куль. Та й зіставлення швидкостей «юнкерса» й винищувача I-16 було не на користь доводів лейтенанта Рубльова.

Віктор навіть уявити собі не міг, що його серйозно за підозрили в боягузстві і не вірять у те, в що не повірити, як він вважав, було неможливо. Адже він спершу заclinив вогнем свого кулемета один мотор «юнкерса», а потім змусив його пікірувати. Після виходу з піке «юнкерс» на одному моторі вже не мав попередньої швидкості, а Віктор вивів з піке свого винищувача на кілька секунд раніше, скоротив свою криву й різко зблизився з німцем. Попросив

у слідчого, яким виявився вчорашній черговий по штабу, чистий аркуш паперу й акуратно викреслив траєкторію пікірування «юнкерса» і траєкторію маневру свого винищувача, зробив навіть тригонометричні обрахунки. Але слідчий не дуже розбирався в тригонометрії, а до того ж збивали показання полоненого німецького полковника фон Рейхерта — командира екіпажу протараненого Віктором Рубльовим «юнкерса». Полковник із саркастичною посмішкою доводив, що росіяни збили його якоюсь таємною зброєю, і категорично заперечував, що в його літаку був заклинений один мотор, інакше, мовляв, він, командир екіпажу, не дозволив би відриватися від радянського винищувача пікіруванням, бо на одному моторі «юнкерс» не зміг би вийти з піке. Чи так це?.. Але безперечно, що Ю-88 з двома справними моторами радянський винищувач І-16 наздогнати не може.

Начебто все логічно. Але хто ж тоді збив літак полковника фон Рейхерта? Втім, це питання не дуже цікавило військового слідчого, бо тієї ночі багато німецьких бомбардувальників дістали чимало куль і снарядів під час атак радянських винищувачів; цілком можливо, що успіх когось із наших льотчиків залишився непоміченим.

А командирові винищувального полку дуже хотілося зареєструвати перший нічний таран за своїм льотчиком. Та й переконаність лейтенанта Рубльова, з якою він доводив свою правоту, приваблювала командира. І він, не закриваючи заведеної на Рубльова справи, дозволив йому разом з двома бійцями з команди аеродромного обслуговування спробувати знайти свій винищувач.

— Коли знайдете літак, то на доказ своїх слів відпиляйте хоч одну лопать гвинта,— наказав командир полку. І Віктор подався на пошуки.

16

Уява завжди безмежна і майже некерована. Вона буває катом і щедрим благодійником. Це відчував на собі Федір Ксенофонтович Чумаков, який сидів серед поранених у невеликому санітарному автобусі. Перевалюючись на вибоїнах Старої Смоленської дороги, тієї самої, якою у 1812 році Наполеон ішов зі своєю армією на Москву, автобус на ранок минув містечко Кардимово і взяв курс

на Дорогобуж, де, як сподівався Чумаков, можна буде влаштуватися в польовий госпіталь.

Генерал Чумаков знемагав від напливу думок, знову й знову намагаючись осмислити все, що сталося з його військовою групою, проаналізувати ситуації, які склалися, й усвідомити: чи все правильно зробив він там, у районі Красного, і раніше, щоб не дозволити німцям розсікти групу й прорватися до Смоленська?.. А найбільше непокоїло: що і як сталося після його поранення? Чи зуміє полковник Гулига зі штабом не розпорошити частин, які в нього залишилися, і пробитися з чергового оточення? Повинен зуміти! Розумний... Але не завжди розважливий. Розум і розважливість — речі різні, хоч й лежать поруч. Боїться полковник ризикувати, а на війні ризик часом вирішує успіх бою. Не можна на війні без ризику. І, приймаючи остаточне рішення, вже не треба запитально поглядати на інших, бо цим виявиш нерішучість і посієш серед підлеглих недовіру до свого рішення.

Федір Ксенофонович не здогадувався, що в слідчих інстанціях військової прокуратури Західного фронту якоюсь мірою так думали й про нього, вживши заходів для його розшуку. Прокуратурі стало відомо, що генерал Чумаков причетний до висадження смоленських мостів через Дніпро, хоч на це не було санкції ні штабу фронту, ні навіть командуючого 16-ю армією генерала Лукіна. До того ж хтось висловив сумнів — чи так уже тяжко поранений Чумаков, що самоусунувся від командування своєю військовою групою, залишив район бойових дій, але знайшов можливість втручатися в справи начальника Смоленського гарнізону, підпорядкованого командуючому 16-ю армією. До всього цього ще додавалася зловісна ситуація з майором Птициним, з якого не спускала очей контррозвідка, запідозривши в ньому гітлерівського агента. А Птицин за дорученням Чумакова провідував у Москві його сім'ю.

Не здогадувався Федір Ксенофонович, що над його сивою головою згущалися темні хмари. Поки що він був у полоні своїх думок і спогадів, хоч біль у пораненому плечі та шиї часом витісняв його бентежні сумніви. І тоді він починав відчувати — можливо, вперше в житті, — як тяжко буває на душі, коли так безглуздо минає час, заповнюючи твоє ество лиш болем від ран та ударами власного серця. Це відчуття посилювалося ще й тому, що він нічим не міг допомогти, коли автобус надовго зупи-

нявся на переправах, у вуличних заторах або коли шофер, залишивши кабіну, біг кудись з відрами виклянчувати бензин, запевняючи когось писклявим голосом, що в нього серед пораних знаходиться мало не сам маршал.

В автобусі було душно, терпко пахло випарами крові й сечі, клубилася пилюка, проникаючи в усі щілини. Дорога за Кардимовим була розбита, над нею висіла густа сіра завіса, піднята машинами, тракторами, возами... Федір Ксенофонович на зупинці в Кардимовому поступився підвісними носилками тяжко пораненому в груди старшому лейтенантові, а сам сів на шорстке від запеченої крові місце в кутку автобуса. Знічев'я став прислухатися до розмов. Найбалакучішим був Олесь Христич, поранений у голову осколком протитанкової гранати, яку він сам і кинув біля смоленської військової комендатури в машину з німецькими диверсантами. Сержанта Чернегу довелося висадити ще на виїзді із Смоленська — через тісноту в автобусі. Та й не було потреби, щоб сержант і далі супроводжував генерала Чумакова.

Федір Ксенофонович, прислухаючись до розмов, із задоволенням відзначив, що й за таких важких обставин поранені не скімлили, не панікували, а стримано говорили про ті часи, коли Червона Армія суцільним фронтом стане обличчям до німців і пожене їх назад; солдати мріяли швидше повернутися в стрій, адже вони мають уже бойовий досвід і воюватимуть зі знанням справи... Вслухаючись у ці розмови, Федір Ксенофонович думав, що далекий був од істини стародавній мудрець, який стверджував, що по-справжньому щасливим буває лише творець... А військова людина, мовляв, ніколи не буде щасливою, бо вона існує для війни, тобто для руйнування... Звичайно, хто творить, той відчуває велике щастя. Але хіба він, Чумаков, не щасливий з того, що виховує радянського воїна з його благородним внутрішнім світом, воїна, який може й хоче захистити все те, що є плодом творців нового життя? Ось вони, ці воїни, навколо нього. Апогей щастя військової людини, певна річ, у перемозі над ворогом, загарбником...

І перемога ця неодмінно прийде... Отже, військова справа, як вона поставлена в Червоній Армії, є творчість — від початку і до кінця, в мирний час і на війні.

Перш ніж потрапити в Дорогобуж, треба було проїхати через дніпровську переправу в селі Соловійово, яку було наведено у найвужчому місці горловини — між Ярцевом

і Єльнею, які зайняв ворог. Цю горловину німці весь час намагалися перехопити, нависнувши над Соловйовом з півночі й півдня двома залізними щелепами роззявленої гігантської пащі, в якій і досі билися армії генералів Курочкіна й Лукіна. Зімкнутися грізним щелепам не давав змоги зведений, досить міцний загін з досвідчених бійців і командирів, яким командував сорокарічний полковник Лизюков Олександр Ілліч. Цей загін, підсилений півтора десятками танків — залишками 5-го механізованого корпусу — і кількома дивізіонами артилерії, обороняв не тільки соловйовську, а й радчинську переправу, розташовану нижче по Дніпру. Найближчими помічниками полковника Лизюкова були випробувані в боях командири полків майори Сахно і Шепелюк.

Чим ближче під'їжджав санітарний автобус до села Соловйово, що розкинулося на горбистому березі Дніпра, тим більше здавалося Чумакову, що вони наближаються до передової лінії фронту, де йшов запеклий бій. Переправитись біля Соловйового було не так легко. Перед понтонним мостом з обох берегів річки, на дорогах і узбіччях збилася неймовірна кількість машин і возів. А в небі над цим юрмищем і над мостом кружляли німецькі бомбардувальники і кілька наших винищувачів. Свист бомб, важкі вибухи, ревіння моторів, стрілянина зенітних гармат і зчетверених кулеметів зливалися в страшний гуркіт, який заглушав стогони, крики й команди на переправі. Але це були не найстрашніші дні Соловйовської долини. Найстрашніші настануть тоді, коли весь потік військ рушить тільки в один бік — на схід...

Полковник Лизюков керував переправою сам. А втім, сказати «керував» — буде не зовсім точно. Він жорстоко диктував свою волю всім, хто проїздив через міст, саперам, які вдень і вночі ремонтували його, зенітним батареям, яким доводилося вести вогонь не тільки по літаках, а й по німецьких танках, що проривалися до переправи. Полковник Лизюков з'являвся там, де була необхідна його присутність. Він наказував, лаявся, умовляв, наводячи порядок на переправі.

Генерал Чумаков упізнав його, коли полковник Лизюков — крутолобий, лисий, з широким носом на добродушному обличчі — проходив повз їхній санітарний автобус, який уже довго стояв у колоні машин і возів. Чумаков голосно гукнув Лизюкова:

— Олександр Іллічу! Це ти?!

Лизюков заглянув у автобус, але не одразу впізнав Чумакова, хоч доля не раз зводила їх в академічних аудиторіях, на зборах і нарадах. Колись на короткотермінових курсах їх особливо зблизило знання німецької мови. Лизюков, будиши сином, мабуть, талановитого сільського вчителя, знав ще французьку й англійську мови й пишався з цього.

Упізнавши Чумакова, він без зайвих слів суворо запитав:

— Ходити можеш?!

Федір Ксенофонович, звичайно, з чиеюсь допомогою міг би пройти кількасот метрів. Але, помітивши, як настожено подивились на нього поранені, відповів:

— Не можу, Олександрє Іллічу... Важко мені...

— Ми зараз тебе на носилках перенесемо в одну з передніх машин, бо інакше постоїш тут...

— Спасибі, Сашко, не треба. Я вже якимось зі своєю компанією потерплю...

— Чортяка впертий,— незлобливо вилаявся Лизюков.— Гаразд, щось придумаємо.— І пішов.

Хвилини через десять до їхнього автобуса підкотив обшарпаний тракторець невідомої марки; замуруваний водій у заяложеному комбінезоні зачепив автобус залізним тросом, і вони спільними зусиллями (трактора й автобуса) сповзли на багнисте узбіччя дороги й посунули до переправи, де їх зустрів зі своїми людьми полковник Лизюков. Він одчинив двері автобуса й запитав:

— Федоре, що там робиться?

— Наводь більше переправ і прокладай під'їзні шляхи,— сухо відповів Чумаков.— Якщо з боку Ярцева, Рославля і ще звідкілясь наші не завдадуть негайно ударів по смоленському угрупованню німців, то через твої переправи, гадаю, пробиватимуться армії Лукіна, Курочкіна і частково Конєва. А це, сам розумієш — ринуть тисячі... Плюс артилерія, тягачі, автотранспорт...

— Німці й зараз напірають, щоб перехопити нашу горловину,— сказав Лизюков, а потім роздратовано запитав: — А з чого зводити мости?!

— А хоч би й з будинків,— не роздумуючи, сказав Чумаков.— Он скільки дерева!

— Учора місцеві жінки запропонували мені розібрати їхні хати... Деякі вже й манаття перенесли в землянки нагородах. Та будівлі з блаженного матеріалу — а мені палі потрібні.

— Готуй хоч плоти і пішохідні містки! Усе знадобиться!

На цьому вони й розлучилися, не знаючи, що це була їхня остання зустріч.

Незабаром санітарний автобус опинився за Дніпром. І це було своєчасно: крізь відчинені дверцята автобуса поранені бачили, як над переправою з'явилася чергова група «юнкерсів», заходячи на бомбування моста й зенітних батарей. Зенітники, які прикривали переправу, були готові до бою з «юнкерсами», навколо них зарябіли чорні хмарки вибухів.

У Дорогобуж прибули без особливих перешкод. Орієнтуючись за фанерними стрілками-покажчиками з написами «ППГ», що означало — «Похідний польовий госпіталь», під'їхали до двоповерхового цегляного будинку. Але автобус з пораненими на подвір'я не пропустили — госпіталь був переповнений. Черговий лікар, протиснувшись в автобус, досвідченим оком глянув на поранених і наказав двом своїм санітарам зняти носилки із старшим лейтенантом, рот якого криво пінівся, а з горла виривалося хрипіння. Рудий санітарочці лікар наказав отримати в госпіталі медикаменти, бинти й супроводжувати автобус аж до Вязьми, повернувши на північ, до магістралі Мінськ — Москва, де була краща дорога.

Нескінченно довгим був цей липневий день, що весь час погрожував з неба бомбами й кулями всім, хто був на цій землі, охопленій військовими тривогами. Сонце стояло ще високо, коли санітарний автобус, газуючи по Мінському шосе, наблизився до повороту на Вязьму. Тут його зупинив «медичний маяк» — боєць з червоним прапорцем у руці. Неподалік, у кюветі, догоряли дві вантажні машини, що їх розбомбили кілька годин тому. У задушливому повітрі пахло вибухівкою, паленою фарбою і ще чимось нудотним і ядучим. Біля дороги група червоноармійців тягнула до ями вбитого коня. Усе це бачив Чумаков крізь розчинені двері автобуса і думав про те, що війна надто далеко вклинилась у глиб Росії, скрізь густо сіючи лихо.

Чому зупинився автобус, ніхто не знав, і поранені мовчали в настороженому чеканні. Нараз у двері заглянув військовий, судячи з петлиць — медик. На фоні ясного неба його обличчя здалося всім чорною маскою.

— Генерали, старші командири і тяжкопоранені є в машині? — суворо запитав він молоденьку санітарку, яка вийшла з автобуса.

— Є генерал-майор, — не без гордості відповіла вона. —

Поранення середнього ступеня, але вже пора на операційний стіл.

— Самі вийти зможете, товаришу генерал-майор? — чемно запитав військлікяр третього рангу; медик, як потім роздивився Федір Ксенофонтівич, мав саме таке звання.

— Навіщо? — здивувався Чумаков, але обережно підвівся зі свого місця, намагаючись не зрушити пов'язок на ранах.

— І речі візьміть з собою, якщо є, — додав лікар.

— Навіщо? — знову перепитав Чумаков, узявши польову сумку, в якій були топографічні карти, застарілі донесення і набір для гоління. Чемодан з його речами залишився десь там, за Смоленськом, в штабній машині.

Військовий лікар допоміг Федорові Ксенофонтівичу зійти на землю і сказав:

— Тут неподалік посадочний майданчик. У нас в санітарному літаку є вільні місця... Не летіти ж нам до Москви порожняком...

Наче полум'я спалахнуло в грудях Федора Ксенофонтівича, радість хвилею вдарила в серце, обпалила обличчя, і він на якусь мить подумки вже опинився в Москві, на 2-й Візницькій вулиці, в квартирі покійного Ніла Гнатовича, побачив, як побігла йому назустріч з розкритими обіймами Оля, як світилися щастям і любов'ю її очі... а поруч була рідна Іриночка — дорога і єдина його донька.

У цей час повз них проходила на захід якого автоколони: попереду промчали дві вантажівки з бійцями і закріпленими в кузовах зчетвереними кулеметними установками, за ними — автомобіль-фургон — мабуть, радіостанція і ще кілька машин, в яких сиділи командири в плащ-палатках на плечах. Замикав колону ЗІС-101 — легковий автомобіль, пофарбований у зелений колір. Він уже минув автобус, але потім різко загальмував і заднім ходом під'їхав до «санітарки».

— Рокоссовський! — здивувався несподіваній зустрічі Чумаков, коли з машини ступив на пощерблений асфальт високий і ставний генерал-майор у польовій формі. — Костянтин Костянтиновичу! Невже це ти?!

Рокоссовський посміхнувся знайомою зніченою усмішкою, яка завжди молодила його без того молоде, вродливе обличчя, трохи спіддоба дивився блакитними очима й на-сунувся на Чумакова всією своєю високою, стрункою по-статтю, розставивши руки для обіймів. Поки він підходив, Чумаков уловив в очах Костянтина Костянтиновича три-

вогу, яка пригасила його усмішку: значить, помітив скільки бинтів намотано на плечах і шиї в Чумакова.

Обережно обнялися, обережно потиснули один одному руки.

— А як же наша незакінчена партія на більярді? — кивнув Рокоссовський на плече Чумакова. — Пам'ятаєш, торік у Сочі не дограли?

— Проженемо німця, тоді дограємо, — з гіркотою в голосі мовив Чумаков. — А ти засмаг, ніби не з Москви їдеш.

— У Москві був транзитом — у Генштабі одержав нове призначення.

— Уже встиг повоювати?!

— Так, на Південно-Західному... Мене, потомственного кавалериста, перед самісінькою війною перекантували там на 9-й механізований корпус.

— У нас з тобою все, як під копірку: я теж мотмехом командував. Воював од кордону до Смоленська, поки ось мене костомаха косою зачепила...

— Тоді вважай, що мене на твоє місце призначили. — Рокоссовський посерйознішав, через що на його обличчя ніби насунулася тінь. — Наказано зібрати армію й зупинити німців на ярцевському напрямі.

— З чого зібрати?

— З тих дивізій, які там стримують Гудеріана, і з усього, що з'явиться навкруги.

— Складне завдання... — з сумнівом промовив Чумаков, а потім уже переконано додав: — Стримати німців це ще половина справи. Треба відкинути їх, бо інакше перехоплять горловину між Ярцевом і Єльнею... На переправах через Дніпро біля Соловйового і Радчина — уже зараз пекло.

Рокоссовський стривожено глянув уздовж шосе, де вже зникли його машини, і сказав:

— Гаразд, на місці розбиратимусь. Скажи двома словами: що головне виніс ти з боїв?

Чумаков озирнувся на військового лікаря, який з нетерпінням чекав кінця їхньої розмови, і швидко заговорив, ніби відповідав учителю завчений урок:

— Безперервна розвідка ворога... Безбезпечення флангів армій і стиків між з'єднаннями... Максимум сил для протитанкової оборони й обов'язкова наявність хоч якихось артилерійсько-протитанкових резервів... Ну і зв'язок — взаємний між арміями й дивізіями.

— Усе це елементарно,— трохи розчаровано зауважив Рокоссовський.

— Німці громлять танками й бомбами цю елементарність! — Чумаков підвищив голос, відчувши, що його колега чекав від нього якихось нових формул військового протиборства.— Створюють масовані кулаки в несподіваних місцях і прориваються в оперативну глибину. Це теж ніби елементарно, але поки що вони переграють нас! Треба нам мати рухомі резерви для маневру...

— Товаришу генерал,— несміливо нагадав про себе лікар,— літак може не дочекатися...— І кивнув на вантажну машину з відкидним заднім бортом і опущеною до землі залізною драбинкою. У кузові лежало на сніні кілька поранених; білі пов'язки на них немов підштовхнули Чумакова:

— Нехай щастить тобі, Костянтине Костянтиновичу!

— Одужуй.— Рокоссовський потис Чумакову руку, а потім раптом, примруживши очі, сказав: — Стривай, забув... Там, у штабі фронту, я чув, що тобі приписують самовільне висадження смоленських мостів. Це правда?

— Правда... Потрапив мені до рук німецький документ, в якому передбачалося захопити мости неушкодженими. І якби ми їх не висадили, німці вже вийшли б у тили всього нашого фронту.

На цьому вони розлучилися. Федір Ксенофонович важко виліз по драбинці в кузов, відчуваючи тривожний холодок на серці після останніх слів Рокоссовського.

17

Закономірності виникнення людських почуттів і пристрастей не завжди прості. Їх споконвічність, логіка виявлення і зростання бувають інколи незбагненними навіть для найтверезішого розуму. Сила хворобливої уяви, енергія сумнівів часто засліплюють людину, затуманюють її свідомість і сповнюють серце таким гнітючим мороком, що людині не хочеться жити.

Такий душевний стан був у ці дні в генерал-майора Чумакова. З наболілою, враженою душею він опинився нарешті в підмосковному госпіталі Архангельському, де йому зробили операцію — видалили осколок з плеча й зашили небезпечну рану на шиї.

Архангельське — це цілий садибний комплекс чудових будівель, споруджених у стилі класицизму, серед парку, обрамленого з півдня старорічищем Москви-ріки і штучними ставками. У давнину садиба належала князям Голіциним, згодом — іншим родовитим дворянам і, нарешті, князям Юсуповим, а після Жовтневої революції разом з усіма пам'ятками, колекціями рідкісних картин, скульптур, книжок стала доступним для народу місцем.

Військовий госпіталь розташувався в двох корпусах будинку відпочинку командного складу РСЧА, споруджених незадовго до війни на місці колишніх юсуповських оранжерей. Федір Ксенофонович лежав у першому корпусі, в звичайній санаторній палаті: крісла, килими, буфет з набором посуду, тумбочки з настільними лампами біля ліжок. Якби не заклеєні паперовими смужками вікна і не чорні для світломаскування штори замість порт'єр, то можна було б подумати, що ти не в госпітальній палаті, а в санаторному напівлюксі, де одне з двох ліжок перенесли зі спальні у вітальню. Саме у вітальні й стояло ліжко Чумакова. Він був радий, що з відчиненого вікна повівало сухим липневим теплом, запашною свіжістю. На подвір'ї з самого рання чулися голоси тих, хто вже одужував, а на тумбочці біля ліжка не змовкала радіоточка — репродуктор ледь було чути, бо сусід, котрий лежав у спальні, не терпів шуму, не хотів слухати зведень Радінформбюро, переконаний у тому, що війну з німцями вже програно і все навколо робилося тільки для того, щоб обдурити саме його, полковника Бочкіна, який пройшов важкими дорогами відступу наших частин з Белостока до Могильова і був певний, що досконально знає, як усе сталося, тобто чому фашистам нібито вдалося перемогти. Він часто кричав непритомний, погрожував, що коли виживе й одужає, то неодмінно піде в Кремль, розповість там геть усе, нічого не приховуючи, і зажадає покарати винних.

Таке сусідство пригнічувало Чумакова, і водночас йому було шкода полковника Бочкіна, який пережив не одне потрясіння, тяжку контузію і, здається, втратив здоровий глузд. Та й у самого генерала Чумакова душу гнітила тривога. Найбільше хвилювало його перебування поблизу Москви і можливість повідомити про себе дружину й дочку. Подумки він уже безліч разів переносився з Архангельського до 2-ї Візницької вулиці в Москві, пам'ятав цю дорогу ще з довоєнного часу. Якимось узимку він приїздив з Ольгою й друзями в Архангельське подивитися колекцію картин,

зібраних князем Миколою Юсуповим. Але ні номера будинку, ні квартири покійних Романових, ні номера телефону не пам'ятав. Повновида молоденька санітарка Маша якимось чином додзвонилася в довідкове бюро телефонної станції, і їй назвали номер телефону квартири Романова Нила Гнатовича, але скільки Маша не набирала цей номер — телефон мовчав.

І тепер щонаочі вві сні Федір Ксенофонтівич ходив по Москві, шукав 2-у Візницьку вулицю, впізнавав знайомі і часто зовсім не знайомі місця. Виходив і до Київського вокзалу, поблизу якого починалася 2-а Візницька, але все марно, і прокидався з важким каменем на серці, змучений до знемоги фізично й душевно.

«Полковник Микофін! — блискавкою промайнуло якомсь у свідомості. — Сеня Микофін — друг і соратник по військовій академії! Може, він не на фронті, а, як і раніше, в Головному управлінні кадрів РСЧА?!» І Чумаков одразу передав через Машу записку комісарові госпіталю з проханням додзвонитися до Микофіна й повідомити, що він, генерал Чумаков, перебуває на лікуванні в Архангельському.

Микофін був у Москві й одразу ж відгукнувся. Та перш ніж приїхати до Архангельського, Семен Філонович спробував з'ясувати, де сім'я Чумакова. Але це було не так просто... Призовний пункт у школі на 2-й Візницькій, як філіал військкомату Київського району, на той час уже не працював. У військкоматі в списках призваних у військові госпіталі Чумакових не знайшли. Тоді полковник Микофін з останньою надією поїхав на квартиру покійного професора Романова...

На чорній дерматиновій оббивці дверей квартири побачив напис крейдою: «Тату, ми з мамою поїхали на окопні роботи під Можайськ. Точну адресу пришлемо додому, вона лежатиме в поштовій скриньці до перемоги. Ключі в сусідів навпроти... Цілуємо тебе міцно!.. Мама і я — Іра».

Але що це? Двері прочинені, Микофін штовхнув їх, і вони легко відчинилися: замки були зламані, а квартира, очевидно, пограбована. Він колись двічі бував тут у професора Романова і, увійшовши до вітальні, попрямував у кабінет, який водночас правив і за їдальню. Побачив, що з різьбленого буфета висунуті ящики — вкрадено срібло, зупинив погляд на маленькому залізному сейфі, що стояв на тумбочці, під фікусом. Дверцята сейфа теж були відчинені, на підлозі валялася шкатулка з чорного дерева і товстий зо-

шит у сап'яновій обкладинці. Микофін підняв зошит і поклав його на стіл, приніс із кухні води і полив фікус. Потім він сів за стіл і став дзвонити в міліцію... На перекидному календарі він прочитав напис: «Дзвонили від Сталіна. Йосиф Вісаріонович дякує за листа і хоче поговорити з Нилом Гнатовичем». А внизу — номер телефону, по якому можна було подзвонити в приймальню Сталіна...

У міліції відмовилися прийняти телефонну заяву про пограбування квартири, в якій ніхто не живе, вимагали письмової.

Про все це розповів Микофін Федорові Ксенофонтівичу, приїхавши в Архангельське на другий день після дзвінка комісара госпіталю. Друзі, здавалося, не впізнавали один одного — так різуче змінилися вони після останньої зустрічі напередодні війни. А змінилися вони, можливо, не стільки зовні, скільки тим, що якимось по-особливому дивились один на одного і по-іншому зважували почуте. Правда, Семен Микофін помітно змінився й зовні: обличчя виснажене, щоки позападали, погляд хворобливий. Та й Чумаков ніби всох, хоч змарніле обличчя з марлевою наклейкою на лівій вилиці здавалося молодшим.

— А в поштову скриньку забув глянути? — запитав Чумаков про те, що найбільше його непокоїло.

— Вона порожня... — мовив Микофін і розповів, що в комірчині він знайшов скриньку з інструментами й різним залізяччям, забив двері і замкнув квартиру. — Два ключі віддав сусідам, а тобі ось третій. — І поклав куцою ключа на тумбочку біля зошита в сап'яновій обкладинці. — А на дверях крейдою написав: «Замок не ламати, квартиру вже пограбовано». Для твоїх теж написав, де ти зараз.

— Спасибі, Семене Філоновичу, — з вдячністю глянув Чумаков на друга. — І за цей звід мудростей спасибі. Тут — душа нашого незабутнього Нила Гнатовича, його бачення світу й розуміння законів життя.

Навмання розгорнувши зошита, Федір Ксенофонтівич прочитав, розтягуючи слова:

— «Найбагатша та держава, яка менше від інших витрачає на свої інститути управління...»

— Якщо це істина, то ми маємо бути найбагатші, — з відвертою гіркотою сказав Микофін.

— Що ти маєш на увазі? — здивувався Чумаков, уловивши цю гіркоту.

— Наш державний апарат працює зараз майже цілодобово. Наркоми ночують у своїх кабінетах. Я вже не кажу

про генштабістів — вони на казарменому становищі... У мене, наприклад, від початку війни роботи стало більше разів у десять, треба було б відповідно збільшити й кількість працівників відділу... Та куди там! Справляйтесь. І так всюди.

— Що ж ти пропонуєш?

— Нічого не пропоную. Але ж ми не залізни.

— А багато хто з тих, що воюють, були б щасливі, якби помінялися з тобою місцями... Наприклад, Рукатов.

Микофін вловив у словах Чумакова відвертий докір собі, хотів образитися, але згадка про Рукатова змінила хід його думки.

— Бачив Рукатова?.. Як він там?

— Ніяк. Скорпіонить, як і раніше...

— Що це означає?

— Не будемо говорити на ніч про погану людину. Краще поясни мені: чому Ольга з Іриною поїхали на окопні роботи? Ти ж казав, що в госпіталь збиралися.

— Сам не розумію. Адже копальниці з них слабенькі.

— Звичайно,— зітхнув Чумаков.— Зроду лопат у руках не тримали.

— Може, з відчаю? Ти, мабуть, у курсі? — Микофін запитально й тривожно глянув на друга.— У Москві хтось пустив чутку, що ти потрапив до німців у полон.

— Он воно що! — майже зі стогоном вирвалося в Чумакова.— Яка ж це наволоч могла зважитись на таку страшну брехню?!

— Рукатов казав, що хтось із командирів чи генералів, які вийшли з оточення, бачив, як ти здавався.

— Навіть здавався?! Сам! — У нестримній люті Федір Ксенофонтович зірвався з ліжка і, як підкошений, упав на подушку.— Здавався?!

— Заспокойся, Федоре... Усі вже знають, що це підла брехня або непорозуміння. Відомо, що ти воював як слід... Заспокойся,— Микофін погладив його руку, вимучено усміхнувся й винувато глянув на годинник. І раптом захопився, взяв свого розбухлого портфеля: — А я й забув, склеротик нещасний! Треба ж відзначити нашу зустріч! — Він дістав з портфеля пляшку коньяку й закуску: кілька плиток шоколаду, бутерброди з шинкою, пакети з яблуками, тістечка й горіхи.— Узяв все, що було у нас в буфеті.

— Давно не пив,— пригнічено мовив Чумаков, беручи до половини наповнену коньяком склянку, потім голосно звернувся до сусіда: — Полковнику Бочкін, випити хочеш?!

Бочкін не озвався...

Коли Микофін попрошався й пішов, Федір Ксенофонович відчув, що йому важко дихати, не хочеться жити. Така смертельна туга найшла, хоч вовком вий... Він уявив Ольгу й Ірину в той момент, коли вони почули звістку про його здачу в полон... Яких страшних мук зазнали вони, найдорожчі і найближчі йому люди! Якої безодні душевних страждань, вирування думок і сумнівів! Звичайно, Ольга нізачо не могла повірити в цю нісенітницю... А якщо її переконали підлі доброзичливці?.. Той самий Рукатов?.. Але навіщо? Може, якое трагічне непорозуміння?.. А якщо раптом Ольга повірила, значить, прокляла його, розлюбила, відмовилася від його кохання. А з її вродою, загадковою привабливістю впертого характеру — не довго залишиться вона без чоловічої уваги... Ні, ні, все це неможливо, протиприродно... Інакше ні в що святе вірити не можна... Від самої лише думки, що Ольга й Ірина переживають страшні муки, не знаючи правди про його долю, у нього болісно стискалося серце, тьмарився розум...

Але ж як тоді розуміти напис Ірини на дверях квартири? Коли вона це писала? До жахливої звістки чи після неї?.. І звідки Ірини було знати, що він може з'явитися в Москві? Адже він сам не думав про це... І як розібратися в цьому клубку обставин, непорозумінь, сумнівів, передчуттів і підозр?.. І збуджена думка, мов за порятунком, часто поверталася у минуле.

Воно, минуле, вже не існувало самостійно. Воно проглядало крізь сьогоднішній день, крізь його, Федора Ксенофоновича, душевне сум'яття: багато що з минулого здавалося таким мізерним, ніби дивився на нього в бінокль із зворотного боку...

Якось вони посварилися з Ольгою через те, що він придбав путівки на курорт у Крим, а не Кавказ, як того хотіла вона. Боже, яка буря знялася в домі!.. А потім по дорозі в Крим він у Харкові відстав від поїзда — в піжамах, без копійки в кишені. І Ольга чомусь вирішила, що він зробив це зумисне, їй на зло... Ну й характер у дружиноньки!.. Сміх та й годі... Або згадати його, Федора Ксенофоновича, тривоги в 1937—1938 роках... До Іспанії, де він був військовим радником, дійшли чутки про арешти на Батьківщині серед радянського військового керівництва, про суд над Тухачевським, Якіром та іншими видатними військовими діячами... Але то були тривоги серйозні, чорні. Потім він говорив Семенові Микофіну, що його, Федора Чумакова, обминула

ця біда тому, що перебував саме тоді на фронтах республіканської Іспанії... Хоч і самому вірити в це не хотілося, як у віщі погані сни, тим паче партія незабаром вжила відповідних заходів до багатьох із тих, хто санкціонував незаконні арешти.

Нелегко складалася доля трудового народу, який узяв владу в свої руки менш як два десятиріччя тому, — розуміння цього допомагало тоді жити генералові Чумакову. Сонце розуму розсіювало морок, освітлювало найпотаємніші куточки його душі, куди не проникав прямий промінь. І тоді він, зайшовши у своїх сумнівах надто далеко, опам'ятовувався, вгамовував свої почуття, навіяні здебільшого подіями дня й невмінням своєчасно оглянутися туди, де ті події брали початок.

Справді, не можна було забувати, що з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції, з поваленням Тимчасового уряду Росії і переходом державної влади до рук Рад робітничих і селянських депутатів буржуазія і поміщики втратили владу. У створеній Радянській державі став диктувати свою волю пролетаріат. Розкріпачений народ пішов новими, незвіданими шляхами, щиро повіривши в закони суспільного буття, відкриті Марксом і Енгельсом. Ленін зумів в епоху імперіалізму на всю глибину побачити класові зрушення суспільства й збагатити марксистське вчення про соціалістичну революцію, розв'язав також питання про союзників пролетаріату... Партія більшовиків ніби проводила тоді пальпацію народних почуттів. Нова верховна влада, виходячи з інтересів народу, видала цілий ряд декретів, відповідно до яких услід за націоналізацією землі, що стала всенародною власністю, було націоналізовано торговельний флот, зовнішню торгівлю, приватні залізниці, всю велику промисловість.

Це означало що сили буржуазії, поміщиків, реакційного чиновництва і контрреволюційних партій було в корені підірвано й зламано економічну могутність повалених експлуататорських класів...

Усе це неважко збагнути, воно святе й моральне, бо ґрунтується на законах справедливості... Але моральність — природна форма людської волі і вияв духовних канонів особистості. А скільки тисяч і тисяч людей, які становили зруйноване пролетаріатом буржуазне суспільство, в яких було відібрано землю, банки, залізниці, промислові підприємства, маетки, розпорошилося на неосяжних просторах континентів земної кулі! Та чимало їх залишилося й на

території колишньої Російської імперії. Затаїлися. Прижилися. Вичікували, сподіваючись на повернення старих порядків. Багато хто, виходячи із свого розуміння моральності, сприяв тому, щоб воскрес старий світ, утруднював шляхи розвитку молодой соціалістичной держави. Інакше й не могло бути. Вони діяли, виходячи із своїх духовних канонів, зі свого розуміння справедливості й моралі.

Федір Ксенофонович припускав, що були такі і в армійському середовищі, були на керівних постах у партії, в слідчих і судових органах та в органах державної безпеки, в народному господарстві — всюди. Бо вони мали освіту, досвід, чого так бракувало робітничому класові й селянству, які свою кровну радянську інтелігенцію ще тільки народжували. Не виключено, що зерна чвар між окремими військовими величинами проростали з часів громадянської війни, а незгоди між партійними діячами зародилися ще раніше, коли партія більшовиків виробляла положення про диктатуру пролетаріату і про перехід від буржуазної революції до соціалістичної.

Вороги зумисне шаленіли в запопадливості викриттів, спираючись на негідників, кар'єристів, заздрісників, людей типу Рукатова. Тяжка біда спіткала багатьох невинних... Хоч із запізненням, але схаменулися. Почали розбиратись і виправляти помилки. Та скільки понівечених людських доль! У душі багатьох було кинуте чорні зерна страху, зневіри й ненависті...

Ні, зовсім не випадково ці думки заповнили генерала Чумакова на госпітальному ліжку. Федір Ксенофонович був переконаний, що такі ж не прості запитання виникають не лише в нього. Виникають тому, що спонукає до цього гірка реальність: німецько-фашистські війська на всіх головних напрямках радянсько-німецького фронту домоглися значних стратегічних успіхів. Над Радянською державою нависла смертельна загроза. Це саме той критичний момент, коли можуть підвести голову внутрішні вороги Радянської влади, якщо вони причаїлися серед народу.

Чому ж він, генерал Чумаков, у своїх роздумах сплітає воедино минуле й сьогоднішнє, своє особисте з тривожними подіями на фронті? Чому колишнє й теперішнє життя злилося в єдиний тягар, який тисне на серце? Чумакову здавалося, що за ним тягнеться цілий ешелон думок і сумнівів і кожен вагон з цього ешелону, не зчеплений з іншими, котиться колією, яку проклала його, Чумакова, уява. Будь-

якої хвилини ешелон міг зійти під укіс або вагони на стрічках могли розійтися в різні боки...

Коли Федір Ксенофонтович втрачав нитку своїх роздумів, він повертався до їх витоків, щоб усе-таки знайти головну причину його тривоги... А може, це не тривога, а якийсь підсвідомий страх серця?! Генерал Чумаков помічав за собою таке: траплялося, що перестрах наставляв од відчуття небезпеки, від розуміння її реальності й невідворотності. Ні, не з полохливих був Федір Ксенофонтович — просто йому було притаманне все людське; хіба що впевненіше за інших володів своїми почуттями і вмів визначитися, куди сягнули його думки — ще вони біля підніжжя розуміння істини чи вже на його вершині. Коли опинявся на вершині, то, певна річ, краще бачив з неї шляхи, куди далі спрямовувати свої думки й дії.

І раптом збагнув: ця його чергова тривога почала зароджуватися ще під Вязьмою, коли генерал Рокоссовський, прощаючись з ним, сказав: «...Я там, у штабі фронту, чув, що тобі приписують самовільне висадження смоленських мостів...» Саме слово «приписують» уже звучало зловісно і таїло в собі небезпеку, тим паче, що він справді радив начальникові Смоленського гарнізону полковникові Малишеву негайно висадити мости, запевнивши його, що він, генерал Чумаков, разом з ним бере на себе відповідальність за це. І тепер Чумаков був переконаний, що з Малишева вже спитали за мости, а він йому нічим допомогти не може. А до всього ще наклеп Рукатова про його, Чумакова, полон...

Чумакову здавалося, що він легко спростує цю підлу вигадку. Безглуздя є безглуздя. Зможе також будь-кому довести необхідність висадження мостів через Дніпро в районі Смоленська в ніч на 16 липня, коли ворогові вдалося захопити південну частину міста...

А проте є над чим і замислитись. У цей пекельний час не важко переплутати винного з безневинним. Адже обновлена на початку липня Військова рада Західного фронту знайшла за можливе віддати до суду військового трибуналу не тільки колишнього командуючого генерала армії Павлова і колишнього начальника штабу генерал-майора Климовських, а й цілу групу підлеглих їм службових осіб з високими званнями. Вони теж не ликом шиті, уміють мислити, знають закони і здатні довести свою невинність... А якщо винні?.. Можливо, є обставини, про які він не знає?..

Нараз ще одна думка шаблею полосує серце: а коли вище керівництво сприйняло те, що сталося на Західному фронті, як наслідок зусиль «п'ятої колони»? Але ж це абсурд!.. І так і ні. Чумаков добре знав відданих до суду генералів Павлова, Климовських, Клича, Григор'єва, Коробкова і про кожного міг сказати, як про себе самого: «На смерть піде, але не зрадить Батьківщини...» Проте все-таки сталося те, що сталося: армії Західного фронту в перші ж дні війни виявилися без належного управління, зазнали величезних втрат, залишили ворогові склади, бази і значну територію. Отже, хтось мав відповідати за це, тим більше, що на суміжному Південно-Західному фронті зустріли ворога організованіше. Тому, генерале Чумаков, не зарікайся, що й за тобою немає ніякої провини...

Та не відповідальності, нехай і за неіснуючу провину, боявся Федір Ксенофонович. Боявся, що в такій заплутаній ситуації його ніхто не почує. А сказати йому було що, сказати будь-кому — маршалові Шапошникову, начальникові Генштабу Жукову чи навіть самому Сталіну. Зрозумів Чумаков і інше: він, побувавши в пеклі прикордонних боїв і дивом вирвавшись з-під Смоленська, розгледів дещо досить важливе, конкретне в діях загарбників і в діях своїх військ; уже стільки про це передумав, уболіваючи душею, що багато чого з очевидного так і залишиться на фронтних рубіжах протиборства очевидним, але поки що незмінним. Наші війська в обороні і в наступі розгортають свої бойові порядки так, як цього вимагають Бойовий і Польовий статuti Червоної Армії, хоч деякі з цих вимог безнадійно застаріли. За нинішнього оснащення сторін, які ведуть бої автоматичною зброєю, не можна значну частину цієї зброї тримати без дії в глибині пошелонного розташування бойових порядків. Озброєнню треба відкривати простір для одночасного й масованого ураження ворога. Треба змінювати тактику ведення бою від взводу до дивізії включно, слід також переглянути обов'язки й місце в бою командира...

Але чи до цього зараз Генеральному штабу? Чи можна внести ці зміни тепер? Адже йдеться про цілі армії, фронти, мільйони людей...

Федір Ксенофонович чомусь пригадав свого вчителя, в академії, професора Романова Нила Гнатовича, викладача воєнної історії, який сказав колись, що йому добре думається в ліжку, коли він дивиться в стелю... Чумаков теж дивився в стелю в своїй госпітальній палаті... І полинув думкою туди, де йшли зараз важкі бої, а стеля над ним

ніби почала оживати, немов полотно кіноекрана під час сеансу. Він наче з піднебесся побачив автомагістраль між Смоленськом і Москвою, на якій кам'яними наростами горбилися Ярцево, Вязьма, Можайськ... Обабіч магістралі розкинулися безмежні простори з лісами, перелісками, річками й струмками, містечками й селами. Така сила і чіткість уяви може бути тільки у військової людини, яка багато часу провела над топографічними картами й звикла бачити на них не умовні позначення, а живі простори землі, охоплені війною, з усім, що на цій землі жило й що відбувалося. Зараз Федір Ксенофонович намагався подумки розгледіти десь на південному заході від Смоленська залишки полків своєї військової групи. Та фантазія його була безсила перед жорстокою дійсністю — ворожі моторизовані сили захопили південну частину Смоленська, її околиці... і, звичайно, розітнули групу...

Погляд ковзнув мимоволі через блакитну смужку Дніпра, туди, де продовжували бої 16-а армія генерала Лукіна, 20-а армія генерала Курочкіна і 19-а — генерала Конєва, оточені майже звідусюди ворогом. На північному сході від Смоленська димилося в пожежах Ярцево, захоплене німцями, які прорвалися з півночі, з Демидова й Духовщини. Палала Єльня, до якої 19 липня вдерлися фашисти з південного заходу, а зараз, очевидно, рвуться звідти на північ, щоб з'єднатися зі своїм ярцівським угрупованням. Якщо це станеться, то буде знищено соловйовську й радчинську переправи через Дніпро й замкнеться капкан, в якому опиняться армії Лукіна, Курочкіна, Конєва й залишки його, Чумакова, військової групи...

Від розуміння неминучості того, що змалювала йому безкомпромісна уява, Федір Ксенофонович відчув, як застукотіло у скронях і стислося серце. Він не знав, яких заходів у ці дні вживало вище командування Червоної Армії, які резерви вводило в бій і якими новими силами прикривало напруги, щоб не дати змоги німецько-фашистським військам вийти ними до Вязьми, а потім до Москви. Ще коли він летів з Вязьми в санітарному літачку і вдивлявся у недалеку сіру стрічку автомагістралі Мінськ — Москва, то в районі Можайська, Кубинки і ще десь ближче до Москви побачив, що саме споруджувалися неосяжні оборонні рубежі з чималою поешелонною глибиною кожен. А військ до фронту йшло мало, очевидно, вони маскувалися вдень від ворожої авіації.

Федір Ксенофонович не міг зрозуміти, чим було викликане його відчуття, що підказувало розуму: простори в квадраті Смоленськ, Рославль, Вязьма, Калуга слабо прикриті нашими військами, а це давало можливість моторизованим з'єднанням ворога застосувати охватні маневри. Він уже уявляв сині стріли, націлені гострими наконечниками з району Рославля на Юхнов, Калугу, Мединь, а з району Духовщини — на Вязьму, Гжатськ...

Згадавши про Вязьму, Чумаков несподівано перенісся подумки в 1812 рік і, як у тумані, побачив давню Вяземську битву... Наприкінці жовтня 1812 року ар'єргардним військам французької армії, яка відступала до Смоленська Старою Смоленською дорогою, за наказом Кутузова було нав'язано бій авангардом російських військ під командуванням генерала Милорадовича... Ось вони, бойові порядки французів, затиснуті з двох боків у районі сіл Федоровське й Горовитка. А російські війська робили свою справу згідно з наказом Кутузова: «...йти по великій дорозі слідом за супротивником і тіснити його якомога дужче, прагнути виграти марш над супротивником паралельним переслідуванням...» Французи, маючи велику перевагу в кількості військ, відступили під шквальним фланговим вогнем до Вязьми, але й звідти їх було вибито. Втративши понад вісім тисяч убитими, пораненими й полоненими, вони почали відступати на Дорогобуж...

Але то були інші часи. Якби тоді якась армія мала хоч один станковий кулемет чи танк, то це вирішило б долю війни на користь тієї армії. Але чому думки генерала Чумакова перекинулися в минуле століття?.. Мабуть, тому, щоб повернутися в сьогоднішній день з іншого боку. Саме так. Він уперше подумав: якщо німці спрямують свої головні ударні сили вздовж магістралі Мінськ — Москва і створять на флангах допоміжні рухомі угруповання, забезпечивши широкозахватні дії своїх військ таранними артилерійськими ударами й масованою підтримкою авіації, то... частини Червоної Армії можуть бути розчленовані, і хто знає, чи знайдеться тоді чим прикрити Москву?..

Чумакова трохи заспокоювало припущення, що це розумів не лише він. Напевне, і в Ставці бачать, що над Москвою піднято меч, під удар якого треба встигнути підставити міцний щит, а потім вибити меча з рук німецько-фашистського командування...

Раптом на тумбочці зашипів репродуктор, і пролунав го-

лос диктора. Чумаков обережно повернувся на бік, щоб краще було чути останні вісті.

Передача останніх вістей почалася з повідомлення про те, що одержано відповідь уряду Великобританії на послання Радянського уряду про відкриття Другого фронту проти гітлерівської Німеччини. Уряд Великобританії поки що відхилив пропозицію Радянського уряду, посилаючись на невідготовленість військ союзників¹.

Чумаков більше нічого вже не чув, роздумуючи не про таку й загадку політику союзників. Вони в своїх діях виходили, очевидно, з головного і заповітного для них: знекровити Німеччину руками Радянського Союзу, а Радянський Союз ослабити так, щоб він ніколи не піднявся до рівня могутньої держави. Не інакше... Але що скажуть правителі Англії і США своїм народам, бездіяльно спостерігаючи за такими драматичними для Радянського Союзу подіями?..

«А як повелись би Англія й Америка,— подумав Чумаков,— якби Червона Армія зуміла стримати фашистських загарбників на кордоні і не пустила їх ні на крок у глибину радянської території?..» На це запитання генерал Чумаков не міг відповісти, хоч десь глибоко причаїлася думка, що за такої ситуації союзники вжили б заходів для знищення Німеччини як могутньої держави, яка претендувала на світове панування. Але коли і як це сталося б? І яку позицію зайняли б вони тоді щодо Радянського Союзу?..

А думки сягнули ще далі: «Що було б, якби Червона Армія, стримавши натиск гітлерівської агресії, сама перейшла в контрнаступ і опинилася на території Західної і Південно-Західної Європи?»

Подумки запитавши себе про це, Федір Ксенофонович відчув, як мурашки пробігли в нього по спині. Навіть страшна небезпека, що загрожувала зараз Москві, одразу пригасла й змаліла. Всі попередні тривоги немовби залишились осторонь, а зараз він побачив перед собою очевидну й жорстоку істину. Суть її до неймовірності проста: якби Червона Армія відбила агресію фашистської Німеччини й опинилася в Європі за межами радянських кордонів, то не виключено, що швидко склалася б військова коаліція багатьох буржуазних держав на чолі з Великобританією, Німеччиною, Францією і, можливо, США, спрямована проти Радянського

---

¹ Йдеться про відповідь Черчілля Сталіну від 18 липня 1941 р., в якій Великобританія відмовилася відкрити Другий фронт на півночі Франції і на півночі Норвегії.

Союзу... Може, цим припущенням він, генерал Чумаков, намагається пояснити відхід Червоної Армії так далеко в глибину радянської території, хоче виправдати наші тяжкі втрати й серйозні прорахунки? Ні, з його боку це була б оголена непорядність, грубий цинізм стосовно багатьох тисяч наших воїнів, які загинули в прикордонних боях і які гинуть зараз, заступаючи шлях загарбникам. Просто він, як військовий мислитель, дав волю різним припущенням і, подивившись на події з різних точок зору, зрозумів, що в нинішній обстановці, коли союзники не знають, хто візьме гору, надії на них поки що мало. Вони зайняли вичікувальну позицію: їх зараз цікавить, наскільки вистачить крові у радянського народу...

Федір Ксенофонтівич натиснув кнопку дзвінка і, коли до палати зайшла, сяючи білим халатом, чергова медсестра, попросив:

— Дістаньте мені, будь ласка, трохи паперу... Або купіть зошита...

«Кому ж я писатиму? — запитав сам себе Чумаков, коли медсестра вийшла з палати.— Треба б допомогти полковникові Малишеву... Але чи потрібна йому допомога? А про все інше?.. Ще скажуть: «госпітальний стратег»... Мабуть, писатиму я Нілові Гнатовичу Романову... Це нічого, що він помер... Я ж міг цього й не знати. Затє можу висповідатися перед ним, як перед батьком, без найменшого остраху в думках і прогнозах... Важливо викласти все на папері чітко, зрозуміло й доказово».

18

За останні три дні другої декади липня над охопленими війною просторами Смоленської височини пройшли рясні дощі, вгамувавши спеку, очистивши повітря від пилу й гару, давши можливість передихнути військам обох сторін. Правда, дощі завдали гітлерівцям незручностей: утруднили дії їхньої авіації і, розквасивши ґрунтові дороги, скували пересування навколо південної частини Смоленська й на далеких підступах до нього автоколон з військами, боеприпасами і пальним.

Сонячний був початок третьої декади липня. Та незабаром свіжість ранку змінилася задухою — нерухомою і густою від випарів, що струменіли над землею. Здавалося,

війна ще більше присмирніє в задушливій синюватій імлі. Та, мабуть, німецьким генералам дихалося легко під накатами глибоких бліндажів та в підвалах Смоленська, і вони, день у день, від світанку до ночі, знову й знову кидали свої війська через Дніпро, щоб оволодіти північною частиною стародавнього міста і вийти на магістраль Мінськ — Москва. Десь до середини липня німці воювали чітко за графіком — з 8 години ранку і до 8 години вечора, коли не брати до уваги нічних вилазок їхніх розвідників. А тепер завойовники стали поспішати.

Так, німці, які завжди пам'ятали, що на шляхах стратегічного мистецтва потрібні не ноги, а крила, дуже поспішали. Це особливо добре бачив на своїй черговій топографічній карті генерал Лукін. На цю карту щодня і не раз, штрих за штрихом, наносили розташування, дії й пересування ворога і своїх військ, і вона, мов панорамна картина під пензлем художника, оживала дедалі більше, набирала конкретного змісту, розповідала досвідченому оку суть усього, що відбувалося на величезних просторах, викликаючи нові тривоги й роздуми.

Попередні позначення на карті, поєднані з останніми, мовчазно засвідчували, що німці, кинувши в наступ на Смоленськ із заходу 3-ю танкову групу й правофлангові дивізії 9-ї армії, а з південного заходу кілька дивізій 2-ї танкової групи, мали намір оточити радянські війська, які вели оборонні бої на рубежі Вітебськ, Шклов, і захопити Смоленськ, Вязьму й відкрити дорогу на Москву. Нікуди подітися від очевидної істини: хоч ціною великих втрат, але ворогові вдалося домогтися серйозного успіху... Проте Смоленськ став усе-таки йому кісткою в горлі.

Ні, не сонце, сходячи, червонило сьогодні тихі води Дніпра. Генералові Лукіну чомусь здавалося, що кров мала б пливати на поверхні плівкою. Як виявилось — ні: вона змішувалася з водою, розчинялася в ній... Скільки ж треба було пролитися крові, щоб побагровіла річкова вода!.. Чергова спроба одного з полків дивізії полковника Чернишова захопити вночі на протилежному березі Дніпра плацдарм не мала успіху й цього разу. Кількох таких невдач зазнали полки дивізії генерала Городнянського. Більше того, німці, засипаючи снарядами, мінами й бомбами наші війська, часто самі форсували Дніпро і вдиралися до північної частини міста. Уже тричі переходили з рук у руки тут, на Задніпров'ї, вокзал і ринок, кладовище й частина аеродрому.

Щонайменше просування німців у цей район викликало новий спалах лютого відчаю захисників Смоленська, і вони кидалися в контратаки з такою несамовитістю, що дніпровські води ще дужче червоніли від крові. Та це був не тільки відчай, а й природна впертість, зумовлена розумінням: за спиною оборонців була головна дорога на Москву. Так, саме небачене самозречення кидало на ворога полки дивізій генерала Городнянського, полковника Чернишова і зведений робітничий загін смоленських добровольців. Потім стала на захист Смоленська 158-а стрілецька дивізія полковника Новожилова, яка раніше входила до складу 19-ї армії. Не було поки що на Дніпрі головних сил 46-ї стрілецької дивізії генерал-майора Філатова; вона трьома зведеними загонами з усіх сил відбивала ворога, який намагався вдарити по 16-й армії Лукіна з боку Демидова — з тилу.

А генерал Лукін разом зі своїм ад'ютантом снував між командно-спостережними пунктами командирів дивізій і лісом біля радгоспу Жуково, де розташувався штаб його армії й вузол зв'язку. Зв'язок зі штабом фронту був хоч і не постійний, але терпимий...

Нещодавно апарат Бодо відстукав на стрічці телеграму головкома Тимошенка і члена Військової ради Булганіна, адресовану командирові Лукіну і члену Військової ради армії Лобачову. У ній висловлювалося задоволення тим, що війська 16-ї армії б'ються самовіддано й не випускають ворога із Смоленська. У телеграмі знову вимагалось оволодіти південною частиною міста й повідомлялося: «...Військова рада Західного напрямку представляє вас до високих урядових нагород, сподіваючись, що це допоможе вам взяти Смоленськ».

Генералові Лукіну вручили телеграму, коли він повернувся з передової украй роздратований: знову не увінчалася успіхом спроба частин армії закріпитися на південному березі Дніпра; мало було бійців, не вистачало артилерії і снарядів, особливо протитанкових. Михайло Федорович згарячу продикував начальникові штабу полковнику Шаліну різкувату відповідь для передачі в штаб фронту:

«Ні погрози віддання нас до суду військового трибуналу, ні представлення до урядових нагород здобути Смоленськ не допоможуть. Нам потрібні снаряди й поповнення дивізій живою силою...» Не одразу відреагувала Військова рада фронту на цю сердиту телеграму. Та й чим вона могла зарадити, коли головні шляхи постачання й підвезення, які вели до 16-ї і 20-ї армій, були перерізані ворогом. Але Ми-

хайло Федорович і дивізійний комісар Лобачов, який, до речі, не схвалював його запальності, були переконані, що така телеграма без відповіді не залишиться: маршал Тимошенко не любив зухвалості, та ще коли у військово-ділові, а тим більше оперативні питання впліталися вади чийогось характеру, чиясь нестриманість. Чекали відповіді з якоюсь іронічною самовпевненістю, бо розуміли — вже нічого гіршого не може бути в їхньому осадному становищі, в якому вони лишилися сам на сам з таким сильним ворогом.

...На світанку другого дня німці заволоділи кладовищем у північній частині міста, що дало їм змогу кинути через Дніпро в смузі захопленої території нові сили. Дізнавшись про це, генерал Лукін наказав комдиву Городнянському: «Треба вибити ворога за Дніпро що б то не стало! Посилаю вздовж берега, з боку Красного Бору, свій резерв — стрілецько-кулеметну роту...» Роту було зібрано, як кажуть, звідусіль потрошку, вона мала досить значну вогневу міць і налічувала в своєму складі, крім взводу стрільців, три обслуги станкових кулеметів.

Відчуваючи, що знекровленим полкам 129-ї стрілецької дивізії буде нелегко, Лукін і Лобачов, охоплені тривогою, поїхали на командно-спостережний пункт генерала Городнянського — до цегляного будинку, що стримів, як надломлений зуб, серед руїн спадистої вулички, яка збігала до колишнього мосту через Дніпро.

...У запеклому тригодинному бою вцілілих німців витіснили з кладовища, приперли до Дніпра, а потім майже поголовно перестріляли, коли ті спробували перебратися на протилежний берег. Проте дорогою ціною дісталася ця невелика перемога й дивізії генерала Городнянського. У зелені кладовища густо лежали тіла й наших бійців...

Після бою Лукін і Лобачов довго сиділи на зруйнованій цегляній огорожі кладовища, скорботно дивилися на страшну картину смерті. Збоку Лукін і Лобачов скидалися на знесилених біженців, які сіли перепочити. Їхній запилений одяг, змучені обличчя й згаслі очі свідчили про крайнє виснаження. А дерев'яна тачка, що стояла біля них з піднятими голобельками, мовби й справді була їхньою власністю і ніби підкреслювала їхню надзвичайну знесиленість. З кузовка тачки вивалилися на траву в'язки книжок, присипані обгорілим цегляним кришивом.

Лобачов нахилився до тачки і висмикнув з найближчої в'язки том у темно-синій оправі. Понюхав його, вловивши бентежливий дух старовини — запах сточеної шашлями

книжкової шафи, відволоженого паперу, і глянув на корінець. Це була книжка з відомого йому двадцятидвохтомного зібрання творів Герцена. Антикварна рідкість!.. Він розгорнув книжку і прочитав те, що впало у вічі:

«Кожна людина — це всесвіт, який з нею народився і з нею вмирає; під кожним надгробним каменем поховано цілу всесвітню історію». Це Герцен — російський письменник, революційний демократ — цитував німецького поета-публіциста Гейне..

Дивізійний комісар Лобачов внутрішньо здригнувся, раптом збагнувши глибину і безмежність думки, яка містилася в словах німецького поета. І від того, що сиділи вони біля старого кладовища, на якому густо тулилися тисячі хрестів і горбочків, плит і огорожок, пам'ятників і врослих у землю кам'яних стовпів, думка Гейне набула зараз особливої скорботної конкретності. Адже правда: під цими могилками й надгробками лежав прах людей, які за життя були кожен сам для себе всесвітом... Зі смертю кожного з них ніби згасала й їхня планета...

Скільки ж сотень «планет» згасло тут сьогодні на світанку, за кілька годин бою?..

І треба ж було такому статися, думав пригнічений Лобачов, що саме сюди, на цей вічно старий і вічно молодий цвинтар, на якому під зеленим покривом вершилося таїнство перетворення людської плоті на земний прах, прийшла війна, встеливши його тілами людей, вилуцївши з них життя, і, може, справді загасила в кожному цілий всесвіт і світову історію...

Так, загарбницька війна — це стихія поневолення і знищення, розбуджена й скерована злою волею лихих і зажерливих правителів. Коли ж зникне зла воля на землі? Коли переведуться зловмисні уряди, бо, як відомо, війни оголошують не народи... Коли переможе мудрість і люди замисляться, чому всі віки перебування на землі людини, покликаної в житті творити, позначені нескінченними руйнівними, нищівними війнами? Не злічити причин і приводів воєн, які становлять підмостки історії людства.

...І ось ще одна війна... Червона Армія змушена відбиватися від чужоземців, які прийшли під розбійницькими штандартами з фашистською свастикою; вони вже підкорили більшість країн Європи і, намірившись загарбати решту світу, рушили винищувальною війною на Радянський Союз. У смертельному двобої вкривали своїми тілами рідну землю її сини... Полягли на чужині й тисячі гітлерівських солда-

тів, які повірили в маячню свого фіурера про винятковість німецької раси і право «великої» Німеччини на світове панування. На нашій землі їх чекає тільки смерть. «Що ж, катюзі по заслугі»,— з озлобленням подумав Лобачов. Пора війни — пора лютої ненависті до ворога. Та як тяжко стає, коли згадуєш про загиблих побратимів... Скільки люті й болю, гніву й відчаю закипало в кожному з воїнів, коли вони, до кінця виконавши свій обов'язок, розлучалися з життям, розуміючи, що не встигли зробити, можливо, найголовнішого, призначеного їм долею й виношеного в мріях!

Війна вимагає жертв... Страшний це вислів, хоч і є незаперечною істиною. Враховуючи цю незаперечність, маючи при цьому на увазі війну справедливу, визвольну, не можна забувати, що її *жертви протестують проти війни*, проти вбивства і нагадують людству, звертаючись до його розуму, проте, що головна й одвічна сутність людини, де б вона не жила, де б не билося її серце, — кожним кроком своїм стверджувати земну красу, пам'ятаючи, що земному буттю немає вороття: у прожитий день не повернешся, не можна водночас бути тут і там... Розуміючи нескінченність життя, людині слід пам'ятати про тимчасове перебування в ньому, а це має тримати її вчинки у злагоді з вічністю...

Життя людини і вічність!.. А що таке вічність? Якщо вічність вічна, то не було в неї початку, не буде й кінця? Як же осмислити на тлі вічності долю однієї людини? Це не наче спалах іскорки серед безмежної ночі?.. А чим є у вічності все людство з його минулим і майбутнім, з його великими геніями і великими лиходіями, з яскравими талантами і вбогими нездарами, з невтомними трудівниками-творцями, яких не злічити, і ледачими неробами?.. Ця людська розмаїтість, що налічує мільярди одиниць, якби побачити її з глибин всесвіту, нагадувала б караван з мерехтливих вогників, що невпинно бреде кудись крізь морок вічності, утворюючи в ній своїми маршрутами загадково-запитальні знаки неосяжних для розуму масштабів?.. І при цьому ніхто не може відповісти на запитання, чи є щось рівнозначне для людини за межами до її народження і після її смерті... А що таке взагалі неіснування? Адже кожен з нас не раз сягав думкою до часів і подій, що відбулися до нашого народження. І ми з прикрістю бачимо, що світ чудово обходився без нашої присутності і якби ми зовсім нє народилися, цього ніхто й не помітив би. Та якщо вже народилися, і саме ми, а не хтось інший, то мусимо виправдати своє народження достойним життям.

Від таких, можливо, й не нових роздумів не повинні ухилятися ні матеріалісти, ні ідеалісти. Але ідеалісти у своїх висновках напевне потонуть у духовній полові, а матеріалісти здогадаються чи обгрунтують науково, що вічність і час — категорії різні. Якщо вічність безмежна, то час має свої межі, пов'язані хоч би з відліком людського буття, закарбованого в пам'яті людства і пам'ятках його діяльності на землі — матеріальних і духовних. Час і людина — нерозривні, бо він, час, є саме життя, що його сприймає людина всіма своїми відчуттями. І коли ми вдумуємося, який мізерний час випадає людині у вічності, нас огортає сум від того, що вона, людина, з глибини віків і до наших днів раз у раз перекидає ріку життя вогненними порогами воєн.

І зараз життя перекинув не просто поріг звичайної загарбницької війни. Зараз фашистський дух Німеччини, сплавившись із залізом усієї Європи, ввібравши в себе могутню вибухівку ненависті до більшовизму, високим, гримучим вогненним валом ринув у глибину території Радянського Союзу. Та не вдається гітлерівському воїнству зламати Червоної Армії, чия міць зцементована ідеями добра й соціальної справедливості.

Такі думки охопили дивізійного комісара Лобачова, коли він дивився на старе кладовище в північній частині Смоленська, всіяне тілами радянських воїнів і трупами заводників...

Смоленськ усе ще чинив опір і не здавав ворогові свого Задніпров'я. Здавалося, що обгоріле й покалічене тіло міста вросло в наддніпрянські горби давньоруської землі, обіймами високого духу втримувало при собі наші війська, а загарбників не пускало йти на Москву.

Але зовсім по-іншому бачили цю стародавню твердиню в ставці Гітлера. Фюрер навіть затіяв полеміку з Уїнстоном Черчиллем, прем'єр-міністром Англії, який у Лондоні, в палаті громад, спростував донесення німецького командування про те, що в Смоленську нібито не лишилося жодного російського солдата. Прем'єр-міністр навіть оголосив повідомлення радянського командування, яке стверджувало, що Задніпровний Смоленськ перебуває в руках росіян і що ведуться бої в кварталах його південної частини.

Генерал-лейтенант Лукін і дивізійний комісар Лобачов дізналися про цю фюрерову брехню тут же, в Задніпр'ї, коли сиділи на поваленій вибухом цвинтарній огорожі... Ми-

мо них пробігли два бійці-зв'язківці — стомлені, в подертих гімнастерках і розбитих чоботях. В одного на спині скреготіла котушка з телефонним проводом, який стелився по землі, а другий притримував на боці облізлу, із залишками зеленої фарби, дерев'яну коробку польового телефону. За десяток метрів від начальства бійці, оголивши кінець дроту, з'єднали його із знайденим обірваним проводом і підключили телефонний апарат. Один із зв'язківців одразу ж почав з кимось перемовлятися, перевіряючи справність лінії, і генерал Лукін звернувся до бійців:

— Хлопці, спробуйте викликати «Троянду» і запросіть до апарата «тридцятку».

«Троянда» — це був позивний командного пункту 16-ї армії, а Тридцятий — начальник штабу.

Зв'язківці підтягнули провід з підключеним апаратом до генерала, і він, узявши трубку, почув стриманий голос полковника Шаліна:

— Тридцятий слухає.

— Новини є, Михайле Олексійовичу? — запитав Лукін і ніби побачив перед собою затуманені втомою і постійною тривою очі начальника штабу.

— Є, — приглушено відповів Шалін. — Я вже дзвонив на КП Городнянського... Вам треба бути на «Троянді» негайно.

Лукін подумав, що маршал Тимошенко готує якийсь несподіваний удар по німцях, і з нетерпінням запитав:

— Можеш натякнути? Спробую здогадатися.

— Одну річ можу відкрито. Нехай німці підслуховують. — І Шалін поблажливо засміявся.

— Це вже цікаво... Давай! — владно сказав Лукін.

Полковник Шалін почав розповідати про передану з поліуправління фронту радіограму з текстом полеміки між Гітлером і Черчіллем щодо того, в чиїх руках перебуває зараз Смоленськ.

— Німці кричать на весь світ, — долинав голос Шаліна, який, мабуть, тримав перед собою бланк з радіограмою, — що в Смоленську не лишилося жодного російського солдата. А Черчілль з трибуни палати громад сказав, що це брехня. Тоді Гітлер по радіо заявив на всю Європу... Ось послухайте: «Я, Адольф Гітлер, заперечую твердження сэра Уїнстона Черчілля і просив би англійського прем'єра запитати командуючого 16-ю радянською армією російського генерала Лукіна, в чиїх руках перебуває Смоленськ...» — Шалін змовк, намагаючись вгадати реакцію Лукіна на прочитане. Але Лукін деякий час мовчав, і Шалін додав уже

від себе: — Отож, Михайле Федоровичу, ви стали знаменитістю світового масштабу...

— А хіба що?! — невесело, але трохи з викликом, вигукнув генерал Лукін і, побачивши, що дивізійний комісар Лобачов дивиться на нього із запитливим напруженням, коротко переказав йому суть розмови з Шаліним. Потім, засміявшись, наказав у телефонну трубку: — Надішліть від мого імені в Політуправління фронту радіограму... Нехай обов'язково доведуть до відома Гітлера й Черчілля, що я перебуваю в північній частині Смоленська разом зі своїми військами і через Дніпро даю фашистам прикурити...

— Буде зроблено,— якимось похмуро відповів на другому кінці проводу полковник Шалін і багатозначно додав: — Михайле Федоровичу, є важливіші справи. Чекаємо вас негайно і з нетерпінням.

— Зараз їдемо... Перекинуся словом з Городнянським; йому теж буде цікаво знати, що й на нього в ці дні вся Європа дивиться.

Командно-спостережний пункт 129-ї стрілецької дивізії генерала Городнянського на позивні телефоністів відгукнувся одразу. Голос Городнянського пролунав у трубці чітко й дзвінко.

— Овксентію Михайловичу, не чув новини? — запитав у нього Лукін.

— Судячи з того, що вам, Михайле Федоровичу, весело, новина, мабуть, не сумна? — здогадався Городнянський.

— Вгадав! — Лукін вперше за ці дні розсміявся.— Де розмістився зараз твій командно-спостережний пункт?

— Там, де ви нещодавно були, в тому ж кам'яному мішку.

— Але в межах Смоленська?

— Звичайно!... А правофланговий полк моєї дивізії намагається навіть узяти на тому березі будинок обласної лікарні.

— Ну ось бачиш! — У голосі Лукіна усе ще звучали веселі нотки.— А Гітлер доводить Черчіллю, що в Смоленську не лишилося жодного нашого солдата. Пропонує за підтвердженням звернутися до нас з тобою.

— Невже? — здивовано перепитав Городнянський.— То я зараз черговим артнальотом повідомлю Гітлера, де знаходжуся. Дозволяєте?

— Давай, тільки щади історію Смоленська: собор, церкви, пам'ятники. І не витрачай даремно снарядів. Гітлер-брехун і так знає, що осідлав тільки південну частину міста.

— Відносно того, що треба щадити історію, це ти молодець, Михайле Федоровичу,— похвалив дивізійний комісар Лобачов.— Жорна війни так перемелюють старовину із сьогоднішнім днем, що для людей майбутнього замість історії лишиться потертість...

— Розіб'ємо фашизм, укладемо з усім світом договори про дружбу, і кінець усяким війнам! — Лукін віддав телефоністові трубку і по-молодечому вдарив долонею себе по коліну. Потім підвівся з цегляної брили і на когось посварився пальцем:— Усі матимуть урок! Дурнів не залишиться.

— Добре було б,— погодився Лобачов і теж підвівся.— А замість армій нехай би кожна держава тримала невеликі внутрішні війська — для перестраха злодіїв та хуліганів.

— І роту почесного караулу! — усміхнувшись, додав Лукін.— Щоб зустрічати іноземних гостей.

— Тоді ще й військовий оркестр потрібен! — підтримав Лукіна Лобачов.— А роті, оркестру та й внутрішнім військам потрібні будуть духовні наставники. Отож, мабуть, я знову буду при ділі. А ти, Михайле Федоровичу, напевно станеш безробітним.

— Займусь риболовлею!

І вони розсміялися — залиристо, нестримно. Але це був не той сміх. Обидва розуміли складність свого становища, проте не втратили в цьому кривавому чаду справжнього почуття обов'язку, який робить людину людиною...

Лише досвідчене око могло помітити, що в штабі армії сталося щось важливе. Коли Лукін і Лобачов приїхали зі Смоленська в ліс під Жуково, вони одразу відчули особливу підтягнутість і зібраність вартових біля землянок відділів і відділень штабу, діловитість командирів.

В автобусі полковника Шаліна застали майже всіх начальників служб. Вони сиділи навколо вузького розкладного стола за топографічними картами і за журналами для різних записів. Шалін стояв у кінці салону біля карти, що висіла на посічених осколками задніх дверях. На карті було чітко намальовано шість червоних стріл, спрямованих на Смоленськ, а точніше — на червоний овал, який позначав місце оточення ворожими військами його, Лукіна, 16-ї і Курочкина — 20-ї армій і відсікав по Дніпру північну частину міста.

Михайло Федорович зрозумів, що чергові стріли означали намічені удари наших військ для деблокації оточених у районі Смоленська частин і для розгрому ворожого угруповання. Але ці стріли його нітрохи не здивували, бо він і раніше припускав, що ось-ось маршалові Тимошенку накажуть зробити щось подібне. Увагу генерала Лукіна привернули сині жирні «п'явки», що охопили 16-у і 20-у армії. Офіцери оперативного відділу штабу ретельно накреслили розташування німецької групи армій «Центр», і дивитися на це було страшно. Три армійські і три моторизовані корпуси ворога, три танкові дивізії і танкова бригада тільки на фронті від Духовщини до Рославля... Величезна сила таранила нашу оборону тут, лише на головному напрямі Західного фронту. А основні сили 3-ї танкової групи ворога, завдавши удару з району Вітебська — в обхід Смоленська з півночі,— вже пробилися до Ярцева і на півдні від Смоленська з'єдналися з частинами 2-ї танкової групи в районах Кричева й Рославля. Смоленське угруповання військ опинилося як горіх у щипцях, але не вистачало у німців сили роздушити його... Чи довго це може тривати? Якби була можливість накинути на «горіх» залізний обруч або всередині його поставити сталеві розпірки із свіжих резервів... Однак пробитися сюди, в кільце оточення, резервам не так просто, та чи й доцільно? Маршалові Тимошенку з командного пункту видніше... Плюс наявність інформації і розробок Генерального штабу...

Генерал Лукін, після того, як начальник штабу полковник Шалін трохи із запізненням скомандував: «Товариші командири!» — штабістам, які, підводячись, зарипіли складними стільцями, кивнув усім, щоб сіли, і, не відриваючи погляду від карти, запитав:

— Наказ?

— Телеграма з інформацією про директиву начальника Генерального штабу,— стримано відповів полковник Шалін, наче стверджував давню мудрість: «Скількома мовами володіє людина, стільки разів вона й людина». Полковник вільно розмовляв англійською, японською мовами і був освічений, як дехто казав жартома, до непристойності.

Підійшовши до торцевого краю стола, Шалін промокнув носовичком високі записки чола й відсунув папку з паперами, звільнивши місце командарму і членові Військової ради.

Лукін і Лобачов сіли на навісну лаву, що з'єднувала бокові стінки автобуса.

— То яка це директива? — Лукін дістав пачку «Казбека», взяв цигарку.— Закурюйте, хто хоче, вентиляція добра.— І генерал очікувально глянув на Шаліна.

Начальник штабу з якимсь підкресленим спокоєм виклав директиву в загальних рисах. Суть її зводилась до того, що згідно з вимогою Верховного Командування на Західному напрямі треба було провести операцію по оточенню й розгрому гітлерівців у районі Смоленська. Здійснити цю операцію маршал Тимошенко наказав силами спеціально створених п'яти військових оперативних груп, які склалися з двадцяти дивізій, виділених зі складу 29, 30, 24 і 28-ї резервних армій. Групи мали перейти в контрнаступ, завдаючи одночасно ударів з північного сходу (з району Білий), сходу (Ярцево) і півдня (Рославль) у напрямі на Смоленськ. Їхнє завдання — у взаємодії з оточеними ворогом 20-ю і 16-ю арміями розгромити угруповання ворога на півночі і півдні від Смоленська. Для сприяння військам, які наступатимуть з фронту, виділялися три кавалерійські дивізії під командуванням прославленого командира громадянської війни Оки Івановича Городовикова. Перед цією кінною групою стояло завдання здійснити спустошливий рейд по тилах бобруйсько-могильовсько-смоленського угруповання німців.

Змовкнувши, полковник Шалін розгорнув папку з документами і, перш ніж почати деталізувати директиву, скосив запитальний погляд на генерала Лукіна, ніби хотів упевнитися, чи той зрозумів суть задуму майбутньої операції. А Михайло Федорович, зіпершись на стіл і тримаючи над бляшанкою з-під консервів цигарку, з якої сизою цівкою піднімався дим, наче глибоко замислився над чимось, понуро дивлячись на розгорнуту перед ним робочу топографічну карту, поверх якої лежали вже виконані — згідно з директивою — штабними офіцерами папери з планом рекогносцировки, з планом перегрупування частин армії та іншими проектами бойових документів, що свідчило про високий рівень штабної справи, поставленої тут полковником Шаліним. Похмурими і байдужими здавалися й усі присутні в автобусі... Але це була не байдужість, не пригніченість, а глибока зосередженість кожного на своїх думках, турботах і тривогах, на своєму баченні наступної операції і прогнозах її здійснення. Всім було зрозуміло, що зараз ідеться про життя або смерть кожного зокрема і всіх їх, разом узятих, з військами...

Десь у глибині лісу двічі з коротким проміжком задзвеніла під ударами залізного прута латунь підвішеної гільзи. Це сповіщали про початок обідньої перерви. І в автобусі аж ніби запахло щами й пшоняною кашею з тушонкою. Одразу ж за цим почулося приглушене відстанню хрипке «ку-ку-рі-ку!», не дуже схоже на півняче, а за ним пролунала жартівлива солдатська примовка:

Бери ложку,
Бери бак!..
Нема ложки?
Іди так!..

Лукін упізнав голос бійця з охорони штабу артилерії — бувалого сибіряка Курнявка. І немовби побачив його перед собою: округле, червонясте, пооране зморшками обличчя, густі, кушисті, схожі на двох їжачків брови; ніс короткий, з трохи вивернутими ніздрями, з яких виглядали чорні волосинки. В його очах незмінно світилася напружена увага до всього, що відбувалося навкруги, інколи пробивалася навіть зверхність і водночас готовність до взаєморозуміння, приємної розмови, до згоди чи незгоди. Байдужості в очах Курнявка не було...

Усе це промайнуло в свідомості Михайла Федоровича, і він мимохіть глянув на начальника артилерії армії генерал-майора Прохорова. Той, напевно, теж пізнав голос бійця і з усмішкою подивився на командира.

— Твій Курнявко дає концерт? — запитав Лукін Прохорова.

— Мій. Його вокалізи, — підтвердив Іван Павлович.

— Признавсь, як він добуває горілку із суміші гасу й спирту?

— Признавсь... Довелося, правда, пригрозити, що відкомандирую із штабу.

Усі в автобусі зацікавлено стали прислухатися до дивної розмови командуючого армією з начальником артилерії. Полковник Шалін, який підійшов було з указкою до карти, глянув з докором на Лукаїна і сказав:

— Якщо не маєте бажання слухати мене, то можете кожен окремо ознайомитися з планом операції.

— Вибач, Михайле Олексійовичу, — Лукін відсунувся до стінки автобуса, щоб краще бачити карту, і, винувато усміхаючись, пояснив: — Це справді унікальний випадок... Частина бочок спирту, що їх чернишевці захопили у німців, віддали медикам, а решту змішали з гасом, щоб ніхто не

див, і почали заправляти цією сумішшю баки вантажних машин. До речі, мотори на ній працюють чудово... Та якось генерал Прохоров доповів, що серед його водіїв і артпостачальників помічено випадки пияцтва...

— Не зовсім пияцтва, але хлопці напідпитку бували,— уточнив Прохоров і весело розсміявся.

— Будете стверджувати, що знайшлися такі, хто міг пити суміш спирту з гасом? — запитав полковник Шалін. Обличчя його світилося недовірою і роздратуванням: він не любив гаяти час на зайві розмови.

— Михайле Олексійовичу, ти пробач нас, недосвідчених.— Лукін уже й сам дивився на Шаліна з дружньою усмішкою.— Поясни нам, будь ласка, як можна з суміші гасу й спирту добути горілку.

— Це треба в хіміків запитати,— збентежено відповів Шалін.— Але гадаю, що потрібен якийсь перегонний апарат, якісь центрифуги, відстійники...

— Потрібен цвях і освіта за чотири класи! — весело вигукнув Прохоров.— А втім, освіти зовсім не треба. Її замінює молоток!

Автобус наповнився веселим шумом, і Шалін, стенувши плечима, сів поруч Лобачова, ображено мовив:

— Зараз треба ламати голову над планом операції і плакати від нестачі боєприпасів і сил, а їм весело! Знайшли час скалити зуби!..

— Ні... Мова про серйозні речі,— перебив Шаліна Лобачов.— Адже п'яні підрозділи не є бойовими одиницями!

— Звідки п'яні? Чому? — не здавався Шалін.— Коли батальйон з дивізії Городнянського відбив у німців спиртзавод, там було повно питва! Але хто бачив у батальйоні п'яних?! Краплі ніхто не випив!

— Не випив,— погодився Лукін.— Там усі розуміли, що йде бій... А в обороні, та ще вночі, можуть знайтися охочі поласувати...

— Знайшлися! — підтримав командарма генерал Прохоров.— Довелося вжити заходів і серйозних... Отой, який щойно кукурикав... Червоноармієць Курнявко... Справний солдат! А що придумав? Наливав піввідра суміші спирту й гасу, додавав туди води, вона змішувалася із спиртом і опускалась на дно, а гас спливав. Далі самі розумієте: цвях плюс молоток... З дірки у дні відра витікав міцний, чистий розчин спирту... Ось вам і чотири класи освіти у бійця Курнявка!..

Тепер уже разом з усіма реготав і полковник Шалін...

Коли сміх устух, начальник штабу знову підійшов до карти і почав пояснювати завдання, поставлені директивою Генерального штабу.

Війська групи генерал-лейтенанта Качалова, яка складалася з двох стрілецьких і однієї танкової дивізій, повинні були в призначений час розгорнути наступ з району Рославля та вздовж шосе на Смоленськ і на другий день розгромити ворога на рубежі Починок, Хиславичі, а потім з півдня розгортати наступ на Смоленськ, відбиваючи удари ворога із заходу. Група генерала Рокоссовського (дві стрілецькі і одна танкова дивізії), прикриваючи головний — московський напрям, також мала націлити свій удар на Смоленськ, але з боку Ярцева. Решті військ — групі генерала Хоменка (три стрілецькі і дві кавалерійські дивізії) та групі генерала Калініна (три стрілецькі і одна танкова дивізії) наказано одночасно почати наступ з району Білого і на південь від нього в напрямках, які мали сходитися на Духовщину, Смоленськ.

Вслухаючись у карбований, притаманий тільки справді військовим людям, голос полковника Шаліна й невідривно стежачи за вістрям дерев'яної указки в його руці, Лукін подумки побачив перед собою обличчя генерала армії Жукова і маршала Тимошенка. Жуков, здавалося, сердився на когось, і тому був похмурий, а Тимошенко, ніби стурбований гнівом начальника Генерального штабу, намагався знайти якесь важливе рішення...

Але особливих загадок у цій ситуації не було. З переговорів з маршалом Тимошенком і начальником штабу фронту генерал-лейтенантом Маландіним Лукін знав, що Сталін рішуче вимагав від Генштабу заходів, які загальмували б просування німців до Москви; це мало надзвичайно важливе не тільки воєнно-стратегічне, а й зовнішньополітичне значення. Серед таких заходів Сталін пропонував одночасно ввести в дію на Західному фронті кілька великих угруповань наших військ. Ці угруповання й зібрано... Але поки що тільки в директиві Генштабу, яка давала 16-й армії для підготовки контрнаступу лише дві доби. За цей час, звичайно, мало що можна було встигнути — хіба що прийняти рішення і довести завдання військам, які до того ж знаходилися в різних районах. Не було часу навіть організувати як слід взаємодію і бойове забезпечення військ 20-ї і 16-ї армій тут, в оточенні. Навіщо ж така поспішність?.. Тим паче, що почалися дощі... Чи там, у Москві, знають про війська

противника щось таке, чого не знають генерал Лукін і його штаб?

Очевидно, з глибини країни поспішають наші резерви і треба будь-що затримати просування німців, позбавити їх свободи маневру, примусити розпорошити сили на широкому фронті, а може, і перейти до оборони. В цьому, певна річ, був здоровий глузд. Тим більше, що у ворожий тил рвуться наші кавалерійські дивізії...

Отже, треба було приймати рішення... Генерал Лукін повільно підвівся з лави і взяв у полковника Шаліна указку.

У відчинені бокові двері автобуса пружно дихнув вітерець, пропахлий гнилим дуплом осики, і раптом мигнула блискавка, витіснивши на мить з автобуса півморок, а над лісом з якоюсь скаженою силою вдарив грім. Михайлові Федоровичу навіть здалося що десь поряд вибухнув важкий снаряд. І пішов рясний дощ. Великі краплі дедалі густіше стукотіли по даху автобуса й шелестіли в листі. Знову почалася гроза. Дуже недоречно зараз, коли готувався могутній контрудар по ворогу.

19

Кисть лівої руки майора Птицина Володимира Юхтимовича, роздроблена осколком міни під Борисовом, загоювалася. Правда, пальці майже не згиналися, а долоня була посмугована багряними рубцями, прикритими легкою бинтовою пов'язкою. Птицин — син багатого російського дворянина-поміщика, Володимир Святославович Глинський — значився в таємних «святцях» абверу під кличкою Цезар; тепер він доліковувався в одному з московських госпіталів. Останніми днями Глинський особливо гарячково роздумував над тим, куди і як спрямувати свою подальшу долю. Прихильна до нього досі, тепер вона стала попереджати про небезпеку, що загрожувала йому: то холодок тривоги безпричинно зароджувався в грудях, то вві сні хтось грізно дивився йому в душу; дедалі більше наростав розлад між розумом і серцем Володимира. Розум логічно доводив, що тепер, коли над Москвою нависла реальна загроза вторгнення німців, коли німецькі бомбардувальники багатьма десятками з різних напрямків і на різних висотах намагалися прорватись у небо радянської столиці, а німецькі диверсанти — вишколені й натреновані — вдень і вночі роби-

ли спроби завдати ударів по військово-промислових об'єктах Москви, радянській контррозвідці не до нього, «майора Птицина», який загубився серед тисяч поранених. Адже він нічим не відрізнявся від них, документи його, що зберігалися в госпітальному штабі, також не могли викликати ніяких підозр... Але серце... серце не давало спокою. Воно ніби знало, що справді за «майором Птициним» невідступно стежило недремне око — відтоді, як він, зглянувшись на прохання одного пораненого, під диктовку написав йому додому листа і за давньою звичкою двічі вжив літеру «ять», давно вилучену з російської мови. Саме це і дало привід радянській контррозвідці зацікавитися не тільки Володимиром Глинським, а й Губаріним, до якого зачастив «майор Птицин», розкрутити родовід спритного двірника. Дивував чекістів і генерал Чумаков. І не тільки знайомством з Птициним, а й знанням німецької мови.

Володимир Глинський, зі своєю витонченою вдачею і хворобливою потребою прислухатися до власних передчуттів, переконано вірив, що інтуїція, яка не давала йому спокою, — це вияв вищої здатності людського духу — голос його провидницької душі, яка попереджає про небезпеку й закликає до дій.

Отже, треба було на щось зважуватися. З досвіду інших поранених, які одужували, Глинський знав, що його, як знавця військово-інженерної справи, можуть послати в якусь тиллову навчально-саперну частину. Але це не влаштувало абверівця: він хотів разом з німецькими військами ввійти до Москви завойовником або хоча б зустріти їх тут, щоб не тільки відчутти себе переможцем, а й мати право і на щось більше — на що саме, він ще й сам не знав, але із запалом претендував на поділ влади, нагород, привілеїв чи якихось цінностей... Проситися в діючу армію йому не хотілося: там чекала майже певна смерть. Був у нього і запасний варіант: нагадати службовим особам, які відають військовими кадрами, що в нього, «майора Птицина», є ще одна, дуже потрібна для фронтового тилу професія — поліграфіста. Правда, він знав, що поліграфістами відало управління кадрів Головного політуправління Червоної Армії. Отож йому палезжало змінити військово-облікову спеціальність — стати політпрацівником. Особливих перешкод у цьому він не бачив і тут: у нього був партійний квиток — не підроблений, а справжній, правда, з уміло переклеєною в абверівській лабораторії фотографією. Досвідчені порадики під час дружніх перекурів у госпітальному дворі пере-

конливо напучували Глинського: «Іди в політуправління Червоної Армії, а там, на підставі госпітальних довідок, заведуть на тебе нову особову справу і пошлють начальником армійської друкарні, а то й фронтової газети». Обміркувавши і зваживши все, Глинський послухався цих порад... Чимало годин довелося йому просидіти в бюро перепусток Наркомату оборони. Це була простора кімната з телефонами, відгородженими один від одного фанерними стінками; ряд віконець, за якими сиділи сержанти й старшини, які виписували перепустки за одержаними заявками чи телефонними розпорядженнями, черги військових до телефонів і до віконець, тіснота на лавах, уздовж стін... Досвідчене око Глинського безпомилково вгадувало, який люд штурмував це задушливе приміщення. Тут — і викликані з фронту для нових призначень, і ті, що випісалися з госпіталів або прибули із запасних частин; декого в цивільному одязі, мабуть, відібрали райвійськкомати для відправлення у війська на командно-політичні посади.

Вистоявши в черзі до віконця, за яким черговий лейтенант із сонними очима й змарнілим від недосипання обличчям давав довідки, Глинський дізнався від нього, що йому треба звернутися у відділ преси до полкового комісара Лосика, і записав номер його телефону. Він, цей таємничий Лосик, і мав вирішити долю поліграфіста «майора Птичина». Потім знову довге чекання в черзі, вже до телефону... Прислухаючись до розмов, до односторонніх телефонних діалогів, Глинський, як натренований розвідник, багато що запам'ятовував — «а раптом знадобиться», дивуючись безпечності, що панувала в бюро перепусток. Тут можна було пригорщами черпати важливі відомості для німецької розвідки. Чи, може, це тільки здавалося абверівцю? Можливо, червоні командири вміло гралися в безпечність, а десь там, по кутках, сиділи чекісти і потай спостерігали, чи не розвісив хто-небудь вух і чи не записує чогось?

Від цієї думки Глинський аж стрепенувся і обережно, з удаваною байдужістю, огледівся довкола, не здогадуючись, що вузьколиций і усмішливий старший лейтенант, який стояв у черзі за ним, саме й був його особистим «опікуном» з радянської контррозвідки. Увагу Глинського привернув не старший лейтенант, а майор з чорними петлицями й чорним околишем на кашкеті, який стояв біля вітрини з наклеєною на ній газетою «Красная звезда». Майор час від часу поскикував лівим плечем, саме за цим поскикуванням Глинський відразу ж пригадав його...

Майор розмовляв з якимось військовим — високим, опасистим чоловіком, який стояв до Глинського спиною. Ні імені, ні прізвища майора Глинський не знав. Але як зараз побачив плац у Сулеювеці поблизу Варшави, в розташуванні колишньої бази розвідувально-диверсійної школи, де перед початком вторгнення німецько-фашистських військ у Росію містився оперативний штаб «Валлі» відомства адмірала Канаріса. Там створювалися абверкоманди й підлеглі їм абвергрупи... Володимир Глинський зі своєю щойно сформованою абвергрупою відпрацьовував на плацу просту операцію — блискавичного відкриття бортів радянського вантажного автомобіля ЗІС-5 і використання його кузова як кулеметної площадки, захищеної від куль опуклими броньованими щитами... Тоді цей «майор» з двома німецькими офіцерами під'їхав до групи Глинського на «мерседесі», кілька хвилини спостерігав за її діями, потім задоволено сказав Володимирі: «Прекрасно працюєте, Цезар» — і, перемикнувши лівим плечем, сів у машину...

То хто ж він? Радянський розвідник? Чи, як і Глинський, закинутий вихором обставин у розташування Червоної Армії і зараз грає роль свого в середовищі радянських командирів? А коли він радянський агент, то що йому тут робити?..

У голові в Глинського аж загуло від пришвидшеного пульсування крові, обличчя спаленіло, а по всьому тілу розлилася млявість — так з ним бувало завжди, коли назрівав момент очевидної небезпеки, а він не бачив виходу.

Нарешті настала його черга взяти телефонну трубку. Намагаючись не повертатися обличчям до майора, якого він упізнав, Глинський набрав номер і, почувши відповідь, запитав чужим голосом:

— Товариш полковий комісар Лосик?

— Немає його,— відповіли не дуже привітно.— Біля апарату батальйонний комісар Дедюхін. Що у вас?

Глинський, зібравши в кулак свою волю, досить чітко пояснив суть свого становища і виклав прохання.

— Поліграфісти нам потрібні,— вже лагідніше відповів батальйонний комісар.— Ідьте до райвійськкомату, на території якого розташований ваш госпіталь, там є відповідні вказівки... Якщо ви виявитесь нашою номенклатурою — вас пришлють до нас.— І поклав трубку.

Глинський вийшов з бюро перепусток, наче з лазні. Насторожено огледівшись і сховавши папірця з номером телефону полкового комісара Лосика, квапливо пішов до мет-

ро — швидше від цього небезпечного місця. Йому здавалося, що за ним постійно стежать. Це було й справді так...

Дивна річ: той в'їдливий чоловічок, який завжди сидів глибоко в свідомості Володимира Глинського і час від часу ставив йому непрості запитання, вимагаючи негайних відповідей на них, у ці дні чомусь прикип, причаївся чи й зовсім щез, давши волю Володимирові діяти в усьому на власний розсуд. Але зараз йому здалося, що цей завжди іронічно настроєний шептун раптом прокинувся, безмовно заворушився в грудях, ніби разом з Глинським смертельно злякався радянських чекістів, які ввижались йому в усіх перехожих. Золота нитка Аріадни, яка, за переконанням Глинського, вела його, таємного ворога Радянської Росії, по лабіринтах важких обставин, тепер, здається, обірвалася. А можливо, обірвалася раніше — ще серед вогненних валів війни, в одному з яких гинуло військове з'єднання генерала Чумакова...

Спогад про Чумакова ніби остудив розпалену фантазію Глинського, який утікав зараз якомога далі від бюро перепусток Наркомату оборони. Не стямившись, як опинився у вагоні метро, Глинський на першій же зупинці вийшов з вагона й пересів у підземний поїзд, що йшов до Київського вокзалу. Сам не знаючи навіщо, він вирішив побувати біля будинку на 2-й Візницькій вулиці, де після тривалої розлуки випадково зустрів у ролі двірника свого рідного брата Миколу і де в квартирі покійного професора військової історії Нила Романова познайомився з сім'єю Федора Ксенофонтівича Чумакова... Навіщо він зараз їхав туди? Адже знав, що Ольга Василівна й Ірина Чумакови тепер десь під Можайськом на спорудженні військових укріплень. Про це йому сказав брат Микола Глинський, якого він знову зустрів так само випадково. Володимир доручив Миколі будь-що негайно перейти лінію фронту й передати для абверу його, Володимира Глинського, проект замаху на життя Сталіна та інших радянських керівників...

Щось нестримно тягло Глинського на 2-у Візницьку, і він, вийшовши з метро й пересівши на трамвай, вже був майже переконаний, що інтуїція веде його туди не даремно і що взагалі він повинен прислухатися до неї, як до голосу небесних сил, віра в які зміцніла в нього ще більше відтоді, відколи він потрапив до червоних і досі щасливо уникав викриття, хоч не раз бував на грані провалу... Це добре, що небесні спасителі були на його, Глинського, боці. Та більшовикам не зрозуміти цього. Вони борються проти бога і

запевняють, що його взагалі немає. А коли так, то навіщо тоді з ним боротися? Як можна заперечувати щось, чого немає?.. Отож більшовикам з їхніми догмами не проникнути в сферу духу й не збагнути суті абсолюту. Тому й не дано їм пізнати, де саме проростають плоди добра, а де зла, де райські кущі з віщими птахами, які, ширяючи в піднебессі, показують правильний шлях не тільки праведникам, а й заблудлим...

Плутаючись у думках, навіяних страхом викриття, Глинський їхав у напівпорожньому трамваї в бік Філей, не помічаючи, що з кінця вагона інколи поглядав на нього юнак з потертим портфелем, у смугастій сорочці з розстебнутим коміром. Це був новий «опікун» абверівця, якого він узяв під свій контроль ще на Арбаті. Зараз юнак намагався якнайкраще запам'ятати зовнішність Глинського, щоб при потребі безпомилково передати шпигуна іншому чекістові.

А Глинський, добре відгодований на госпітальних харчах, міцною статурою і всім своїм виглядом скидався на боксера, який за віком уже залишив ринг, але й тепер не цурався спорту. Обличчя його відсвічувало бронзовим загаром, було грубувате, великий ніс нависав над тонкими губами, а злиняті, майже непомітні брови постійно хмурилися, надаючи глибоко посадженим очам настороженості й деякої зверхності...

Так, інтуїція не підвела Глинського. З напису, який залишив на дверях квартири покійних Романових полковник Микофін, Володимир Глинський дізнався, що поранений генерал Чумаков перебуває на лікуванні в першому корпусі санаторію РСЧА в Архангельському, на території... колишньої садиби князя Юсупова!

Спершу Глинський навіть не повірив, що йшлося про те саме Архангельське — давню підмосковну резиденцію князів Юсупових, де не раз бували російські імператори, члени їхніх імператорських фамілій, куди приїздив сам великий Пушкін та інші знаменитості Росії, Франції, Англії, Італії... Не раз приїздив туди з батьками і він, тоді ще Володя, або Вольдемар, Глинський, майбутній юрист — студент Петербурзького університету.

Зараз Глинський не міг з певністю пригадати, якою ріднею доводилась їхня сім'я Юсуповим. Здається, двоюрідна сестра його матері була одружена з одним з нащадків цього відомого княжого роду. І Архангельське радісно оживало в його пам'яті й свідомості, як щось надзвичайно прекрасне, благородне, що уособлювало собою і своїми мешканцями

найосвіченішу, можновладну частину Росії. Часом йому навіть не вірилося, що цей уславлений і чимось таємничий земний куточок не був витвором його уяви, а існував насправді. І не тільки мереживний, розграфлений алеями парк, не тільки Москва-ріка й ставки в зеленому намисті чагарників або прилеглі гаї та переліски, а й самі люди, які мешкали в будівлі-палаці серед парку, здавалися йому божими обранцями, яким було чуже все буденно-земне, і їхнє життя зводилося лиш до постійного втішання й насолодження красою, що сповнювала їхні серця під музику невидимого на високих хорах оркестру... І він уявив цей зал, увінчаний розмальованим штепінням, із золотаво-жовтими корінфськими колонами стученого мармуру...

Спогади про минуле, про колишню Росію, наринули на Глинського з такою силою, що він ніби втратив самовідчуття. Думки немовби відокремилися від нього, не заважаючи йому робити те, на що він зважився: Володимир Глинський їхав до Архангельського...

Він сидів у кабіні вантажної машини біля немолодого шофера в засмальцьованому синьому комбінезоні. Шофер час від часу поглядав на перебинтовану руку Глинського, і його вилицювате обличчя набирало шанобливого виразу.

— Снаряди везеш? — запитав у нього Глинський, кивнувши на кузов.

— Зенітні! Літаки збивать,— зі східним акцентом голосно відповів шофер.

— Сам ти хто — казах?

— Не қазах. Узбек... А казахи теж е... Туркмени, киргизи... Чукча е. Не автобат у нас, а велика юрта народів.

Шофер виявився балакучим. Але Глинському говорити не хотілося. Розглядаючи придорожні місця, він дивувався, що не впізнає дороги... Ні, впізнав село Гольєво! Але чомусь не помітив ні дерев'яного містка, ні річечки... Тут, бувало, бігли за їхньою каретою дітлахи у домотканому одязі й кричали: «Пане, пане! Кинь цукерку!» Матінка діставала з лакованого ридикюля припасений мішечок з карамельками та бубликами й велично розкидала їх обіч карети...

Гольєво залишилося позаду. Тепер Глинський замислився над тим, чого, власне, він їде до Архангельського... Навіщо йому потрібний зараз Чумаков? Щоб знищити його, як цього вимагав суворий кодекс абверу від кожного колишнього «аспіранта» школи східного напрямку, якщо він зустрінеться зі старшим, а тим більше вищим командиром Червоної Армії? Здійснити цей терористичний акт Глинсь-

кий повинен був уже давно. Але чому не здійснив його? Відповідь однозначна: генерал Чумаков був йому потрібний живий, як головний свідок належності «майора Птицина» до командирського корпусу Червоної Армії: адже вони познайомилися ще до війни, нехай навіть за кілька годин до її початку. І вже не раз зустрічі з генералом Чумаковим приносили Глинському удачі і навіть рятували йому життя!.. Він і тепер сподівався, що зустріч з Чумаковим буде чимось корисна. Та, мабуть, не тільки це спонукало його до поїздки. Архангельське раптом озвалося до нього покликом напівзабутої юності і мовби стогоном відчаю розпаною черню Росії, за якою в нього ніколи не переставала боліти душа... Не хотілося вірити, що більшовики справді такі обмежені в своєму духовному сприйнятті світу і що казковий, майже нерукотворний палац, його сяючі парадні зали, салони, кабінети, прикрашені витворами мистецтва, які обезсмертили імена їхніх творців, перетворили на звичайний гуртожиток — ординарний будинок відпочинку для керівного складу РСЧА.

Його розбурхана пам'ять воскрешала минуле життя, починаючи з дитинства. І він подумки перенісся в те далеке й рідне Архангельське, в його палацовий парк: колись його дерева закривали майже все небо над собою, але слухняно розступалися перед рівними алеями, галявинами, перед будівлями... А скульптури, вази, фонтани, бюсти — в поєднанні з терасами, сходами, підпірними стінами, повитими зеленим плющем!.. А пам'ятник Пушкіну в кінці алеї, прикрашеної бюстами античних богів і стародавніх філософів! Але багато що вже розтануло в тумані забуття...

Машина загальмувала і зупинилася на узбіччі. Розгледівшись, Глинський побачив праворуч ліс, а ліворуч — напівзабуту залізну огорожу, за якою теж були дерева — високі стрункі сосни впереміш з липами й тонкими берізками. Зрозумів: Архангельське...

За хвилину, показавши черговому лейтенантові, який стояв біля розчинених воріт, госпітальну записку про звільнення, Глинський з тривожним відчуттям у грудях рушив до палацу, впізнаючи й не впізнаючи його: стіни й колони були розмальовані для маскування темно-зеленими смугами, а шпиль над бельведером було знято...

Ось і в'їзна арка з масивними колонами з боків, під нею — кований орнамент залізної брами...

Поступово усе воскресало в пам'яті. Навіть прятий запах

квітів знайомо й бентежно дихнув у лице з круглої пістрявої клумби в центрі двору...

Пройшовши під аркою воріт, Глинський оглянувся, ніби не вірячи, що це не сон. Побачив, як ліворуч від нього, з причілкових дверей флігеля вийшли чоловік і жінка в білих халатах. Виходить, справді — тут госпіталь... Праворуч, біля входу в другий флігель, серед колон сиділи в плетених кріслах люди у військовій формі. На них яскраво біліли бинти — в кого перев'язана рука, в кого — обличчя, нога чи груди... Підійшовши до них, побачив, що поранені забивають «козла» — грають у доміно.

— Скажіть, будь ласка, це перший корпус госпіталю?

На нього подивилися трохи здивовано, і він з острахом подумав, що припустився якоїсь помилки.

— Головні корпуси госпіталю там, за парком,— показав рукою підполковник з двома милицями в руках.— Там перший і другий...

Глинський вдячно кивнув і мовчки попрямував до протилежної колонади. І в цю мить побачив, як з відчинених великих дверей палацу ринув потік людей у лікарняних халатах, на декому біліли бинти... З їхніх зосереджених, натхненних облич, задумливих очей Глинський зрозумів, що це екскурсія поранених, які вже одужували... Що ж вони могли там побачити?.. Адже того старого Архангельського, з його чудовими пам'ятками російської і світової культури, як йому було відомо, давно вже не існувало! Ще живучи у Франції, Німеччині, він не раз читав у газетах про варварство більшовиків, які не зберегли Ермітажу, Третяковки, Загорська, Архангельського... В Парижі Глинський на власні очі бачив кілька знайомих йому картин, що їх привіз Троцький звідси, з Архангельського (тут у двадцятих роках була його резиденція). Картини, куплені кимось у Троцького, перепродувалися за досить високими цінами в багатому антикварному магазині, який мав філіали в деяких країнах Європи. Та й сама Радянська держава, зазнаючи великих труднощів у роки свого становлення, коли їй було скрутно з валютою, виставляла інколи на міжнародних аукціонах деякі старовинні твори живопису й скульптури.

Забувши, чого він сюди приїхав, Глинський ніби проти своєї волі підійшов до чотириколонного портика, до знайомих скляних дверей у його глибині, що вели до вестибюля палацу...

І тут майже все як було — велично, урочисто і трохи таємниче. У глибоких нішах на камінах-постаментях завмерли

в мармуровій непорушності Амур і Псіхея і Кастор і Поллукс — герої давньогрецьких міфів. Вхід до парадних залів стерегли незлобиви мармурові пси, повернувши голови в різні боки... А ось і той пам'ятний стіл з двома кушетками по боках... Але не видно на столі знайомої «Книги для гостей» — товстої, у шкіряній оправі темно-сірого кольору. В ній з початку минулого століття господарі палацу пропонували найпочеснішим гостям залишити свої автографи для наступних поколінь. Старий граф Глинський — батько Володимира — також мав честь двічі розписатися в «Книзі для гостей», чим дуже пишався й розповідав про це в колі близьких, не забуваючи уточнити, що в ній були власноручні підписи прославлених династій Російської імперії — Голіциних, Єрмолових, Васильчикових, Сумарокових.

Володимир Глинський, тоді студент четвертого курсу університету, під час останнього приїзду до Архангельського з шанобою гортав сторінки «Книги для гостей», сподіваючись, що і йому запропонують розписатися в ній. Але господарям чомусь не спало таке на думку... Зате чіпка його пам'ять міцно ввібрала гучні прізвиська — російські, французькі, німецькі, англійські: «Марія і Аглаїда Голенищеві-Кутузови...», «Графиня Єлизавета Вл. Шувалова...», «Петро Верещагін...», «Павло Жуковський...», «Марія і Кітті Урусови...». Особливо запам'ятався підпис імператора Миколи від 23 травня 1913 року; Володимир навіть скопіював його — схожий на рибальське вудлице з намотаною на ньому волосінню...

Згадуючи свої давні відвідини Архангельського, Глинський ніби справді повернувся в свою юність. Ці спомини сколихнули в ньому солодкий біль, схожий на давнє, пробуджене й недолюблене кохання. І не тільки пробудилося в глибинах серця це хвилююче почуття, а й оволоділо ним, примушуючи картинно спалахувати в пам'яті все, що за її велінням впліталось у вінок минулого життя, в яке він повернувся на якийсь час, мов у казку чи сон...

Ось він в Овальному залі... Все тут як і було, коли пам'ять його не зрадила. Ні, не зрадила пам'ять. Він сторопіло дивився на корінфські колони і на високі світильники між ними; ось склепіння, покрите симетрично розташованими золотистими квадратами — вони йому ніколи не подобалися. Зате в центрі склепіння, в контрастно окресленому колі, легко і граціозно летіли на фоні бляклих хмар Амур і Псіхея, ніби з'єднуючи поривом своїх почуттів небо й землю. А з центра склепіння звисала триярусна люстра,

чаруючи погляди вигадливим орнаментом і гнутими свічками...

Все це вражало його до сліз, до екстазу — Володимир не тільки впізнавав усе, що оточувало його тут. У ньому сколихнулися, відроджувались і ті почуття, які він переживав у ті далекі роки. Вони, ці почуття, повертаючись з минулого, з хвилюючою невідступністю нагадували про себе, особливо, коли він дивився з Овального залу в обидва кінці анфілади. Ось і зараз перед його очима двері й вікна палацу ніби розсунулися, втратили обриси, з'єднавши воедино живе дихання паркових дерев з непорушністю відображеного життя на картинах і настінних розписах палацу. Та й картини з їх небесною блакиттю, з намальованими на них билицями й легендами часом здавалися йому куточками парку, де пульсувало дивовижно-таємниче життя, а дерева, що виднілися крізь вікна й двері, були немислимі без цих розкішних залів.

Це відчуття злиття палацу й зеленої повені, що оточувала його, заворожувало, змушувало сприймати пейзажі й сюжети картин, настінні розписи як досконалість, що взяла свій початок там, за шибками вікон і дверей, де шуміли живі дерева, де був простір алей, галявин і небесна височінь над ними. Володимирові й зараз інколи сниться, що він літає серед люстр у цих залах, а потім — над алеями й галявинами...

Він вийшов з палацу, обігнувши його з лівого боку, проминув кам'яних левів з добрими й глупуватими мордами і опинився на верхній терасі парку. Над нею височіли модрини — не такі вже молоді. Колись він посперечався з братом Миколою й молоддю родини Юсупових — вгадати з першого погляду кількість модрин у кожному ряду. Виграв він, Володимир, бо порахував дерева заздалегідь. Їх було рівно по тридцять, зараз, ковзнувши поглядом по модринах, він відзначив тільки, що вони майже не постаріли...

Однаке думка про модрини відвернула його увагу ненадовго. Він повернувся до своїх почуттів, народжених там, у палаці, не в змозі розібратися в них, у своєму ставленні до того, що зараз побачив, пережив і згадав. Був нібито й радий: адже знайшов утрачене, про що навіть не мріяв, і разом з тим розчарований, що це утрачене, як він вважав, безповоротно знайшлося так несподівано, легко, без боротьби... І спалахнула в ньому надія: те, що сталося сьогодні, — неспроста. Цілком імовірно, що в ці історичні дні доля, обравши саме його, зумисне привела сюди, щоб нага-

дати: наближається торжество зруйнованої революцією справедливості. І кожне торжество повинно мати своїх зацікавлених у ньому призвідників і тих, хто пожинатиме його наслідки. А він, Володимир Святославович Глинський, юрист за освітою, не тільки добре знає закони, але й уміє вправно винаходити їх такими, якими вони йому потрібні. А тим більше, навряд чи скоро знайдеться і чи знайдеться взагалі хтось із нащадків князів Юсупових після вторгнення сюди німців. А він, родич Юсупових, уже тут... Це обіцяло йому багато! Треба лише не прогавити, не упустити, а випередити й зуміть закріпити за собою права...

І вже поглядав довкола як хазяїн, як володар цього райського куточка, якого доля зберегла саме для нього. Отже, недарма з такою силою прокинулася в ньому сьогодні інтуїція, не обірвалася, виходить, ариаднина нитка в глибинах його душі й розуму.

В нього з'явилося жагуче бажання перед тим, як іти шукати перший корпус, де лежав поранений генерал Чумаков, негайно оглянути всю територію Архангельського, з його парком, пам'ятниками, церквою Михаїла Архангела, Святими воротами, Колонадою, театром Гонзага...

Але що це?! На постаментах не було жодної скульптури. Всі вони, як і ті, що охороняли бокові алеї, як і зроблена за моделлю великого Мікеланджело мармурова група «Геркулес і Антей» у центрі тераси, були скинуті на сірий піщаник майданчика та доріжок і являли собою жалюгідне видовище, що навівало похоронне відчуття. Можливо, тому, що тут, на доріжках, були викопані ями, а в них опущені дерев'яні ящики, які він побачив, коли підійшов ближче. Поряд на траві лежали збиті з міцних дощок кришки для ящиків.

Глинський усе зрозумів і полегшено зітхнув. Він пригадав розповіді про те, що так само ховали тут у землю й підвалах палацу скульптури в 1812 році, коли до Москви наближався Наполеон. Зараз це тим більше потрібно, щоб зберегти мармурові цінності від осколків бомб і снарядів...

Раптом почулося завивання сирени — несамовите, переривисте, аж болем у вухах озвалося. Здалося, що й дерева затремтіли всім листям від цього хрипкого завивання. Лише могутні модрина височіли над парком, байдужі до появи бомбардувальників.

Десь з боку Гольєва і Павшина — сіл, що лежали ближче до Москви, — різко й уривисто вдарили зенітки.

— Гармаші старшого лейтенанта Васильєва стали до діла,— долинув юний хрипкуватий голос з нижньої тераси.

— Зараз усім дивізіоном гахнуть! — докинув ще хтось.

І справді: з-за лісу й ставків, де були села Глухово, Чернево та Воронки — на другому боці Архангельського, теж озвалися гармати. У небі розлунювали глухі й часті розриви снарядів. Глинський, задерши голову, побачив, як у блакитній імлі спокійно пливли над землею три «юнкерси». За мить з боку Москви беззвучно, круто набираючи висоту, наперехват «юнкерсам» злетіли три винищувачі.

Володимир Глинський схвальним поглядом простежив за винищувачами і, можливо, вперше не побажав німцям успіху: адже вони загрожували Архангельському, до якого він, граф Глинський, уже мав пряме відношення.

«Юнкерси», мабуть, помітили атаку радянських винищувачів і різко звернули з бойового курсу...

— Ага, не подобається! — знову долинув чийсь голос знизу.

Глинському закортіло глянути на тих, що перемовлялися, хоч і здогадувався: це червоноармійці, які копали на доріжках ями; кому, як не їм, знати прізвище командира зенітного дивізіону?.. Тим часом його погляд, ковзнувши поверх балюстради, з якої вже було знято мармурові вази, затримався на двох камуфльованих будинках, що височіли за південною межею партеру — величезного, як футбольне поле, газону... Невже так підводить пам'ять? Адже там, здається, були квітник з фонтаном і дві великі фігури — Геркулеса і Флори, — за якими виднілися в імлі зарічні ліси й переліски — пейзаж, майже не підвладний пензлю жодного художника. А зараз у тому місці ніби причалили до берега і застигли на невидимому плесі два красені титаники. Ні, титаники — це не те визначення... Тільки палаци, зведені в справді класичному стилі минулого століття: з колонадами на високих гранітних постаментах, з окантовкою дверей з чорного мармуру, з балконами балюстрадних фасонів. Обидві будівлі, між якими проліг оглядовий майданчик, усім своїм стилем, усією пишнотою фасадів і причількових сторін ніби стверджували, що стояли вони тут вічно, вписуючись у красу будівель усього паркового ансамблю і доповнюючи її.

«Так це ж нові корпуси будинку відпочинку, де й розташований госпіталь!» — подумки вигукнув Глинський, хоч ніяк не міг повірити в їхню сучасну рукотворність.

І він швидко попрямував до них, пішовши лівим боком парку, щоб хоч мимохідь глянути на пам'ятник Пушкіну, на скульптуру «Скорботного генія» і щоб упевнитися, чи жива ще поряд з генієм тристовбурна липа з одним коренем; колись Володимир вилазив на неї і прилаштовував тонкий зашморг, маючи намір розіграти сцену повішення й помститися тим самим молодшій з княгинь Юсупових, яка не помічала його зітхань...

20

Генерал Чумаков чув близьку стрілянину зенітних гармат, тупіт чийось ніг у коридорі й на асфальтовій доріжці під відчиненим вікном палати. Він теж міг би підвестися з постелі й неквапливо вийти з приміщення, щоб сховатися в найближчій щілині, яких довкола було чимало надобано й закидано хвойним гіллям. Але не хотів навіть поворухнутися, наче перебував у паралічі, в летаргійній відчуженості від усього навколишнього. Він справді був зараз полонений думками, сумнівами, здогадами, які нарінули на нього після того, коли прочитав чернетку листа покійного професора Романова, адресованого Сталіну. Чернетку цю він знайшов у паперовій кишенці, підклеєній на звороті сап'янової обкладинки в кінці загального зошита, якого днями привіз йому з квартири Романових полковник Микофін.

Федір Ксенофонович знав, що Нил Романов перед самісіньюю війною, перш ніж лягти в госпіталь, послав Сталіну якогось важливого листа і що у відповідь був з Кремля телефонний дзвінок: генерала Романова запрошували до Сталіна на розмову. Та Нил Гнатович уже не вийшов з госпіталю... Чумаков гадав, що воєнний історик Романов у своєму листі, як і в розмовах з ним, Чумаковим, накидав свої оперативно-стратегічні концепції на майбутню війну, висловлював застереження з урахуванням німецьких воєнних доктрин і давав поради, як досягти стратегічно виграного становища на випадок раптової агресії проти СРСР.

Але все виявилось до неймовірності складніше і несподіваніше. Федір Ксенофонович, пригадуючи свої останні зустрічі й розмови з покійним Нилом Гнатовичем, відчував ніяковість і навіть жаль від того, що той викладав перед ним лише невелику частину з усього баченого ним у тій

воєнній драмі, перші акти якої вже розігрувалися на аренах багатьох континентів.

Правда, Федір Ксенофонтівич відчував і вдовolenня, що у власних недавніх роздумах і сам трохи наблизився до тривоги, які непокоїли перед смертю Нила Романова. Він, генерал Чумаков, хоч і без чіткої ясності думки, але теж міркував над тим, як би все склалося потім у світі, коли б Червоній Армії відразу ж пощастило відбити напад на нашу землю фашистських полчищ і самій вторгнутися в глибину Німеччини та інших країн Європи, що були в одній з нею воєнній коаліції?.. А професор Романов у своїх роздумах сягнув он як далеко, переступивши, здавалось, філософські поняття — необхідність і випадковість — як форми знання, що відображають процес об'єктивного світу. А може, й не переступив, якщо Сталін, отримавши його листа, побажав зустрітися з ним?.. Чи, можливо, Йосифу Вісаріоновичу просто хотілося подивитись на безстрашного старого дивака, який пропонував йому поради, що не мали багато в чому здорового глузду... А може, й мали?.. Або такі, що спиралися лише на випадковості, породжені порушенням об'єктивно діючих законів? Адже саме ім'я професора, доктора історичних наук Романова вже дещо важило.

Нил Гнатович свій лист до Сталіна починав зі ствердження абсолютної очевидності: неодмінно наближається, мовляв, воєнне зіткнення світів двох соціальних систем, в якому має остаточно вирішитися питання хто кого. Старий професор доводив, що час зіткнення назрів, виходячи в своїх міркуваннях з несподіваного аргументу. Він твердив, що коли після лука й списа люди за певний проміжок часу прийшли до нарізної зброї, пороху й моторів, то, за законами розвитку людської думки й законами прискорення енергії пізнання, удосконалення військової техніки зростатиме; і нині людство нібито досягло порога таких військово-наукових відкриттів, що за ним уже саму війну як форму вирішення міждержавних конфліктів чи соціальних самостверджень вести буде безглуздо, бо вона стане цілковитим взаємознищенням народів та їхніх осель. Ця істина, мовляв, твердо усвідомлена найвідомішими вченими всього світу, в тому числі й багатьма радянськими вченими, хоч остаточно ще не вирішені деякі непрості технічні проблеми, пов'язані зі створенням і застосуванням нового виду зброї. І далекоглядні політики передових капіталістичних країн кваплять своїх правителів якнайшвидше покінчити з СРСР

не тільки як з державою, що революціонізує весь світ, але і як з небезпечним воєнним супротивником, військово-економічні потенційні можливості якого не може передбачити навіть сам уряд цієї загадкової соціалістичної держави.

Вдумавшись у зміст цих міркувань Ніла Гнатовича, генерал Чумаков усміхнувся їхній деякій, як йому здалося, скороспільності, віддаленості від сьогоденішнього дня, який уже гримів війною, і деякій відірваності від класової суті суперечностей всередині буржуазного світу. Але далі професор почав розкладати в листі історико-політичний пасьянс, спираючись на свої знання історії воєн з усіма їхніми закономірностями, випадковостями, гримасами, несподіванками, з впливом на хід подій тих або інших історичних чи неісторичних осіб. Нил Гнатович писав, що воєнна пожежа палає, перекинувшись з центру Європи в країни Північної і Західної Європи, на Балкани, в Атлантику, Північну Африку і на Середземне море. В Азії Японія душить Китай, прагне утвердитися в Індокитаї. Загалом близько тридцяти держав уже втягнуто в орбіту війни...

Наближається, мовляв, черга і Радянського Союзу. А оскільки Радянський Союз — єдина народна держава, то від неї потрібні, на думку професора Романова, й особливі застережні заходи. Старий воєнний історик радив зробити все необхідне й гранично можливе для подальшого зміцнення оборонної могутності Радянського Союзу, але при цьому всіляко демонструвати Гітлеру нашу миролюбність. Тим більше, що в СРСР ще не було завершено переозброєння армії, не сформовано механізованих корпусів, промисловість тільки-но почала перебудовуватися на воєнний лад, у стадії зміцнення командний склад Червоної Армії...

Безсумнівно, німецька розвідка про це знає, і перед Гітлером стоїть дилема: нападати зараз на Англію чи на Радянський Союз? Якщо на Англію, залишивши СРСР у спокої, то через рік-півтора Радянський Союз зміцніє настільки, що зачіпати його буде вже досить небезпечно. Гітлер це розумів. А вторгтися водночас в Англію і в СРСР — від цього застерігали уроки минулого: війна на два фронти призводила Німеччину до катастроф. І нині Гітлер разом зі своїм генштабом, на думку Ніла Гнатовича, мучився в нерішучості. Адже фашистська Німеччина вже досягла великих воєнних успіхів, одну за одною окупувала дев'ять європейських держав і запровадила там нацистський «новий порядок»; внаслідок цього Англія залишилася без своїх європейських союзників і була значно ослаблена після

катастрофи під Дюнкерком. Куди спрямувати Німеччини свій подальший агресивний крок?

Далі професор Романов писав: «Вельмишановний Йосифе Віссаріоновичу! Вам ніколи гаяти свій державний час на читання такої мерзотної книги, як «Майн кампф» Гітлера. Я з обов'язку своєї діяльності, свого покликання в науці змушений був переглянути її — в оригіналі. Не вдаючись у подробиці й загальності, скажу головне: канібалізм — фундамент цієї книги. Але зупинюсь на тому, що стосується сьогоднішнього дня. Гітлер у своїй книжці пише:

«Не треба допускати до того, щоб сучасні політичні кордони затьмарювали нам кордони вічного права і справедливості... Звичайно, ніхто не поступиться нам землями добровільно. Тоді вступає в силу право на самозбереження нашої нації з усіма наслідками, що випливають звідси. Чого не можна взяти добром, те доводиться брати силою кулака. Вирішивши роздобути необхідні землі в Європі, ми могли дістати їх загальною і зокрема тільки за рахунок Росії...»

Чумаков, перегорнувши сторінку, подумав про те, що навряд чи Сталін не читав цих спрямованих проти нас писань Гітлера.

«Для такої політики,— цитував далі професор Нил Гнатович,— ми змогли знайти в Європі тільки одного союзника — Англію. Тільки в союзі з Англією, яка прикриває наш тил, ми могли б почати новий великий німецький похід... Ніякі жертви не повинні були видатися нам надто великими, щоб домогтися прихильності Англії...»

А ще далі Гітлер писав:

«Політику завоювання нових земель в Європі Німеччина могла вести тільки в союзі з Англією проти Росії, але й навпаки: політику завоювання колоній і посилення світової торгівлі Німеччина могла вести тільки з Росією проти Англії...»

«Ви не гірше за мене знаєте, дорогий Йосифе Віссаріоновичу, що Гітлер нав'язував тов. Молотову антианглійські переговори під час відвідання нашою делегацією Берліна. Вячеслав Михайлович з мудрою рішучістю відкинув їх... Тепер Гітлер послав в Англію Гесса з місією, таємницею якої розгадає й мала дитина».

І професор Романов переконував Сталіна не вірити ніяким миролюбним запевненням Гітлера і ніяким «доброзичливим» попередженням Черчілля, якщо такі будуть. Черчілль жадає війни Німеччини проти СРСР як рятунку

Великобританії не лише від німецьких бомбардувань, але й від загибелі взагалі і сподівається на «розсудливість» Гітлера, який після визвольного походу Червоної Армії в Західну Україну й Західну Білорусію і після воєнного зіткнення Радянського Союзу з Фінляндією має новий «привід» паплюжити зовнішню політику СРСР і підбурювати народи капіталістичних країн проти нас, сподіваючись, що завоює симпатії до своєї політики буржуазного світу. Отже, неминуче наближається напад Німеччини на Радянський Союз. І тут Гітлер припуститься фатальної помилки: війну з СРСР він програє... Повинен програти... А ось коли Німеччина нападе на Англію, яка втратила в Європі своїх союзників, то швидка нищівна поразка останньої неминуча. Проте, на думку професора Романова, загибель Англії, можливо, загрожує в майбутньому небезпечними наслідками і Радянському Союзові.

Федір Ксенофонович, здавалося, навіть задихнувся від такого несподіваного повороту думок професора Романова і вже запитливим поглядом перебігав по нерівних рядках листа, відчуваючи нетерпіння якнайшвидше збагнути головне, пересвідчитися, що в листі справді не фантазії хворого вченого, не абсурдні думки його запаленого мозку, а наявність певного здорового глузду, досягнути який він, генерал Чумаков, поки що був не в силі.

Лист читався важко, оскільки був дуже правлений; деякі викреслені фрази, здавалося, суперечили заново написаним; слова під пером Ніла Гнатовича зрештою просвітлювали, посилювали думку й надавали їй відточеної завершеності.

У голові поступово немовби розсіювався морок, і Федір Ксенофонович почав чіткіше уявляти собі ті воєнно-політичні складності, які вбачав і покійний професор Романов у стосунках між тими європейськими державами, які опинилися під чоботом фашистської Німеччини або які відчували жар від вогню її воєнних посягань.

Врешті генерал Чумаков був уже готовий погодитися із своїм колишнім учителем і військово-науковим наставником, бачачи в його міркуваннях, звернених до Сталіна, здавалось, цілком здоровий глузд.

А в листі Ніла Гнатовича далі зазначалося:

«...Підписавши в 1939 році радянсько-німецький договір про ненапад, Радянський уряд позбавив верховодів імперіалістичного Заходу сподівань на близьке воєнне зіткнення СРСР і Німеччини. Це був мудрий крок уряду, який запобіг

утворенню єдиного фронту імперіалістичних держав проти СРСР. Але згідно з договором, ті, що підписали його, не повинні брати участі в угрупованнях, спрямованих проти однієї з договірних сторін, хоч усьому світу відомо, що так званий Берлінський пакт — троїстий військово-політичний союз Німеччини, Італії і Японії — спрямований безпосередньо проти СРСР. Відчуття підказує мені, що нинішні верховоди Фінляндії теж не змирилися з поразкою своєї країни в зіткненні з СРСР... Знайдуться в Гітлера й інші союзники в Європі — через свою військову слабкість, догідливість їхніх урядів і страх перед своїм пролетаріатом.

З усього сказаного вище випливає: СРСР не повинен при наявності Берлінського пакту в усіх відношеннях виконувати умови договору з Німеччиною і, якщо не пізно, знову й знову вживати термінових і найактивніших заходів для створення антигітлерівського військового блоку; його основою мають стати СРСР і Англія... Якщо зробити це вже пізно, то треба приготуватися до воєнного протиборства з фашистською Німеччиною негайно... І триматися таким чином, щоб фашистська Німеччина не наважувалась нападати на Великобританію...»

Далі професор Романов, аналізуючи військово-політичні та географічні умови, досить переконливо доводив: якщо в цьому році Гітлер кине на Англію свої військово-морські і військово-повітряні десантні війська, то він, безперечно, без особливих втрат захопить її. Потім на черзі загарбання Німеччиною Близького Сходу і вихід фашистських військ до нашого Закавказзя — до Баку з його нафтоносними районами. І не може бути також ніяких сумнівів, що реакційні уряди Туреччини, Ірану, Єгипту одразу ж підуть на змову з Гітлером... Не забариться виступити проти СРСР і Японія... Таким чином, не виключена ситуація, що вже в 1942 році Радянський Союз, нехай і зміцнілий у військовому відношенні, опиниться у цілковитій самотності проти всього буржуазного світу. А він, буржуазний світ, покійно схилить голову перед військовою могутністю фашистської Німеччини і діятиме за її вказівкою... Поки що важко передбачити, як поведуться Сполучені Штати Америки...

І знову засумнівався Федір Ксенофонтович: чи так усе це?.. Та й надто пізно послав цього листа Сталіну професор Романов — за кілька днів до початку війни... Зате зараз є можливість приміряти міркування й оцінки, що були в листі, до всього того неймовірно складного і криваво-трагіч-

ного, що діялося в світі, особливо на радянсько-німецькому фронті...

У двері палати постукали, і одразу вони відчинилися. В дверях стояв, цокнувши закаблуками й широко усміхаючись, Семен Микофін. Федір Ксенофонтович ахнув: він одразу помітив на Микофіні генеральську форму — великі із золотими зірками кутасті петлиці на гімнастерці й червоні лампаси на синьому галіфе.

— Дозвольте відрекомендуватися з нагоди присвоєння генеральського звання! — Погляд Микофіна задоволений і задовористий.

— Ти ба! Осліпнути можна від такого дива! — вигукнув генерал Чумаков.

Семен Микофін своїм охайним, обновленим виглядом скидався на двоколірний незагострений олівець. Навіть помітно полисілий, у генеральській формі він був якось по-особливому стрункий, доладний, солідний і статечний, а на усмішливому, з глибокими зморшками біля рота обличчі звична вдавана суворість, за якою проглядає доброзичливість і доброта.

— Поздоровляю, Семене! — Чумаков звів ноги з ліжка, намацав ними капці і простягнув Микофіну руки для дружніх обіймів.

— Федоре, я до тебе з терміновою і таємною справою, — перепинив Микофін виявлення радості Чумакова. — Зараз до тебе прийде так званий майор Птицин...

— Птицин?.. Знайоме прізвище.

— Ти передавав своїй родині записку через нього з фронту.

— А-а, пригадую! Він був у мене інструктором з підривної справи, коли з оточення пробивалися, — пояснив Федір Ксенофонтович.

— Був він у тебе німецьким диверсантом! — приголомшив Чумакова Микофін. Помітивши розгублення Федора Ксенофонтовича, пояснив: — Шпигуна ти прихистив у своєму штабі. Дав йому там респектабельно обжитися... — У голосі Микофіна вчувся докір, а на обличчі позначилося невдоволення. — Мене попросили попередити тебе, прикрити від випадковості і... і, взагалі, допомогти закріпити колишнього графа на гачку наших контррозвідників. За цим я і примчав, хоч своєї роботи по горло.

— Вони знають? — здерев'янілим голосом запитав генерал Чумаков, зрозумівши серйозність ситуації.

— Знають... Ти скажи мені, де ти вивчив німецьку мову?

— В автобіографії ж я писав: був у дитинстві наймитом у німців-колоністів на півдні Запорізької області.

— Бездумно написав,— нахмурився Микофін.— Усе в контррозвідників збіглося зараз до купи: впізнав тебе німецький генерал Шернер, у твоєму штабі звив гніздо абверівець, ти звідкілясь знаєш німецьку...

— І в тебе теж сумніви? — Федір Ксенофонович встав і однією рукою гарячково почав надягати на себе халат.— Ти в чомусь сумніваєшся, Семене Філоновичу?..

— Я думав, ти з Шернером в Іспанії познайомився..

— Та ні! На київських маневрах, коли він, тоді полковник чеської армії, ногу зламав. А мене тимчасово приставили до Шернера перекладачем.

— Он як?! — зацікавлено здивувався Микофін.— Я не знав цих подробиць. І раптом зустріч з ним на фронті?

— У полон він потрапив до нас...

— Гарзд, розповіси про це пізніше! — Микофін хотів заспокоїти генерала Чумакова.— Не треба одягатися! — І він, забравши від Федора Ксенофоновича халат, кинув його на спинку крісла.— Зараз постукає цей майор... Нам треба вести якусь нейтральну розмову... Але щоб не насторожити його.— Микофін кинув погляд на наручний годинник:— Потім черговий лікар виставить нас обох з палати, а ти попроси мене, щоб я підвіз цього Птицина до Москви... Він домагається прийому в полкового комісара Лосяка... Ну, ти не знаєш... Кадровик із Головного політичного управління РСЧА... Далі — мій клопіт...

— Але як бути з підозрами щодо мене? — Федір Ксенофонович відчув у грудях нудотну задуху.

— З тобою — все гарзд. Довелося показати чекістам особову справу, розповісти все, що я знаю про твою мільсть... До всього, розумієш, ще виринули доноси на тебе цього Рукатова... Теж довелося уважно пройтися по них.

— Рукатов...— Чумаков гірко зітхнув.— Я переконаний, якби подібні рукатови не були впевнені в нашій перемозі над фашистською Німеччиною, вони негайно кинулися б в обійми до Гітлера... Рукатовим важливо хоч на східець піднятися вище в своїх очах, а чий це східець, що він важить — їм байдуже.

— Правильно міркуєш, Федоре,— погодився Микофін.— Зійшовши навіть на східець вище на посаді чи в званні, деякі раптом починають уявляти, що з'явилися перед людством у новому образі. Забувають, що розум, серце, потроби в них ті самі... А бундючаться. Ну нехай розширило-

ся коло обов'язків, ну, може, ще прав... І якщо при цьому треба напружувати речовину за лобовою кісткою, то не силкуйся розсістися на все крісло, яке для тебе ще завелике!..

У коридорі почулося шаркання ніг, і Микофін раптом захвилювався:

— Давай змінимо тему розмови! Нічим не викажи цьому Птицину своєї поінформованості.

— Не хвилюйся,— пошепки сказав Чумаков.

Шаркання за дверима стихло, але розмова двох друзів перейшла на інше.

— Що це в тебе? — запитав Микофін, кивнувши на ліжку, де на ковдрі лежав чорновик листа покійного професора Романова.

— Ти не читав?! — пожвавішав Чумаков.— Цікаво міркує Нил Гнатович. Ось послухай-но.

Коли генерал Чумаков дочитував листа, двері до палати без стуку відчинились, і вже з одного цього можна було здогадатися, що зайшов хтось з медперсоналу. Справді, в дверях стояла в білому халаті пишногруда жінка з рудим волоссям, яке скупно вибивалося з-під білої косинки.

— Товаришу генерал,— звернулася вона спокійним лагідним голосом до Чумакова,— до вас ще один відвідувач. Але... вибачте, через п'ять-шість хвилин мертвий час, а потім процедури. Тож на сьогодні... вибачте.

З-за її спини визирав трохи розгублений «майор Птицин»: крутий злам брів на видовженому обличчі, мішки під очима і погляд, спрямований нібито в порожнечу. Медсестра пішла, а «майор Птицин» так і стояв у дверях, та Федір Ксенофонович відзначив ледь помітне тремтіння ніздрів диверсанта, відгадав страх у його серці, розгубленість перед двома генералами і поквапився йому на допомогу:

— Майоре, це ви?

— Так точно! Майор Птицин! — Він з якоюсь дитячою радістю зайшов у палату.

— Ви теж у цьому госпіталі?

— Ні, аж ніяк! — І «Птицин» стисло розповів свою одісею, все, що сталося з ним після того, як попрощалися вони на вокзалі в Могильові.

— Ну, радий вас бачити,— з вдаваною щирістю сказав Федір Ксенофонович.— Посидьте, ми закінчимо читати один документ...— І Чумаков знову почав читати лист професора Романова, вже подумки потішаючись з того, з якою увагою вслухався в кожну його фразу «майор Птицин», вважаючи, що присутній при відкритті таємниці з таємниць.

Генерал Микофін мовби відгадав думки Чумакова і, коли той закінчив читати листа, з виглядом великої глибокодумності підсумував:

— У своєму листі до товариша Сталіна професор Романов заблукав між трьох філософських сосен. А сосни ці ростуть на скелі, з якої ми з тобою, Федоре, в академії поринали в хвилі діалектичного матеріалізму і не раз сушили голови. Я маю на увазі наші мудрування про випадковість як вияв закономірності. Пам'ятаєш, ставили, наприклад, запитання: чи випадково народився Наполеон саме на острові Корсіка, звідки втік до Франції?..

— Та ні! — заперечив Чумаков. — Тут про конкретніше.

— Це тобі так здається. Старий Романов часто забував, що необхідність «складається» з безлічі випадковостей. За Енгельсом, у природі і в суспільстві випадкове необхідне, а необхідне так само випадкове. Але випадковість завжди підлягає внутрішнім, невидимим законам...

«Майор Птицин» ще нічого не встиг вивудити для себе з цього філософського діалогу, як прийшла вже знайома рудоволоса медсестра й суворо мовила:

— Товариші військові, прошу прогулятися на повітря... Я маю на увазі гостей.

— Семене Філоновичу, — звернувся Чумаков на прощання до Микофіна, — ти, сподіваюсь, на машині?

— Звичайно. Емка чекає.

— Підвези майора Птицина до Москви.

— Будь ласка. Запрошую, товаришу майор...

Дорогою до Москви граф Глинський одержав від генерала Микофіна записку до полкового комісара Лосика з проханням направити «майора Птицина» в діючу армію на посаду начальника видавництва армійської газети. Все йшло чітко за планом, розробленим армійськими контррозвідниками, які міцно тримали під наглядом абверівського диверсанта.

21

Під спрямований на Смоленськ удар німецького танкового клина пощастило не потрапити поріділим частинам моторстрільцької дивізії полковника Гулиги. Посприяв цьому поранений генерал Чумаков. Дізнавшись у Смоленську від начальника гарнізону полковника Малишева, що місту загрожує реальна небезпека зайняття німецькими моторизо-

ваними частинами, він одразу ж послав до полковника Гулиги гінця з письмовим наказом пробиватися з ворожого тилу не на північ — до Смоленська, а на південний схід. Та якби цей наказ — хоч би на день раніше!.. А гінцем був, на своє лихо чи на щастя, молодший політрук Мишко Іванюта.

Мишко роздобув у смоленській військовій комендатурі автомат, бінокль, плямисту німецьку плащ-накидку і потужний трофейний мотоцикл БМВ з коляскою. Взяв у полковника Малишева «мандат» — довідку, в якій зазначалося, що її власник виконує важливе завдання, захопив кипу листівок зі зведеннями Радінформбюро і каністру з пальним і проти ночі помчав Краснянським шосе на південь. Це була неймовірно важка поїздка — назустріч нашим обозам, автоколотам, натовпам біженців і поранених червоноармійців. А перед селом Хохлово, де вже йшли вуличні бої, довелося по бездоріжжю під'їхати до Дніпра, щоб не зіткнутися з німцями.

Виручало Мишка знання місцевості на десятки кілометрів довкола Смоленська, особливо знання дніпровських берегів. Він вів мотоцикл, не вмикаючи фари, через хлібні лани, чуючи, як дрібно стукотіли по металу коляски перестиглі зерна жита чи пшениці, пробивався крізь густу й злинялу блакить льонів, що никли під колесами мотоцикла, мчав ледь помітними пувіцями і випадковими стежками. Незатишно почував себе під нічним небом. Воно освітлювалося довкола спалахами ракет, пронизувалося кулеметними стрічками трасуючих куль, палахкотіло багрянцем далеких та близьких пожеж; здавалося, війна заповонила весь простір. А Іванюта їхав і їхав, не наражаючись поки що ні на ворога, ні на своїх, яких при його амуніції та озброєнні теж треба було остерігатися. Двічі Мишка обстріляли, коли він долав вибої на гребені зарослого дрібноліссям темного яру. Вловив лише посвисти куль над головою, а самих пострілів не почув.

Якщо сказати відверто — Мишкові було не по собі. Він боявся того дня, коли його, Мишка, буде видно з великих доріг, боявся несподівано опинитись у розташуванні німців. І не тільки тому, що політпрацівників та комуністів фашисти розстрілювали на місці. Полон — це кінець усьому... І водночас гостре відчуття небезпеки й важливості завдання, яке виконував Мишко, якимось особливо підвищували його у власних очах, народжували горде вдоволення тим, що він отак, сам-один, пробирається по території, дороги й насе-

лені пункти якої зайняті ворогом, ризикує життям, долає в собі принизливий страх, постійно відчуваючи готовність стати до бою і, якщо іншого виходу не буде, не пощадити себе. І що дивно, коли торік їхній курсантський батальйон десь у цій місцевості провадив тактичні навчання і він, Мишко, на чолі взводу підповзав у нічній темряві до траншеї умовного противника, йому теж здавалося, що здійснює він щось героїчне, від чого сповнювався бойовим запалом.

Власне, і тоді, і зараз у Мишкові Іванюті справді пульсувала невтолима жадоба пригед, подвигу, бажання здійснити щось таке, щоб усі здивувалися цьому, а він, Мишко, щоб потай від усіх з виглядом вдаваної байдужості пережив те відчуття, яке підвищує молодого воїна у власних очах, робить його дорослішим, серйознішим і дуже потрібним для всього укладу армійського життя.

Мишко їхав майже до світанку і відчув, що мотоцикл не слухається його, а очі злипаються від сну. І він зупинився край глибокого, зарослого жостером яру, безпомічно огледівся довкола й побачив неподалік почорнілі копиці сіна. Підїхав до однієї з них, кількома оберемками закидав мотоцикл і влігся на відволожену за ніч лугову вівсяницю, змішану з житняком. І немов рідною Україною повіяло на нього від цих з дитинства знайомих духмяних трав.

...Прокопнувся Мишко від гуркоти бомбування. Підхопився на ноги, відчув в усьому тілі втому і лому в попереку. Перше, що побачив,— молочний туман над недалеким яром і над лужками між копицями сіна. Здавалося, що хтось розстелив порваний, зітканий з білястої павутини напівпрозорий серпанок. Дивлячись на ці чари природи, він на мить забув про притихле, ніби почуте вві сні, бомбування, не в змозі ні рухатися, ні думати. За мить його слух вловив приглушений віддалю гул моторів, і Мишко побачив там, куди мав їхати далі, над темною крайкою лісу в бляклому ранковому небі зграйку чорних літаків, які кружляли й пікірували на якусь ціль.

Діставши з планшетки карту, Мишко розгорнув її, але даремно: він не знав, де саме перебуває, і тому не міг зорієнтуватися. Озирнувся і побачив за чагарником, що збігав у яр, вигин річки... Дніпро?.. Поміркувавши, ще раз глянув на карту і прикинув, скільки він міг проїхати за коротку липневу ніч полями і ярами, придивився до кольорової шкали висот на нижньому зрізі карти й вирішив, що ранок застав його приблизно в тих місцях, де вже можна

шукати частини дивізії полковника Гулиги. Попереду, якщо вірити карті, була затиснута висотами одна з приток Дніпра з численними вигинами, поворотами й зарослими лозняком берегами. Не виключено, що там, за лісом, переправлялась через притоку якась наша військова частина і німецькі літаки бомбили її.

За хвилину молодший політрук Іванюта знову вів свого трофейного «коня», прямуючи туди, де кружляли в небі ворожі літаки. Йому пощастило: він виїхав на путівець і збільшив швидкість, та коли дорога кудись повертала, холодок страху на серці змушував зупинитися, прислухатись і прикладати до очей бінокль.

Незабаром ліс розступився, і Мишко виїхав на широку галявину з болітцем посередині, на якому густо зеленіла осока й кучерявилися рідкі кущі вільшняка. Дорога рівно перетинала галявину, перемахуючи через болітце по щільному настилу із стовбурів молодих берізок. Мишко пильно оглянув у бінокль настил, протилежну галявину й побачив на обочині дороги при в'їзді в ліс обгорілу вантажну машину. Щось чорніло і за вільховим кущем у болітці.

Було тривожно. Десь попереду татакали кулемети, стріляли гармати. А тут — безлюдність і сторожка, загрозлива тиша. Але що було робити, і Мишко вирішив на повному ході проскочити через галявину... Коли вже був на середині настилу, то за вільховим кущем побачив перекинутий віз із запряженим у нього вбитим конем. Тут же біля воза лежали два мертві міліціонери. Віддалік, в осоці, червоніла косинка на голові вбитої молодої жінки.

Зупинивши мотоцикл, Мишко огледівся. Вирв від бомб ніде не було. Отже, «месершміти» прихопили воза на відкритому місці... Далі його увагу привернули продірявлені кулями невеликі парусинові мішки, що вивалилися з воза на брезент, яким вони були накриті. На деяких мішках виднілися великі свинцеві пломби з гербовими відтисками, а з одного, навкосо розсіченого кулею, випали на прим'яту осоку якісь пачки в обгортках з червоними смугами...

«Гроші! — обпалила Мишка думка. — Величезна кількість грошей!» Зроду він не бачив такого.

Мишко підійшов до воза.

«Державний банк Білоруської РСР», — прочитав чорний, мовби випалений, напис на приклеєній до верхнього мішка білій картонці. З острахом і хвилюванням подивився на розпоротий мішок: пухкі пачки сотенних купюр, хрест-нахрест обклеєні паперовими стрічками з червоними смуж-

ками... Мишка недоречно обпалила думка про своє вбоге минуле, і спазм перехопив горло від раптового жалю до самого себе. Згадав безпросвітну сирітську нужду, згадав, як під час літніх канікул заробляв собі на школярський одяг, на такий бажаний у пору юнацтва білий лляний костюм... Промайнуло в пам'яті, як продавав на товчку куплене йому в складчину братом і сестрою пальто: Мишко отримав повістку про призов його в армію і продавав пальто, як уже не потрібну річ, мріючи купити на виручені гроші наручний годинник... Перший годинник у його житті! Але потім і його довелося продати, бо призов на армійську службу відклали до пізньої осені і ходити без пальта вже було неможливо... Або мізерні сорок карбованців курсантського забезпечення, яке скуповитрачав у буфеті в училищі на ситро та булочки. Промайнула думка, що не встиг він одержати і свою першу зарплату; в кишені у нього кілька м'ятих трояків... А тут незліченне багатство!.. І мертві люди, які врятували його від ворога.

Що ж йому робити? Мишко глянув на мотоцикл, шукаючи відповіді на питання, яке постало перед ним з усією очевидністю, і вже наперед знав цю відповідь. Викинути з коляски листівки зі зведеннями Радінформбюро? Адже вже застаріли останні вісті?.. Ні! «Літературу відправляти на фронт терміново, нарівні з вогнеприпасами!» — згадалося йому прочитане правило часів громадянської війни...

Ні, не було такої ситуації, з якої б він, молодший політрук Михайло Іванюта, не знайшов виходу! Недаремно в училищі іноді дражнили його «хитрим хохлом»... Погляд зупинився на віжках. За мить спритно й уміло відділив їх від кінської упряжі, а потім почав щільно вкладати мішки з грішми в коляску мотоцикла, вкладав і закріплював їх на задньому сидінні, на плоскому паливному баку і поверх коляски, використавши як підпору пристрій для затискування ручного кулемета. Віжками міцно прив'язав мішки до мотоцикла, і триколісна машина перетворилася в ні на що не схоже чудовисько з щілиною для водія над переднім сидінням.

Мишко хотів уже заводити мотор, як раптом подумав: якщо він натрапить на чужу військову частину, там можуть подумати, що він пограбував банк. Звичайно, можуть!.. І навіть весело стало Мишкові від цієї слушної думки, яка ніби повернулася до нього й іншим боком: а якби ці гроші й справді він привласнив?.. Що б він з ними зробив? Але розмірковувати над цим не було коли...

У польових сумках міліціонерів ніяких супровідних документів не виявилось. А мали ж бути! Без них Мишка справді могли запідозрити в недоброму вчинку. У коричневому ридикюлі вбитої жінки він знайшов засургучений пакет з написом: «Грошове доручення на суму...» у Мишка аж зарябіло в очах від нулів...

Гарного мотоцикла зробили німці. Хоч і вигнулася під великим вантажем підвіска, хоч перевантажена коляска іноді небезпечно перехилилася машину, але БМВ слухняно котився вперед, плавно перевалювався через кореневища, що горбилися на лісових дорогах, натужно ревів мотор на заболочених ділянках. Зіпершись грудьми на кипу на паливному баці, Мишко ледве діставав руками до керма. Він був звідусюди захищений від куль щільними пачками паперових грошей. Це його трохи й підбадьорювало, але небезпека все-таки підстерігала молодшого політрука на кожному кроці, до того ж він пам'ятав, що виконує важливе завдання генерала Чумакова — незвичайної людини, за яку він, Мишко Іванюта, ладен накласти головою. Де він зараз, генерал Чумаков? Де Колодязний, Жилов, Рейнгольд?..

Чи то десь читав, чи то від когось чув Мишко, що немає сумнішого почуття, ніж почуття самотності серця. Ніби й нарочита красивість звучить у цих словах, адже серце справді самотне в грудях, і водночас вчувається в них правда, бо не завжди ж цю самотність серце відчуває, особливо якщо поруч з тобою дорогі тобі люди, споріднені душі, зрозумілі й благородні натури.

Хоч мотоцикл ніс його далі й далі через ліс, а Мишко все повертався думкою до загиблих міліціонерів. Згадав, як обшукував їх, щоб знайти якісь супровідні документи на гроші, навантажені на воза. А чому гроші везли на возі?.. Щоб легше пробитися на схід через ліси й болота?.. Можливо... І ще... Щось утримувало тоді Мишка: чи забрати, як належало, особисті посвідчення й партквитки загиблих, а в убитої жінки — паспорт? Забрати — отже зробити їх невідомими... До того ж він не міг, не мав часу поховати трупи, та й не було чим викопати могилу, ні з чого поставити на ній знак, щоб справді ці, нехай і чужі йому люди, безслідно не зникли з життя. Комуś іншому доведеться поховати їх — він у це вірив: незабаром відкотиться війна на захід, він теж у це вірив, і можна буде належно вшанувати тих, хто віддав життя як герой або як невинна жертва війни.

Сумні його думки перекинулися на самого себе. Здається,

вперше так реально подумав він про те, що теж може, як уже багато разів міг загинути раптово, несподівано — від ворожої автоматної черги, від пострілу з-за будь-якого куща... Цей постріл міг бути і від злої волі дезертира (траплялися й такі), якому знадобиться хоч би оцей трофейний мотоцикл, зброя, чужі документи.

Саме тут, на вологій дорозі, в тряскому мотоциклі і в оглушливому гуркоті його мотора, в похмурості й безлюдній таємничості лісу, Мишко зрозумів, що почуття самотності серця — це не пустопорожні печально-красиві слова, а відчутний тягар душі, тужливе стискання в грудях, коли життя, здається, напружене до краю і будь-який звук, будь-яка несподіванка здатні озватися смертельним холодом в усьому тілі. Його нерви, про існування яких через свою безтурботну вдачу Мишко чи й згадував, були тепер як натягнуті струни, а перед очима оті вбиті міліціонери і молода жінка, з ридикюля якої він узяв банківські документи.

Злою примхою уяви Мишко Іванюта перенісся на те місце, подумки бачив і себе простріленим ворожими кулями чи осколками, уявив, як чужі люди ховають його в невідомій братській чи окремій могилі, горбик якої з часом зрівняється з місцевістю, і ніхто ніколи не дізнається, де зник молодший політрук Мишко Іванюта, де саме обірвалося його клопітне життя, ніхто не замислиться над тим, що перед ним, Мишком, простиралися в мріях заманливі дороги, що його фантазія малювала неосяжні і райдужні перспективи... І раптом... нічого... Будь проклятий фашизм, будьте прокляті ті, хто рушив орди загарбників на радянську землю!..

Ні, смерть не для Михайла Іванюти! Він ще побореться за життя — за своє власне і за життя тих людей, з якими доля побратала і ще побратає його... Аби тільки не стати жертвою злого випадку...

А злий випадок, як поганий сон, уже підстерігав Мишка Іванюту, чекав на нього попереду, де полковник Гулига групував у єдиний кулак поріділі частини і підрозділи своєї знекровленої дивізії. Полковник сподівався збити німців з магістралі Хіславичі — Смоленськ і, як попередньо було наказано Чумаковим, продовжити відступ до Смоленська, який мала прикрити приречена на загибель артилерійська група під командуванням майора Биханова при підтримці зведеної кулеметної роти.

На один з польових караулів, що окільцювали розкидані в ярстому лісовому масиві залишки частин полковника Гулиги, Мишко виїхав після того, як вдало перетнув захоплене німцями Краснянське шосе, перемахнув ще через якісь дороги і переправився хистким містком через річку Вихра.

Як і належало, польовий караул, коли Мишко пояснив вартовому сторожового поста, що не знає і не міг знати пароля (перепустки), відконвоював його до начальника польової застави. Начальником виявився знайомий Мишкові командир мотострілецької роти одного з полків дивізії — старший лейтенант із звучним прізвиськом Вищегір. Він справді був високого зросту, з худим і вилицюватим обличчям, невеликі сірі очі дивилися гостро й недовірливо. Вищегір був украй втомлений і заспаний. Впізнав у Мишкові політвідділівського молодшого політрука і, коли почув від нього, що той везе полковникові Гулизі важливий наказ від самого генерала Чумакова, а також доставляє в штаб якийсь дуже цінний вантаж, наказав повернути йому автомат, наган і показав по карті, де шукати полковника Гулигу.

Мишко поїхав далі, вже точно орієнтуючись з допомогою топографічної карти на місцевості. Хвилин через десять Іванюта звернув з путівця в ліс, побачивши там серед дерев криті штабні машини. Підруливши до броневих автомобіля з антеною, здогадавшись, що на ньому їздить полковник Гулига, Мишко зупинив мотоцикл і віддав честь першому, кого побачив із знайомих — рудовусому капітанові Пухлякову, начальнику особливого відділу дивізії, який сидів на пні і щось писав у блокноті. Пухляков підвівся йому назустріч, підкрутив догори вуса й по-дружньому радісно потиснув руку. Потім не без професійної цікавості запитав:

— І де ти, пане Іванюто, пропадав, якщо не секрет?

— Секретів ніяких, — безтурботно відповів Мишко. — А розповісти є про що: навіть не повірите.

— То розповідай, не тягни!

— Треба спочатку наказ генерала Чумакова вручити. Особисто полковникові Гулизі.

— Дайте поспати старому! — втрутився в розмову майор Рукатов, який саме проходив мимо й почув прізвисько командира дивізії — свого тестя.

— Наказ екстра-терміновий! — не без хизування уточнив Іванюта.

— Ну тоді йди і сам розбуди його, якщо ти такий хоробрий! — глузливо підохотив Мишка Рукатов. — Полковник після бомбування справді спить мертвим сном.

Потім Рукатов звернув увагу на скособо́чений під вантажем Іванютин мотоцикл, обійшов навколо нього, а капітан Пухляков запитав у Мишка:

— Сухий пайок привіз для штабу?

— Якщо суха ковбаса, то це чудово.— Рукатов засміявся.— Однієї в'яленої сосиски, якщо гризти її в пішому строю, вистачає на три кілометри.

Мишко поблажливо хихикнув на такі здогади начальства і, тішачись наперед з того, яке враження зараз справить на всіх своїм повідомленням, самовдоволено сказав:

— Це, товариші командири, не що інше, як радянські гроші... Кожен мішок, набитий пачками сотенних папірців! — і коротко пояснив, як усе було з грішми.

— Та невже, молодший політрук! — украй здивувався капітан Пухляков, обмацуючи прив'язані до мотоцикла парусинові мішки.— Доведеться про тебе доповісти аж у Москву. Як пити дати, одержиш бойовий орден.

— А це що? — запитав притихлий і навіть поблідлий від незрозумілого хвилювання Рукатов, показуючи на мішок, з якого крізь продовгувату дірку випирали, ставши сторчма, тугі пачки грошей.

— Куля, мабуть, розпорола,— безпечно відповів Іванюта, закурюючи цигарку з пачки «Казбек», яку дружелюбно простягнув йому Пухляков.

На вицвілих, аж сірих, петлицях Рукатова прямокутників не було, а виднілися тільки по три менш вицвілих сліди від них — свідчення про недавнє його розжалування з підполковників у майори. Він ще раз обійшов мотоцикл, помацав пачки, що випирали в дірку, і, ніби сам до себе, мовив:

— То, кажеш, кулею розпороло?

— Не осколком же,— простодушно відповів Мишко.— Біля воза не було жодної вирви.

— Навіщо ж ти його, дірявого, зверху поклав? — І Рукатов поплескав долонею по грубому рубцю мішка.

— Останнім потрапив під руку.

— Ага, останнім? — Рукатов намагався надати своєму голосу лагідно-грайливу інтонацію. У його словах ніби вчувалася доброзичливість до Мишка. Він підійшов до Іванюти впритул, дружньо поклав руку йому на плече і допитливо подивився йому у вічі: — Признайся, молодший політрук, приховав собі кілька пачок? — Він показав очима на польову сумку Іванюти. Потім запитав ще: — Чи десь у затишному місці закопав мішечок? Закспав?.. А раптом...

Мишкові здалося, що життя довкола враз обірвалося, зануривши його в мерзенну тишу. Мерзенну і навіть померклу через те, що йому нібито дали ляпаса, плюнули в обличчя, в душу, в самісіньке серце. Запитання й підозра Рукатова були якнайобразливіші для Іванюти, бо всю дорогу він згадував своє нужденне минуле, і в нього справді промайнула підступна думка: а може, взяти собі пачку грошей на випадкові витрати як винагороду за те, що він рятує цілі мішки? Але не дозволив визріти цій думці до кінця, присоромивши себе якнайгіршими словами... І раптом йому у вічі, прямо й відверто, висловлюють огидну підозру...

— Стерво-о! — страшним, сиплим голосом вигукнув Іванюта і, схопивши Рукатова за барки, трусонув його. Але Рукатов був важчий, замашніший від Мишка, і він, Мишко, відчувши обмаль сили в своїх руках, охоплений люття, раптом заліпив Рукатову оглушливого ляпаса, від якого той відлетів на кілька кроків.— Стерво-о! Сволота бридка! — у хрипкому голосі Мишка вчувався душевний біль і страх, що він посмів підняти руку на старшого за військовим званням начальника, а це означало — вчинив злочин.— Вважаєш, усі такі, як сам?! Вважаєш, ми не бачимо твого боягузтва, твого симулянтства під крильцем у тестя?! — Мишко, виявляється, звідкись знав «родовід» Рукатова.

Рукатов із перекошеним злістю обличчям кинувся на молодшого політрука, вихопив з кобури пістолет. Мишко теж ухопився за наган, на велике своє щастя забувши, що на грудях у нього наготові висів німецький трофейний автомат.

Усе сталося так несподівано і так неймовірно, що капітан Пухляков, будучи тут же поруч, не встиг схопити за руки Іванюту, але зумів ногою вибити в Рукатова пістолет, випередивши на долю секунди постріл з нього, який, мабуть, обірвав би Мишкове життя.

Пістолет Рукатова, вибитий з його руки Пухляковим, відлетів убік, вдарився об темний стовбур старої ялини і, знову ставши, як і належить після пострілу, на бойовий звід, вистрелив від удару вдруге... Одрозу ж поблизу в кузові машини хтось нестямно закричав: друга куля все-таки знайшла свою безневинну жертву.

Звідкись з глибини лісу прибігли полковник Гулига й підполковник Дуйсенбієв. Обидва заспані, з втомленими до чорноти й неголеними обличчями. Збігався до місця події штабний люд.

І Рукатов, і Іванюта не могли нічого пояснити; їх обох ще тіпало від люті. Про те, що сталося, плутано розповів начальству капітан Пухляков.

— Дурні, дурні...— скрушно похитав головою полковник Гулига.— Військовому трибуналу завдаєте роботи...

— Товаришу полковник, я привіз вам наказ генерала Чумакова,— нарешті доповів, трохи заспокоївшись, молодший політрук Іванюта. Він дістав з польової сумки маленький пакет і дав його Гулизі.

А на Мишка знову найшла лють. Він похапливо зняв із себе спорядження з польовою сумкою і витрусив з неї все, що там було, на траву: блокнот, карту, олівці, небезпечну бритву, мило... Потім вивернув кишені в штанях.

— Дивись, мерзотнику, і затам! — знову з нестримною злістю накинувся він на Рукатова.— Політпрацівники Червоної Армії не крадуть у держави. І взагалі не крадуть! А гроші — ось вони! — Мишко дістав з нагрудної кишені гімнастерки кілька трояків. З другої — партквиток і особисте посвідчення.

— Не треба горойжитися, молодший політрук,— уже миролюбно звернувся до нього полковник Гулига, вдивляючись у наказ генерала Чумакова.— Яке поранення? — одразу ж звернувся він до трьох бійців, які знімали з кузова машини пораненого випадковою кулею зв'язківця.

— У плече, товаришу полковник! Серйозне! — відповів один з червоноармійців.— Зараз ми його віднесемо на перев'язочний.

Полковник Гулига, прочитавши наказ і не підозрюючи, що він уже не змінить надзвичайно важкого становища дивізії, передав його начальникові штабу Дуйсенбієву.

— Завдання наше докорінно змінюється,— сказав він.— Збирайте наявний керівний склад, а ми тут порадимося, що робити з цими дурними забіяками.

— Товаришу полковник, я протестую,— похмуро й не дуже впевнено сказав Рукатов.— Яка ж тут бійка? Це надзвичайна подія!.. Більше того, злочин: молодший за званням ударив старшого за званням!

— А старший за званням не тільки запідозрив політпрацівника у злочинстві, але й пальнув у нього з пістолета! Це не надзвичайна подія? — Мишко Іванюта уже трохи заспокоївся і надівав на себе польове спорядження.

— Обидва гарні,— відповів Гулига, напружено обдумуючи, як йому зараз повестися.

Рішення приймали без участі молодшого політрука Іванюти — заводія бійки. Гулига, Рукатов і Пухляков відійшли від машини, і після короткого роздуму полковник вимучено сказав:

— Війна, гинуть тисячі, землю свою залишаємо, а ви гонор показуєте... Дурні... А ви, капітане, винні, що дозволили спалахнути сварці,— зауважив Гулига Пухлякову.

— Винен, товаришу полковник. Я й отямитися не встиг, як вони зчепилися... Але тепер на мені вина, що вибив з руки в Олексія Олексійовича пістолет, а він стрельнув у сплячого червоноармійця.

— Добре, що не стрельнув у цього жовторотого — в Іванюту,— похмуро мовив Гулига.— Довелось би тобі, Олексію, головою розплачуватися.

— Помиляєтесь! — зло відповів Рукатов.— Я вжив заходи самозахисту.

— Не треба було кидати дурних звинувачень! — ледь підвищивши голос, сказав капітан Пухляков.— За таке кожна чесна людина по пиці заїхала б! Я, зокрема, теж...

— Тепер легко бути розумним,— понуро буркнув Рукатов.

— Так ось! — почав підсумовувати розмову Гулига.— Винні ви всі втрьох... Те, що сталося, пропоную залишити поки що при собі — до майбутніх часів. А там війна підкаже нам вихід. Гроші треба негайно під посиленим конвоем відправити в штаб фронту або здати фінансистам штабу будь-якої армії, яка опиниться поблизу. Очолити групу супроводу наказую майору Рукатову... Робити вам, Олексію Олексійовичу, в нашому штабі після цього ганебного мордобою нічого. Тим більше, що у вас не минула контузія.— Потім Гулига звернувся до капітана Пухлякова:— Групу охорони доручаю підібрати вам, товаришу капітан... Гроші везти на підводі.

— Добре,— погодився Пухляков. Потім, вибачливо дивлячись на Гулигу, сказав:— Тільки я, товаришу полковнику, зобов'язаний про все, що сталося, доповісти радіошифровою своєму керівництву: у нас так заведено.

— Тоді почнеться розгляд? — стривожився полковник Гулига, кинувши докірливо-співчутливий погляд на Рукатова.

— Вважаю, що ми з вами вже провели розгляд,— миролюбно мовив Пухляков.— І ухвалили правильне рішення. Я так і доповім...

Коли полковник Гулига і майор Рукатов залишилися на віддалі від машин, серед лісу, удвох, полковник сказав Рукатову:

— На гроші, крім наявних супровідних банківських документів, складемо акт... Якщо зникне хоч одна банкнота — не пошкодую і тебе — батька моїх онуків...

— Батьку, ви про мене надто поганої думки.

— Ні, я просто знаю, що легкодоступні цінності часто породжують зло, проливають кров. Сьогодні таке мало не сталося... І боюся, що ця історія ще матиме продовження. Адже особист збирається доповісти начальству.

— Я нічого не боюсь: захищався від нападу пришелепка.— Рукатов доторкнувся до кобури з пістолетом.— А зараз треба думати про головне: як вирватися з ворожих кліщів.

— Ось тобі, Олексію, я й даю можливість вибратися. Заради твоїх дітей і моїх онуків. І не кривдь там Зіни... А то доходили до мене чутки, що ти по молодих жіночках шастав.

— Дурниці! Зіна ж не стара... Ви зараз думайте про те, як би не підставитися під удар німців.

— Боюсь, нам нічого вже не допоможе... А ти з підводою і конвоєм проб'єшся через ліси й болота.

— То, може, давайте всі разом... Прокладемо по карті маршрут, щоб не зіштовхуватися з ворогом,— запропонував Рукатов.

— А техніку спалити? І це тоді, коли ще є пальне?.. А з артилерією що робити? — В очах у полковника Гулиги був докір і страх.— Ні, не хочу ганьби. Будемо таранити німецькі заслони до останніх сил... Тільки при явному безвихідному становищі віддам усім на свій ризик наказ пробиватися на схід невеликими групами або переходити на становище партизанських загонів. На Смоленщині, в тилу ворога, вже заворушилося наше підпілля.

— Зараз важко сказати, що краще, а що гірше. Головне — вберегти голову і не потрапити під трибунал,— сумно сказав Рукатов.

— Саме таке заздання я й ставлю перед тобою. А в мене — як вийде. Я зараз відповідаю за всіх.

Вечір пожинає плоди ранкового глупства. Саме про це вже не вперше думав, гірко картаючи себе, майор Рукатов. Зараз він лежав на розстеленій плащ-накидці біля навантаженої грішми й покритої зашнурованим брезентом підводи, тримаючи при собі наготові ручний кулемет. Поблизу, у високій траві, паслася пара вгодованих рябих коней. Вони подзвонювали незнятою збруєю і пофоркували, відганяючи комарів, що лізли в ніздрі.

Справді, дурницю зробив він, зв'язавшись з отим молодшим політруком Іванютою. Але звідки йому було знати, що в такому сіренькому з вигляду хлопцеві стільки шаленства?.. А могло ж статися непоправне, якби не капітан Пухляков. Коли б він згарячу застрелив Іванюту, сплели б цю обставину воедино з пониженням його, Рукатова, у військовому званні за нібито «сфабриковану наклепницьку справу» на генерала Чумакова, і вирок військового трибуналу Рукатову був би нещадний...

Десь на сході приглушено заревли гармати, а неподалік за болотом йшли і йшли на північний схід колони німецьких машин і тягачів з гарматами, скрипіли колесами нескінченні обози, гуркотіли і брязкали гусеницями танки. Туди, ближче до дороги, й виставив два секрети майор Рукатов — трьох бійців з автоматами й однією снайперською гвинтівкою. Парний і одиничний секрети замаскувалися метрів за сто п'ятдесят від підводи з грішми і вже третю добу годували там комарів.

Ні полковник Гулига, ні підполковник Дуйсенбієв, які прокладали маршрут Рукатову, не могли передбачити, що накреслена ними ламана червона лінія на топографічній карті, по якій Рукатов мав провести парокінну підводу, пролягала через найгарячіший район бойових дій, що наближалася з півдня до Смоленська, район, куди нині висувався ворожий 24-й моторизований корпус.

Тяжко було на серці в Рукатова: ніби напився отрути. Гнітили недобрі передчуття. З прикрістю повертався подумки до бійки з Іванютою і до того, що про гроші знало дуже багато людей і чутка про їхню появу в розташуванні штабу дивізії прокотилася по оточених частинах і підрозділах, як плітка по селу. Капітан Пухляков, слід гадати, підібрав для конвоювання підводи з грішми надійних хлопців... Там, у штабі, всі вони видались і Рукатову надійними.

А тут, за кількасот метрів від дороги, якою йде ворог?! Чи випадково сьогодні раз-другий піймав Рукатов на собі дивний погляд сержанта Косодаріна — одного з трьох доданих йому супровідників-охоронців, або «конвойних», як висловився капітан Пухляков, наставляючи їх напутнім словом.

Помітив ці погляди Косодаріна і молодий червоноармієць Антон Шелехвостов. Рідкісної сили здоровань з пудовими кулаками й широченною спиною, він, Шелехвостов, одного разу підпер плечима зламаний місток через вибалок, поки проїжджав по ньому кінний обоз. За вдачею Антон був мовчун, проте відзначався допитливістю, піддавався на розиграші, шанував балакучих людей, які набачилися всього в житті, набралися й мудрості. Таким здавався йому й сержант Косодарін, старший за Антона років на п'ять.

«П'ять років, — подумав Антон, — а різниця в знаннях, в умінні роздумувати над життям схожа на різницю в силі течії ріки Кубань і нашої безіменної річечки, що впадає в неї...»

У цьому зеленому «закутку» закінчувалася чи звідти починалася його, Антонова, рідна станиця Бедаровська.

Ось і зараз був Антон вражений мудрістю сержанта Косодаріна, котрий, спостерігаючи, як його напарник відбивається гілкою від комарів, повчально пояснив:

— Бог чи природа недаремно створили комарів та й іншу подібну нечисть. Адже під весну тіло людське старіє. А коли тіло гризе всіляка дрібна кузька, подібно до комара, людина починає чухатися, відкриває цим самим пори, масажує й оживлює кровonosні судини і від цього міцніє, здоровшає; одне слово, відроджується.

Та й не нудний був Косодарін. Кинувши погляд на віз, на майора Рукатова, він зі скрухою зітхнув і пожалкував:

— Хоч би крапельночку мені цих грошей до війни...

— А хіба що, бідність була велика? — запитав Антон, трохи насторожившись.

— Мріяв мотоцикл купити. Навіть грошей назбирав.

— Чому ж не купив?

— Жінка запротестувала... Купуй корову — і баста! Два тижні сперечалися.

— І що вирішили?

— Погодилась жінка зі мною! Каже: дідько з тобою, купуй мотоцикл, але... щоб він доївся!..

Антон стримано сміявся з цієї ненової побрехеньки і знову помітив меткий погляд сержанта, кинутий на Рукатова...

— Не подобається мені цей наш начальникок..— раптом сказав сержант Косодарін, ніби відчувши, що напарник його насторожився.

— Чому? — Антон нахмурих брови і внутрішньо зіщулився.— Командир як командир.

— Уже саме його прізвище душу холодить: Рукатов! — не вгавав сержант.— Немов за горло хапає...

— А гвое прізвище що означає? — Антон втупив у сержанта великі, по-дитячому наївні сірі очі: — Ко-со-дарін!..— І стиха засміявся.— Цяця велика!

— Шелехвостов — теж не царського походження! — Косодарін мовби відмахнувся від Антона, запропонувавши йому нову думку: — Ти, Антохо, не звернув уваги, як цей Рукатов та полковник Гулига, прогулюючись у лісі, про щось шептались?.. Полковник Гулига ще так обережненько поозирався на всі боки...

— То й що? Уточнювали завдання.

— Саме так — уточнювали! І за цими уточненнями, як мені здається, коли ми вивеземо підводу з оточення, Рукатов позбавиться нас, а грошики — тют-тют... Закопає в землю або десь приховає до кращих часів.

— Ти що, сержанте, збожеволів?.. Це ж державна справа!.. І як він може нас позбавитися?..

— Одна черга з ручного кулемета — і привіт, Антоне Шелехвостов!.. Шелести хвостом...

— Ну це ти тримай при собі, сержанте! Я не чув від тебе нічого цього... Сержант!..

Надвечір сержант Косодарін, бачачи, що Антон заглибився у якісь свої думки, знову завів мову про гроші:

— А що ти, Антончику, робив би, якби тобі в руки потрапила після війни хоч половина, хоч десята частина такого паперового добра?

— Сержанте, а ти спершу здався мені розумним чоловіком. А тепер бачу — недоумок.

— Сам ти недоумок... Не пробитися нам до своїх! Зрозумій це... Рано чи пізно потраплять гроші до рук німців!

— І що ти радиш?

— Треба мізкувати.

— Іди мізкуй разом з майором Рукатовим.

— Ти що? Він же псих! Одразу ж пристрелить.

— За самосуд у нас не похвалять.

— Тут зовсім інше... Виправдають майора...— Сержант, немовби злякавшись своїх думок, замовк.

Антон глянув на Косодаріна і мимоволі відсунувся від

нього. За мить перекошене гримасою прихованого страху обличчя сержанта розгладилося посмішкою — явно удаваною, нещирою, якоюсь уїдливою і навіть лютою. Приглушеним голосом він застережливо сказав:

— Кепська наша справа, червоноармійцю Шелехвостов... Гроші і такі люди, як Рукатов, а я їх нюхом чую, шкідливі одне одному.

— А ти запропонуй Рукатову розумну пораду.— Антон усе ще сподівався спрямувати думки сержанта в інший бік.

— Розумна людина кулю б йому запропонувала... Не те що ми з тобою.

Відчуваючи, що пробуджений у грудях холодок страху відбирає у нього мову, Антон, намагаючись надати своєму обличчю байдужість, глянув скося на сержанта. А той дивився на нього з посмішечкою, оскаливши білі й рівні зуби, аж золотими «мостами» на кутніх світлів.

— Ну а що з цим? — Антон, з усіх сил напружуючись, щоб не виказати свого страху, кивнув праворуч, де серед низькорослого ялівцю причаївся їхній другий секрет — сержант Петров; він служив раніше в танкових військах і, можливо, тому не знімав з себе темно-синього, промасленого комбінезона.

А втім, Антон не знав подробиць біографії Петрова. Тільки заздрив, що сержанта озброїли не одним легким трофейним автоматом, як їх з Косодаріним, а ще й гвинтівкою із снайперським прицілом. Крізь цей приціл Петров оглядав дорогу, а іноді підводився над сизим ялівцем і дивився на їхній парний секрет.

— Щодо «снайпера» запитання слушне.— Сержант Косодарін глянув у бік засідки Петрова, і в нього хижо затремтіли широкі ніздрі.— З цим... Цей сам вирішить... Або візьмемо його в пай... Але в такому ділі краще вдвох...

— Куди тобі стільки? Не допреш!

— Щось придумавемо... А як поб'ють наші фашистів, то ми з тобою заживемо... Тільки щоб не знати, хто де... Для взаємного спокою.

— Ну й сволота ти, сержанте! — не стримався Антон.— А хто ж фашистів перемагатиме?

— І ми підможемо. Внесемо, так би мовити, й свою лепту в майбутню перемогу... Я й про це покрутив мозком: може, залишимося тут, попартизанимо... А ти, Антохо, що скажеш?

— Треба подумати,— ухильно відповів Антон.

— Подумай, але, гляди, не надумай чого!.. А то...

— Що «а то»?

— Я сержант! З бездоганною анкеткою... Мені й довіра...

— Гаразд, сам не дурний! — Антон узяв каску, надів її на голову поверх пілотки й ліг горілиць: так було зручніше думати.— Повартуй, сержанте, сам, а я вві сні комарів погодую.

— Давай...

Коли ввечері перші краплини дощу густо й часто впали на дорогу, в лісі, на сухі галявини і поля поблизу, в повітрі на якийсь час раптом терпко й прісно запахло пилом і оновленими ароматами трав, квітів, ялівцю. Цей дощ для майора Рукатова і для його невеликої групи конвою був настільки бажаний, наскільки непотрібний для всієї війни на Західному напрямі, якщо взяти до уваги чергові оперативні завдання, що їх накреслили штаби протиборствующих сторін.

А дощ почався... Ніби й хмари не громадилися вгорі. Правда, небо зранку було трохи імлисте; сонце світило з піднебесся, мов крізь білястий серпанок. Саме він, отой серпанок, і таїв у собі несподіванку — поступово густішав, ставав менш прозорим, особливо над горизонтом; потім неначе набухнув вологою, що не знати звідки взялася, і пролився дощем — густим, шаленим, але поки короткочасним. Він був немов передвісником зливи, яка пружко й люто напозвала у свинцевих хмарах на висоти Смоленщини.

Рукатов відклав із секретів своїх конвойних і наказав їм завісити плащ-накидками підвітряний бік воза, щоб при потребі сховатися під ним, як під дахом. І це було своєчасно: тут, у глибокому лісі, після хвилинної сторожкої тиші в усій природі з особливою чіткістю почули, як загув простір між землею й небом і через якісь там секунди вдарили довкола важкі струмені води.

Всі сиділи під возом мовчки, відчуваючи під собою сухе сіно, що зберігало в собі денне тепло.

— Товаришу майор,— чомусь прошепотів сержант Петров,— а на дорозі, здається, втихло... Зараз би й проскочити?..

— Боюся, що на тому боці битого шляху ховаються в лісі німці... Там ліс сухий і густіший, ніж тут.— Рукатов приклав руку до вуха, спрямувавши його до дороги.— Перечекаємо зливу і почнемо розвідувати маршрут...

Могутній натиск зливи поступово втратив силу, немовби там, у небесних глибинах, хтось поставив йому міцні загати. Десь на заході яскраво спалахнув горизонт, освітивши вер-

хів'я дерев і галявини поблизу. Довкола посвітлішало, але було дуже мокро, і в повітрі, де пробивалося крізь гущавину лісу скісне сонячне проміння, заструменіли догори стовпчики пари.

Ще через якийсь час, коли всі вибралися з-під воза, майор Рукатов, окинувши похмуро-напруженим поглядом своє «військо», наказав:

— Сержант Косодарін! Підете зі мною розвідувати дорогу! А вам,— Рукатов звернувся до Антона й сержанта Петрова,— запрягти коней і бути напоготові.

Ідучи, Косодарін кинув на Антона лютий, з якоюсь вимогою погляд.

— Він уб'є його! Уб'є!..— панічно прошепотів Антон Петрову, коли Рукатов і Косодарін зникли за деревами та ялівцем. І коротко скоромовкою розповів сержантові про задуманий Косодаріним злочин, побачивши при цьому, як округле, в золотистому пушку сержантове обличчя покривалося блідістю.

— Біля нас він не посміє підняти руки,— занепокоєно мовив Петров.— Але на всяк випадок треба прикрити майора. Залишайся тут! — І Петров, тремтячою рукою схопивши снайперську гвинтівку, побіг.

Антон розпутував коней, а йому все ввижалась тремтяча рука сержанта Петрова... Всіма думками він був там, біля дороги. Він ніби бачив майора Рукатова, який лежав у кущах з приставленим до очей біноклем, а неподалік цілився в нього з німецького автомата сержант Косодарін... Хоч би встиг помітити це в оптичний приціл сержант Петров.

І раптом біля дороги ледь чутно пролунав постріл. А в Антонових вухах, у грудях він озвався оглушливим вибухом, немов на нього навалився весь світ...

Зляканий несподіваним пострілом ззаду, майор Рукатов озирнувся і побачив неподалік перекошене смертним стражданням, болем і вовчою люттю обличчя сержанта Косодаріна. В німому крику розтулився його рот, оголивши рівний ряд білих зубів, опустилися кутики губів, здувся горбик на переніссі... І холодний, пронизливий, недобрий розум в очах...

— Перехигрували, гади...— з бульканням у горлі вирвалося з перекошеного рота Косодаріна.— Будьте ви прокляті!.. Подавіться своїми грішми...

— Що? Що сталося?! — панічно прохрипів Рукатов, побачивши, як до нього підповзав із закинutoю на праве плече снайперською гвинтівкою сержант Петров.

— Я випередив його, товаришу майор! — із задоволенням і страхом сказав Петров, наближаючись до Рукатова.— Може, на секунду! — І пошепки пояснив: — Він уже навів автомаг на вас... А я — вбив... — Петров раптом схлипнув, уткнувшись обличчям у лікоть лівої руки.— Вбив свого...

Під Рукатовим аж ніби гойднулася земля від того, що думки його почали прояснюватися; ніби щось сплигло на чистій воді, і він, ковзнувши поглядом мимо того «щось», чітко побачив дно страшної істини... Раптом зрозумів, що дивом уникнув тільки-но смерті, і чомусь у пам'яті промайнув молодший політрук Іванюта з розлюченим нестямним обличчям...

23

Один з мислителів минулого написав слова, які стверджували, що нещастя є право на безсмертя. Дивно звучить цей вислів, але народився він все-таки на полі людського досвіду, хоч відомо, що ніхто з доброї волі не прагне в безсмертя через горнила нещастя.

Нещастя приходить незвано... Не здогадувалася про наближення до неї найтяжчого лиха і одна прекрасна людина, воєначальник, чие ім'я зазвучить потім в історії в тому особливому ряду, який менш за інші підлягає забуттю. Людина ця — генерал-лейтенант Качалов Володимир Якович.

...На початку липня 1941 року директивною Ставки Верховного Командування, він, генерал-лейтенант Качалов, командуючий Архангельським військовим округом, призначався командуючим створюваною 28-ю армією, а основним ядром командного складу її штабу мали стати командири і начальники з штабу того ж Архангельського військового округу.

А втім, про це Володимир Якович дізнався в Москві, куди йому по телефону наказали з'явитися негайно. Від'їжджаючи, розпорядився дома, щоб і дружина Олена Миколаївна з сином Володею та тещею Оленою Іванівною теж лаштувалися в путь-дорогу — спочатку в Москву, до Ганни Іванівни, рідної сестри тещі. А далі залежатиме від того, яке і куди одержить він, генерал-лейтенант Качалов, призначення. Про те, що викликали його для нової служби в новому місці, жодного сумніву в нього не було. І розумів, що чекає його фронт.

Того ж дня, коли приїхав до Москви, начальник Гене-

рального штабу Жуков представив Володимира Яковича Сталіну, хоч Качалов був знайомий зі Сталіним ще з часів оборони Царицина. Представлення було поєднане з черговою доповіддю Жукова про становище на радянсько-німецькому фронті.

Генерала Качалова вразила проста й страшна ясність того, що відбувалося на полі бою, ясність, яку він відчув у кабінеті Сталіна з чіткої доповіді генерала армії Жукова, із запитань Сталіна і відповідей на них. Володимир Якович уже знав, що його мають призначити на пост командуючого 28-ю армією, яка ще формується і яка разом з іншими свіжими арміями займе оборонні рубежі в тилах діючих військ Західного фронту. Тому він із загостреною увагою прислухався до того, що відбувалося в арміях, керівництво якими здійснював маршал Тимошенко як головком Західного напрямку. Майже зримо побачив нестійкість лінії Західного фронту й нетривке оперативне розташування його військ... Он на величезній карті з північного заходу, в смузі шириною 280 кілометрів, прикривала шістьма дивізіями смоленський напрям 22-а армія генерал-лейтенанта Єршакова, стримуючи шістнадцять ворожих дивізій. Виступом за її лівим флангом оборонялись, не маючи щільного ліктьового зв'язку, дивізії, що входили до складу 19-ї армії генерал-лейтенанта Конєва, яка й досі перебувала на фронт окремих частинами. Між Вітебськом та Оршею відчайдушно билася 20-а армія генерал-лейтенанта Курочкіна, а далі на південь по Дніпру, аж до самого Рогачова, оборонялась зовсім ослаблена, з оголеним флангом 13-а армія генерал-лейтенанта Ремезова; її 61-й стрілецький корпус, опинившись в оточенні, з усіх сил обороняв Могильов. Лівий фланг 13-ї армії прикривала 21-а армія генерал-підполковника Кузнецова, яка безперервно контратакувала ворога. А в районі Смоленська як резерв фронту зосереджувалася 16-а армія генерал-лейтенанта Лукіна. Все ясно як на долоні, але ця ясність була тільки на карті; ситуація на Західному напрямі змінювалася навіть не щодня, а щогодини, і Генеральному штабу не так легко було реагувати на ці зміни своїми розпорядженнями про перегруповання військ і про введення на поля битв нових резервів.

Одного липневого дня над Москвою шквалисто клекотіла гроза, і в кабінеті Сталіна було сутінно. Коли Жуков закінчив доповідати про оперативну обстановку на фронтах, Сталін мовчки пройшовся по кабінету, тримаючи руки за спиною, а тоді зупинився перед генералом Качаловим, який

одразу ж підвівся зі стільця, і сказав, ніби докоряючи йому особисто:

— Хорошого мало.

— Зовсім немає хорошого,— в тон йому повторив Володимир Якович.

— Чому — зовсім немає? — несподівано здивувався Сталін, зробивши наголос на слові «зовсім», і потім вказав рукою на Поскрьобишева, який нечутно зайшов у кабінет і ввімкнув світло. Стіни кабінету ніби розсунулися від світла й довкола стало, здається, просторіше. В голосі Сталіна вчувалася невесела іронія.— Ось він, товариш Поскрьобишев,— син шевця, а зараз — головний помічник товариша Сталіна в усіх його нелегких справах.

Поскрьобишев, поблискуючи голеною головою у світлі засвічених електроламп, запитально дивився від дверей на Сталіна.

— Правильно я кажу, товаришу Поскрьобишев? — вимогливо запитав у нього Сталін.

— Правильно, товаришу Сталін,— з усмішкою відповів Поскрьобишев і одразу ж вийшов, зрозумівши, що запитань до нього більше не буде.

А Сталін повів розмову на тему, яка цікавила його вже не раз:

— Я теж син шевця — і, як бачите, очолюю партію, державу і збройні сили. І ви, товаришу Качалов, якщо мені не зраджує пам'ять, теж син шевця!..

— Так точно, товаришу Сталін, і я син шевця,— підтвердив Володимир Якович, подумавши про те, що, мабуть, Сталіну привозили для ознайомлення з Управління кадрів його, Качалова, особову справу.

— То що ж виходить? — з удаваним здивуванням запитав Сталін.— Може, ми й є ті самі шевці, які взяли не за своє діло? Може, тому і б'ють нас німці, навчають розуму, як треба воювати? Може, ми справді шевцюємо на державно-партійних і військових постах?

— Ні, товаришу Сталін,— з якоюсь особливою, тільки йому властивою серйозністю відповів Качалов.— Ви ще під Царицином довели, що воювати вмієте, а я під вашим керівництвом теж не згнъбив себе. Та й на інших фронтах... П'ять поранень у мене...

— Так, пам'ятаю вас, товаришу Качалов, по десятій армії...

— У дев'ятій і в другій ми теж зустрічались. Я там уже у високих чинах ходив.

— І зараз доведеться братися вам за велику справу, за командування армією. Ви повинні зупинити й розгромити танкові війська Гудеріана, хоч ви, як і я, син шевця.— Сталін посміхнувся у вуса і додав: — Щоправда, ваш батько, будучи шевцем, тримав у Царицині на базарі шевську лавку з дванадцятьма найманими шевцями... Був дрібний буржуа... Але згодом його лавка не витримала конкуренції...

— Правильно, товаришу Сталін. Ще перед революцією повернувся батько чоботарювати в рідне село Городище.

— А ви кажете, що зовсім немає нічого хорошого! — Сталін, здавалося, справді розвеселився.— Сини шевців, а в їх особі весь наш простолюд... Народ!.. Переважно робітники й селяни, та й наша інтелігенція зітнулися в боротьбі з воєнною машиною фашизму, налагодженою кращими умами всього ворожого нам імперіалістичного світу. І ми їх переможемо!.. Повинні перемогти!.. А ви кажете, що зовсім немає нічого хорошого...

Генерал армії Жуков, побачивши Сталіна розвеселилим,— а таке останнім часом траплялося досить рідко,— стримано посміювався. Коли він почав складати топографічні карти, Сталін, поклавши руки на стіл, притримав його.

— То вам зрозуміле завдання як командуючого двадцять восьмою армією, товаришу Качалов? — запитав Сталін, уже дивлячись на Володимира Яковича з суворою вимогливістю.— Адже ми вам довіряємо величезну силу — сім дивізій!.. Треба зупинити Гудеріана! Треба для початку стабілізувати становище на Західному фронті.

— Завдання зрозуміле, товаришу Сталін. Важливо, щоб дивізії вчасно прибули в місця бойового зосередження.

— В якому становищі і де перебувають дивізії, з яких ми створюємо армію товариша Качалова? — Це звернене до Жукова запитання Сталіна пролунало суворо.

— Я не готовий до точної відповіді, товаришу Сталін,— пригнічено відповів Жуков.

— А ви зобов'язані бути готовим.— Голос Сталіна прозвучав від невдоволення глухіше, ніби його легеням не вистачило повітря.

— Через годину доповім, товаришу Сталін,— сказав Жуков, нервово складаючи карти.— Гадаю, що більшість дивізій двадцять восьмої армії або закінчують формуватися, або вже на марші.

— У вас запитання є? — звернувся Сталін до Качалова.

— Є, товаришу Сталін. Але вони для Управління Генштабу. Це стосується формування армії.

— Добре!.. Тільки не забувайте, товаришу Качалов, що часом легше судити про розум людини з її запитань, ніж з її відповідей.— І Сталін, підбадьорливо усміхнувшись, подав на прощання руку.

Частини й з'єднання 28-ї армії формувалися в різних районах країни і, діставши номерні найменування, сходилися в місця зосередження між Брянськом і Єльнею — в близький тил військ лівого крила Західного фронту, які спливали кров'ю у невпинних боях.

Штаб армії розташувався на околиці містечка Кіров, що розкинулося на правому березі річки Болви — лівої притоки Десни, яка брала початок на південних схилах Смоленської височини. Будівлі фаянсового заводу, де розмістилась частина відділів штабу, та інші службові будівлі містечка особливої уваги ворожої авіації не привертали. На рубежах, де розгорталися полки семи дивізій у складі 28-ї армії, велися оборонні земляні роботи силами військ при масовій участі місцевого населення. Поступово народжувалася лінія оборони, хоч без дотів та дзотів, без дротяних загороджень: не вистачало будівельних матеріалів, колючки, мін... Доводилось обмежуватися поки що риттям стрілецьких та гарматних окопів, траншей, ходів сполучення, ескарпів, протитанкових ровів. Мало було й засобів зв'язку, що вже тепер утруднювало управління військами.

А до всього ще пішли безперервні дощі. Вітер часто змінював напрям, але ніби тримав багаточарові грозові хмари на прив'язі, змушуючи їх проливатися частими зливами над Смоленськими височинами. І все життя на фронті уповільнилось, загальмувалось, ґрунтові дороги розм'ило, машини й підводи борсалися на них, як мухи в патоці, струмки перетворилися на річечки, а річечки — на ріки. По дну траншей вирувала вода, підмиваючи круті стіни; відволожені телефонні проводи, зрощені при сухій погоді, змушували мембрани трубок шепелявити й гундосити. Та й голос усієї війни змінився: немовби розсунулися віддалі між передовою і тилowymi районами; приглушено й не так скажено ухкали бомби; артилерійська стрілянина ніби велася в одному напрямі; кулемети теж притихли.

Генерал-лейтенант Качалов розумів, що негода ще більше загальмує зосередження дивізій його армії, утруднить будівництво оборонних рубежів — надто широких по фрон-

ту, а тому позбавлених належної щільності й глибини. В цих умовах йому, командарму, передбачивши прориви ворога, треба було без зволікань створювати міцний рухомий резерв. Або відразу ж, не чекаючи наказу згори, планувати створення бойової армійської групи для участі в наступальній операції, котра, як він чув у штабі фронту, готується для деблокації затиснутих у лещата армій Лукіна й Курочкина. В усякому разі, треба було хоч якісь сили збирати в кулак. А штаби дивізій у щоденних «стройових записках» і добових повідомленнях ніби зумисне нагадували про те, якої кількості військ, зброї, військової техніки не вистачало за штатним розписом.

І генерал Качалов вирішив викликати командирів дивізій усіх разом у штаб армії для знайомства, обговорення спільних завдань і для наміток взаємодії, якщо обставини змусять вступити до бою ще до того, коли всі полки дивізій займуть оборонні райони і приготуються до бою. Тим більше, що 145-а стрілецька дивізія генерал-майора А. А. Вольхіна, встигнувши зайняти по річці Десні оборону, вже вела одним полком бої з німцями в районі Починка, відбивши там у ворога аеродром. А генерал Вольхін, призначений начальником гарнізону Рославля, одним батальйоном ніс у місті службу регулювання і не без великої користі для своєї дивізії керував «збірним пунктом», куди сходилися із заходу залишки наших військ, що виводилися на переформування, або ті, що виривалися з оточення. В усякому разі, 145-а стрілецька дивізія була укомплектована повніше за інші, і генерал Качалов намірився почати кількісно зменшувати її полки для створення армійського рухомого резерву.

Збір командирів дивізій був призначений на дванадцятю годину дня в кабінеті директора Кіровського фаянсового заводу. Ад'ютант генерала Качалова майор Погребаєв мав організувати передобідне чаювання, використавши для цього фаянсовий посуд, що припадав пилом як зразок заводського виробництва на зашкленних полицях у тому самому кабінеті директора, і двовідерний самовар дореволюційного тультського виготовлення, який багато десятиріч поїв управлінський люд у заводському буфеті.

Цього дня у Володимира Яковича Качалова був гарний настрій. Вранці йому вдалося подзвонити в Москву своєму давньому другові генералові Хрульову Андрію Васильовичу. Від нього він дізнався, що його, Качалова, сім'я разом із сім'ями генералів Хрульова, Болдіна — колишнього за-

ступника командуючого Західним особливим військовим округом — та іншими сім'ями евакуйована спеціальним поїздом до Свердловська; а звідти буде переселена в селище Балтим, куди й слід писати листи й адресувати грошовий атестат. Взяти піклування про сім'ю — це наполовину полегшити душу фронтовика й немовби захистити його від ударів з тилу.

Володимир Якович підійшов до дзеркала, що похило стояло в кутку кабінета, відбиваючи в собі колекцію виготовленого на заводі посуду, став перед ним у свою улюблену позу: схрестив руки на грудях і виставив уперед ліву ногу... Дивно... Звідки ця недоладна «наполеонівська стойка»? Розумів неприродність пози, однак не міг нічого змінити: ще замолоду, після одного з поранень, його ліва рука стала коротша, і саме такою позою він намагався приховати свою фізичну ваду. Звичка молодості закріпилась і навіть стала гармонувати з його кремезною постаттю — міцними, широкими плечима й неохватною, мускулистою шиєю. Вольовий погляд його сірих очей, трохи вилицювате обличчя з виразом рішучості немовби самі собою вимагали цієї наполеонівської пози, яку незмінно супроводжувала в умовах служби суворість, часом навіть жорсткуватість у спілкуванні з підлеглими. Водночас дома він завжди був покладистий і привітний сім'янин, лагідний і уважний чоловік, добрий батько. Він знав, що цією різноликістю давав привід для пліток командирським дружинам, та й командирам, сам посміювався з себе, дивуючись такій особливості вдачі, але жила вона в ньому сама собою, і змінювати її він не намагався.

Проте одного разу розгнівався, випадково почувши про себе чийсь віршики: «Він грізний на чолі полків і добрий біля дамських каблуків». Розсердився, певна річ, вловивши в цих словах злу іронію. Але одразу ж, поміркувавши, вгамував гнів, щоб не дозволити прижитися нерозумному двовіршу. І став частіше запитувати сам себе: «Чи справедливий на службі?..» Окинувши внутрішнім поглядом свої військові «володіння», на тлі яких проходили десятки високоставлених підлеглих йому людей, обміркувавши, як тримається і спілкується з ними, впевнено відповідав собі: «Вимогливий... Але несправедливостей за собою не спостеріг». Справді, ніяких образ на нього не було, хоч були претензії: мав він по партійній лінії стягнення за «відрив од парторганізації» і «за вияв зарозумілості». Так, в цьому, мабуть, пропустився помилки. До того ж він ще не поладнав

з одним політпрацівником високого рангу... Той, як виявилося, мав рацію. А який одержав листа від Будьонного — в справі: маршал вказав йому на недоліки в бойовій підготовці й на відсутність належного порядку в штабній службі кавалерійського корпусу, яким він, генерал Качалов, командував... виправив недоліки залізною рукою. На службі став ще суворішим і вимогливішим...

24

Справді, якщо нещастя звалюються на людину, то, буває, з такою раптовістю, яка приголомшує навіть сторонніх. Але чи може бути нещастя на війні більшим, ніж загибель?.. Виявляється, може бути. Його приносить не ворожий літак, не випадковий снаряд, не випадкова куля. І суть такого нещастя не в моральних муках воєначальника, який зазнав поразки в протиборстві з ворогом... Трапляються біди іншого характеру, підґрунтя яких визрівають в чийсь упередженій або розпаленій уяві, що спирається не на істину, а на помилкову думку чи на злу волю.

Саме таке лихо підстерігало генерал-лейтенанта Качалова.

Уже був призначений час виклику в штаб армії командирів дивізії. Уже двічі ад'ютант командира майор Погребаєв робив пробне кип'ятіння води в тульському самоварі. І зараз самовар, поблискуючи мідним начищеним черевом, височів у приймальні на державному столі, відтіснивши таку ж допотопну, як і він сам, друкарську машинку...

Раптом у приймальні з'явився з «розносною» папкою в руці начальник вузла зв'язку — бравий капітан у зелених парусинових чоботях і в новенькому польовому спорядженні. Він з діловитою покваліфікованою пройшов через приймальню й, не попросивши, як завжди, в ад'ютанта доповіді про нього командарму, зайшов до кабінету. Майор Погребаєв був спантеличений: начальник вузла зв'язку — прямо до командарма, минувши начальника штабу?..

За хвилину життя в штабі армії немовби стрімко повернуло в інший бік. У кабінет генерала Качалова були терміново викликані всі начальники відділів і служб на чолі з начальником штабу. Причиною цього стала та сама директива про контрудар у бік Смоленська п'яти армійських оперативних груп, яку трохи раніше одержав штаб 16-ї ар-

мії генерал-лейтенанта Лукіна. А разом з директивою—наказ командуючому 28-ю армією генерал-лейтенанту Качалову...

Чимось тривожним дихнуло на Володимира Яковича від купки розшифрованих документів. Повернувся думкою у вчорашній день, до останнього інформаційного зведення про становище військ Західного фронту. В ньому вже не було тієї ясності, яку він відчував у кабінеті Сталіна, коли про оперативне становище доповідав Жуков. 22-а армія, яка прикривала правий фланг фронту в районі Великих Лук, оборонялась з усіх сил, деякі дивізії потрапляли з одного оточення в друге і пробивалися потім на північний схід. 16-а армія, поповнена за рахунок 127-ї стрілецької дивізії генерал-майора Корнеєва Т. Г., намагалася звільнити від ворога Смоленськ і водночас, як і 20-а армія, провадила перегрупування сил, керуючись останньою директивою Генштабу.

Але чи бачить командування фронтом, як ускладнилося становище після вчорашнього захоплення німцями Єльні? Адже це — якнайзручніший, висунутий на схід плацдарм для кидка ворога на Москву.

Сидячи за столом просторого кабінету, Володимир Якович вчитувався в документи, чув, як спішно розвішувалися на стінах карти з дислокацією військ 28-ї армії, карти місцевості, на якій мають відбутися бойові дії. Коли запала тиша, зрозумів, що зібралися всі, кому належало тут бути, і чітким низьким голосом прочитав директиву, в якій викладався задум дій армійських військових груп, створюваних з двадцяти дивізій Фронту резервних армій. Вони, ці дивізії, мали завдати одночасні удари по напрямках, що сходилися на Смоленськ з північного сходу, сходу й півдня і у взаємодії з 16-ю та 20-ю арміями розгромити смоленське угруповання ворога й відкинути його за Оршу. Тим часом для удару по тилкових частинах німецьких армій «Центр», які відірвалися на значну відстань од своїх передових механізованих частин, Генштаб кидав три кавалерійські дивізії, зосереджені в смузі 21-ї армії поблизу Жлобіна. Для участі в операції виділено також три авіаційні групи, кожна не менше авіаційної дивізії... Що ж, задум серйозний... Але як він виглядатиме на тлі можливих дій німців?

Коли в директиві мова йшла про військову групу генерал-лейтенанта Качалова, голос Володимира Яковича трохи підвищувався, і в ньому з'являлися урочисті нотки. Але це була маленька хитрість генерала. Він звернув увагу, як прокотився по кабінету схожий на зітхання шумок, коли він

зачитав фразу: «Ставка передає в розпорядження маршала Тимошенка двадцять дивізій з Фронту резервних армій, створюючи з них п'ять армійських груп...» Володимир Якович одразу ж зрозумів, що в усіх виникло одне й те саме запитання: а як же їхня 28-а армія загалом? Залишається в резервному фронті? Під чим командуванням? І як тепер з її штабом?.. Адже всі вони, ставши штабом групи, начебто понижаються в посадах, «випадаючи» із штатного розпису армійської ланки?

Це, нехай і не таке важливе, запитання підсвідомо постало й перед ним, Качаловим. Адже правильно: одна річ, він — командуючий армією... «Треба зупинити Гудеріана, товаришу Качалов!» — пригадав тривожні слова Сталіна. А тепер «товариш Качалов» всього-на-всього командуючий військовою групою, що, по суті, рівнозначно командиріві корпусу...

Тому й підвищував він голос, читаючи шифровки, щоб відмежуватися від таких, незначних думок і показати підлеглим, що виконання поставленого перед ними бойового завдання — не менше, ніж питання про їхнє життя або їхню смерть.

Але чи розуміють вони це? Володимир Якович обвів суворим прищуреним поглядом обличчя присутніх. Непроникні... Тільки лукаву хитринку на мить уловив в очах члена Військової ради армії бригадного комісара Колесникова. Відгадав, певно, бригадний комісар думку генерала Качалова! Але Колесников одразу ж нахмурився і заклопотано шепнув щось начальникові політвідділу армії бригадному комісарові Терешкіну, який сидів біля нього.

Праворуч від Качалова, за приставним столом, сидів над картою начальник штабу армії генерал-майор Єгоров; він поглядав то на свою карту, то на приколоту до стіни, звіряючи, мабуть, чи правильно позначені на ній вихідні позиції 149-ї, 145-ї стрілецьких і 104-ї танкової дивізій. Володимир Якович теж придивився до карти на стіні. І хоч на північ від Рославля чітко вимальовувалися гнуті вали — лінії вихідних позицій полків, хоч до Смоленська, переступивши через Починок, простяглася від них грізна червона стріла, що позначала загальне завдання їхньої армійської групи, генерал Качалов не міг не бачити, що з північного сходу нависає захоплена вчора ворогом Єльня. І знову пригадав слова Сталіна: «Треба зупинити Гудеріана, товаришу Качалов...»

Але зупинити, а тим більше розгромити Гудеріана поки що не судилося навіть силами усіх п'яти армійських груп і двох оточених у районі Смоленська наших армій. Про це ще не знали ні Качалов, ні Тимошенко, ні Сталін; їх втішала лише надія, що все збудеться так, як задумав і спланував Генеральний штаб на чолі з генералом армії Жуковим.

Полководці звичайно відчувають театр воєнних дій близько до того, як досвідчений лікар з допомогою стетоскопа чує і розуміє биття людського серця. І немає нічого дивного в тому, що в цю останню декаду липня 1941 року керівники радянського Генерального штабу і німецького головного штабу верховного головнокомандуючого одночасно зосередили свої погляди на просторах між Смоленськом і Вязьмою і між руслами рік Сож, Дніпро, Воп. Було ясніше ясного, що саме там замикалися ворота до Москви. І командування протиборствуючих сторін, кожне за своїми оцінками, здогадами, висновками, вживали відповідних заходів: німецьке включало в свій план швидке подолання відстані в триста — триста п'ятдесят кілометрів, яка відділяла фашистів від радянської столиці, і захоплення Москви; а радянське військове керівництво з усіх сил намаглося зруйнувати задум гітлерівців, відкинути їхні сили на захід і зміцнити оборону на всьому радянсько-німецькому фронті.

Ідея контрудару п'ятьма нашими армійськими ударними групами по військах противника в районі Смоленська для деблокування оточених там 16-ї і 20-ї армій і для ліквідації небезпеки прориву ворога до Вязьми і до Москви була частиною оперативно-стратегічного плану на найближчий період і належала особисто Сталіну. Він, до речі, вимагав від Тимошенка навіть більше: створювати на Західному фронті кулаки з семи-восьми дивізій з кавалерією на флангах. А Тимошенко створив кулаки по три дивізії в кожному...

Ініціаторами великих і малих операцій радянських військ були переважно Генеральний штаб з його головним мозковим центром — оперативним управлінням, штаби фронтів, а іноді й штаби армій. Але остаточні рішення з доповненнями й уточненнями ухвалювалися в кабінеті Сталіна, в присутності тих членів Ставки Верховного Командування і членів Державного комітету оборони, які на той час перебували в Москві.

А як у вищого німецько-фашистського командування? Як у Гітлера?..

Полководці, які вели війни, в усі часи збирали й вивчали відомості один про одного, щоб легше було досягнути способів і ступінь свободи мислення свого супротивника, обсяг його знань і головні збудники почуттів, що впливають на процес мислення.

Так, наприклад, робив Наполеон: починаючи війну, він передусім цікавився ворожим полководцем і організацією ворожого командування...

Можливо, саме тому Сталін якось запитав генерал-майора Дронова, який займався в Генштабі агентурною розвідкою: «А як функціонує ставка Гітлера? З чого складається її робота?.. Як вони там складають свої людодські плани?..»

Через кілька днів генерал Дронов поклав на стіл генерала армії Жукова папочку, в якій лежали папери, де були відповіді на запитання Сталіна. Жуков, перше ніж взяти папку з собою в Кремль, з цікавістю сам ознайомився з її вмістом.

Зверху в папці лежала довідка з указом Гітлера від 4 лютого 1938 року про керівництво вермахтом. В указі зазначалося: «З цього моменту керівництво всіма збройними силами здійснюю я особисто. Головне оперативне управління військового міністерства, що існувало досі, реорганізується в головний штаб верховного головнокомандуючого і з усіма компетенціями переходить безпосередньо в моє підпорядкування.

Очолує штаб верховного головнокомандуючого його начальник, який займав до цього часу пост начальника головного оперативного управління військового міністерства, за своїм рангом він прирівнюється до рейхсміністрів.

Штаб верховного головнокомандуючого виконуватиме водночас і завдання військового міністерства, начальник штабу верховного головнокомандуючого від мого імені виконує функції військового міністра...»

Друга довідка розповідала про процедури військово-оперативних доповідей фюреру.

«Така доповідь, — говорилося в ній, — уперше відбулася в день нападу Німеччини на Польщу — 1 вересня 1939 року в старому саду зимової рейхсканцелярії. Зараз штаб-квартира фюрера функціонує або в штабному поїзді, або в спеціально обладнаних приміщеннях з пристосуваннями для швидкої заміни й закріплення карт і схем, зі столами

для ознайомлення з розвідувальними даними й новими зразками російської стрілецької зброї. На цих нарадах, після того як начальник головного штабу верховного головнокомандуючого доповідає оперативну обстановку, ухвалюються всі важливі рішення і віддаються накази.

Під час доповідей у Гітлера присутнє обмежене й постійне коло людей: начальник штабу верховного головнокомандуючого генерал-фельдмаршал Кейтель, начальник штабу оперативного керівництва вермахту генерал Йодль, чотири ад'ютанти фюрера і, як правило, особистий офіцер зв'язку генерал Боденшатц. Іноді на наради запрошують представників головного штабу сухопутних військ (головком, начальник штабу, начальник оперативного управління), а також представників військово-повітряних сил. Найчастіше з доповідями виступає начальник штабу оперативного керівництва вермахту генерал Йодль. У своїх інформаціях він спирається на донесення трьох головних командувань видами збройних сил, зібраних і узагальнених управлінням штабу оперативного керівництва.

Якщо штаб-квартира фюрера розташовується в польових умовах, то приміщення для наради обладнуються відповідно до умов або будуються спеціальні бараки.

Крім регулярних доповідей про становище на фронтах скликаються спеціальні наради у вузькому колі — це при одержанні особливо важливих донесень від головнокомандуючих видами збройних сил.

У штаб-квартирі «Вовче лігво» оперативні наради в присутності фюрера проводяться щоденно опівдні. Матеріалом для них служать ранкові повідомлення командування видів збройних сил. У головного командування сухопутних військ основою для таких повідомлень є останні повідомлення командуючих групами армій за день. Тільки командуючі німецькими військами у Фінляндії, Норвегії і Північній Африці направляють свої повідомлення безпосередньо в штаб верховного головнокомандування і паралельно в головне командування сухопутних військ.

«Досить цікавий розпорядок робочого дня Гітлера, — наголошувалося в довідці. — Близько одинадцятої години дня у вузькому колі Йодль доповідає йому про одержані протягом ночі повідомлення, користуючись картами театрів воєнних дій. Іноді він доповідає пізніше, оскільки після денних зусиль Гітлер за звичкою проводить ніч у розмовах за чаєм до четвертої ранку зі своїми прибічниками, часом навіть із своїми двома стенографістками. Для вирішення

воєнних справ це становить незручність: фюрер часто спить до півдня, і ніхто не сміє турбувати його».

Генерал армії Жуков ознайомив Сталіна з описом «способу життя» ставки Гітлера в переддень початку дій армійської групи Качалова. Похваливши діяльність радянської агентурної розвідки, Сталін сказав:

— Тепер, товаришу Жуков, ми, трохи пофантазувавши, можемо уявити собі, що робить зараз Гітлер, і, вибравши момент, кинемо йому за комір мішечок з блохами... Зберуть бліх на овечих пасовиськах, а ми накажемо їм на смерть загризти фюрера.

При всій своїй стриманості Жуков реготав, як хлопчисько, і запевняв, що вже й на своїй спині відчув блошину метушню. А потім сказав:

— Я не вірю в різні інтуїції, прозріння, але слово честі, товаришу Сталін, у нашій передвоєнній оперативно-стратегічній грі на картах, якою керували Тимошенко й Мерецков, я домігся успіху із своєю «синьою» стороною ще й тому, що вгадував, чим піклувалися Тимошенко і Мерецков. Отже, нам справді корисно знати психологію противника.

— Ну а тепер вгадайте, що замишляє Гітлер,— сказав Сталін, спохмурнівши, очі його звузилися, зникла під нахмуреними бровами знайома золотинка.— Зараз «гра» на смерть: хто кого... Для початку на рубежі верхів'їв Дніпра ми повинні хряпнути Гітлера мордою об землю. Зробіть усе для цього.

Німецьке командування поки що не знало про підготовку контрудару радянських дивізій у напрямі Смоленська. Але розпочаті в ці дні дії німецько-фашистських військ були значно масштабніші, з далекосяжними планами і вже на початку свого розвитку самі по собі сплутували карти радянського командування і руйнували його задуми. Руйнували, та не зводили нанівець, бо задум Тимошенка все-таки ґрунтувався на розумних розрахунках і на реальних можливостях завдати ворогові відчутних втрат у живій силі й техніці. І не полишала головною надією вивести нарешті з оточення 16-у і 20-у армії.

А німецьке верховне головнокомандування, переконавшись у стійкості Червоної Армії в оборонних боях, в умінні радянських штабів планувати й проводити бойові операції навіть у невідповідних для себе умовах, в умінні червоних командирів маневрувати на широкому фронті живою си-

люю і бойовою технікою, почало шукати принципово нові оперативно-стратегічні вирішення, щоб домогтися перелому у війні на свою користь. Для цього 21 липня Гітлер з усіма застережними заходами прибув у штабному поїзді на окуповану радянську територію в розташування групи армій «Північ». Командуючим цією групою був фельдмаршал Лееб. Його війська, на думку Гітлера, досягли найкращих успіхів, і самого Лееба як стратега, воєнного мислителя Гітлер вважав найвидатнішим. Саме до нього першого виїхав фюрер, щоб розвіяти сумніви, що народжувалися в ньому, і впевнитися в тих істинах, які немовби саме провидіння підказувало йому. «Необхідно якнайшвидше оволодіти Ленінградом і очистити від противника Фінську затоку, щоб паралізувати російський флот,— зажадав фюрер.— Від цього залежить нормальне підвезення руди із Швеції». Саме тут Гітлер уперше висловив задум про зняття обох танкових груп з московського напрямку. 3-ю танкову групу він пропонував перекинути на північний схід для підтримки наступу на Ленінград і щоб якнайшвидше перерізати залізничну колію Москва — Ленінград. А 2-а танкова група мала зіграти вирішальну роль на південному сході, куди вона буде спрямована.

А доля Москви була визначена в документі німецького верховного командування, який іменувався доповненням до директиви ОКВ № 33 від 23 липня.

«Після поліпшення обстановки в районі Смоленська і на південному фланзі,— зазначалося в цьому папері,— група армій «Центр» силами досить могутніх піхотних з'єднань обох армій, що входять до її складу, повинна розгромити противника, який і досі знаходиться в районі між Смоленськом і Москвою, просунути своїм флангом якомога далі на схід і захопити Москву».

Отже, німецьке верховне командування, переконавшись, що блицкриг поки що нездійснений, спішно перебудовувало план війни в цілому, перекидало танкові групи на інші напрями, а в райони, які танкові групи мали залишити, так само нагально підтягувало свіжі сили. І так сталося, що до одного вихідного рубежа на північ від Рославля із заходу поспішав 24-й моторизований корпус ворога, а зі сходу туди ж висувалася, трохи випереджаючи ворога, армійська група генерал-лейтенанта Качалова.

І сталося ще одне, малопомітне: сум'яття пересувань великих ворожих військ затерло в болотистому лісі кри-

хитну групу майора Рукатова, немовби загнавши її в капкан. І Рукатову нічого не залишалось, як терпляче вичікувати моменту, щоб з парокінною підводою, навантаженою мішками з грішми Білоруського Державного банку, вирватися з ворожого тилу. Такий момент, за його спостереженням, наближався.

26

Штаб — мозковий центр будь-якої військової частини. Всі його відділи, відділення, всі люди при ньому становлять загалом найскладніший механізм, де кожна деталь точно знає і виконує своє призначення. Цей механізм комплектує підрозділи, виробляє для них бойові завдання, збирає інформацію і надає їй відповідного руху, він запам'ятовує, рахує, розв'язує задачі з багатьма невідомими і врешті дає можливість командирові здійснювати задум, приводити війська в рух і вказувати цілі їхнім вогневим засобам. Крім того штаб, якщо його ланки працюють добре, постійно все бачить і чує не лише в смузі дій своїх військ і військ противника, але й своїх сусідів праворуч і ліворуч. Штаб також планує роботу тилкових органів, які постачають фронт усім необхідним; а це — безліч найрізноманітніших справ.

Над штабом стоїть командний пункт старшого командира, який наближений — наскільки це можливо — до переднього краю і який пересувається слідом за військами, якщо вони наступають. КП не порівняєш ні із звичайною вишкою, ні із старою міською каланчею, з якої видно, де що горить. Хоч за своїм призначенням у них є щось спільне: зі свого КП командир повинен бачити місцевість якнайглибше і якнайширше і керувати звідти бойовими діями військ, але сам має залишатись невидимим для ворога.

Командний пункт генерала Качалова за ці два дні пересувався вперед двічі, а зараз розмістився в лісі поблизу села Стодолище. Володимир Якович до сьогоднішнього ранку був загалом задоволений ходом наступу своєї армійської групи. Першого ж дня боїв, 23 липня, вона таранним ударом відкинула передові частини німців за річки Белічек і Стометь, зайнявши кілька сіл. Непокоїла тільки 104-а танкова дивізія полковника Буркова. Вона зав'язла в боях за Єльню і тому досі не вийшла на визначені їй вихідні рубежі.

Генерал Качалов сидів на тесовій лавочці в мороці бліндажа, виритого на узліссі. Ліс широкими крилами розкинувся праворуч і ліворуч, виступаючи то вперед, то півовалами і півколами вгинаючись і вигинаючись, заповнював непролазним підліском яри і горби. У бліндажі біля генерала стояла заляпана глинистою землею тринога стереотруби, спрямована окулярами у вузьку щілину амбразури.

У бліндажі було жарко і тьмяно. Вчорашня злива зробила ліс незатишним, похмурим. І було схоже, що небо готується щедро полити землю, хоч іноді крізь хмари пробивалися на галявини яскраві сонячні промені.

На столику в кутку бліндажа зазмерив телефонний апарат. Боець-зв'язківець одразу відгукнувся хрипким басом:

— Єсть, передати Першому! — і подав генералові трубку.

Начальник штабу генерал-майор Єгоров низьким інтелігентним голосом доповів із Стодолища, що «коробочки» Буркова нарешті вийшли з бою і поспішають «на побачення». Це означало, що 104-а танкова дивізія в районі Єльні відірвалася від ворога і прямує в район сіл Борисовочка, Ковалі, щоб прикрити наступ правого флангу стрілецьких полків армійської групи Качалова і посилити темп просування до Починка.

Повернувши трубку телефоністу, Володимир Якович мовби вочевидь побачив танкову дивізію на марші: вона, висунувши вперед посилену головну похідну заставу, стрімко рухається розбитою й грузькою дорогою до Рославльського шосе, а праворуч і ліворуч від неї, скільки можна розгледіти, йдуть бокові похідні застави — по танковому взводу в кожній. Ззаду — нескінченна колона танків... Могутня сила, яка, безперечно, має пробитися до Смоленська.

До просторого бліндажа Качалова примикали два менші бліндажі, в яких працювала оперативна група — розвідники, оператори, представники родів військ. Там збиралися всі відомості, провадилася робота на картах.

Дихання фронту ставало дедалі відчутнішим з усіх боків. Попереду й ліворуч невгавно клекотіла гарматно-мінометна стрілянина. Звідкись з тилу долинав гул бомбування — ніби десятки кувалд били по землі, і вона то однотонно стогнала, то басисто скрикувала... Потім гул бомбування став долинати з північного сходу, і генерал

Качалов зрозумів, що німецька авіарозвідка помітила пересування 104-ї танкової дивізії.

У бліндаж командуючого нечутно зайшов лейтенант з оперативного відділу і червоним олівцем зробив на його карті помітки: полки 149-ї стрілецької дивізії вийшли на рубіж Гута, північний берег річки Белічек, село Ворошилово і північний берег річки Стометь. Володимир Якович, скосивши очі на карту, оцінив зміну обстановки. Але радіти поки що не було з чого. Надто загрозлива була уявна лінія, що з'єднувала захоплені німцями Великі Луки, Ярцево, Єльню. Його, Качалова, армійська група вже, по суті, вела бойові дії в напівоточенні; пробиваючись на північний захід, вона немовби ще глибше опинялася на захопленій німцями території.

Телефоніст знову доторкнувся трубкою до його плеча, хоч зумера Володимир Якович не чув. Знову подзвонив генерал-майор Єгоров і доповів, що в районі дій 145-ї стрілецької дивізії вийшов представник військової оперативної групи генерала Чумакова майор Рукатов і вивіз парокінну підводу, навантажену мішками грошей Білоруського банку.

— Запевняє, що особисто знайомий з вами,— наголосив Єгоров.

— То й що, коли знайомий? Це часом не кадровик з Москви? — без будь-якого ентузіазму уточнив Качалов.— Але той начебто був підполковник.

— Правильно, колишній працівник Управління кадрів.

— Що він хоче?

— Вимагає, щоб ми дали йому вантажну машину і охорону — везти гроші в штаб фронту.

— Нехай там ваші фінансисти зв'яжуться з фронтом і вирішать.

— Володимире Яковичу,— Єгоров, здалося, говорив через силу,— я тобі не доповів про найголовніше і досить неприємне...

Качалов знав, коли начальник штабу переходив з ним на «ти», то сталося щось надзвичайне.

— Доповідай,— спокійно наказав Качалов.

— Німці мишоловку нам влаштовують... За свідченням полонених. Та й розвідка наша підтверджує.

— Конкретніше!

— На підході ще два їхні армійські корпуси. Причому один націлюється прямо на Рославль — нам у тил,— уточнив Єгоров.

— У штаб фронту повідомив про це?

— Повідомив. Там поки що не дуже вірять, але, наскільки я зрозумів, послали авіарозвідку.

— Нехай би прикрили наші тили...

Володимир Яковичу теж не хотілося вірити в таку серйозну загрозу, що нависла над його військовою групою. Але тривоги не повинні затьмарити надію: адже його дивізії взаємодіють з величезною силою — ще чотири групи. Та й кіннота Городовикова ось-ось має вдарити по німецьких тилах.

Начальник штабу, розуміючи, що командує осмислює похуте від нього, якийсь час мовчав, а потім знову нагадав про себе:

— А як бути з цим Рукатовим? Адже наші фінансисти в другому ешелоні. Все одно треба дати йому машину й охорону.

— З ворожого тилу пробивався без охорони, а тут ескорт подавай?! — У словах Качалова вчулося роздратування.

— Він поруч зі мною. Нехай сам і пояснить.

Качалов чув, як генерал Єгоров щось сказав Рукатову, а потім озвався в трубці напівзабутий голос кадровика, з яким він не раз зустрічався і розмовляв у Москві.

— Доброго здоров'я, Володимире Яковичу! — зумисне бадьоро привітався Рукатов. — Дякую вам за піклування й гостинність!

— У чому воно виявилось? — холодно запитав Качалов.

— Ми вийшли до вас, як чорти з болота! Нитки сухої на нас не було! І голодні, як вовки!

— Переодягли, нагодували?

— Так точно. Все як і годиться. А зараз прошу машину і надійну охорону! — І Рукатов коротко розповів про те, що сталося в його маленькому загоні в дорозі, і про те, що врятував його, Рукатова, тільки випадок: один з бійців устиг пристрелити негідника-сержанта.

— Самосуд? — насторожився Качалов.

— Щось схоже на це! Але іншого виходу не було.

— Передайте трубку генералу Єгорову! — наказав Рукатову Володимир Якович. — Все-таки прийміть самі разом з фінансистами гроші в Рукатова і відправте їх у штаб фронту. А Рукатова і його групу доручить нашій прокуратурі. Нехай старанно розберуться. Вони там учинили самосуд: розстріляли сержанта. Комусь здалося чи насправді так було, що сержант цілився з автомата в Рукатова... Так можна пристрелити кого завгодно: привиділося, мовляв, що

цілитися не в німця, а в командира, ось я й вирішив... Треба провести дізнання, і щоб усе було оформлено за суворими законами воєнного часу. Винним — кара, безневинним — похвала, а то й нагорода.

Правильні й мудрі слова... Тільки не передчував генерал Качалов, що доля, засліплена війною, збита з глузду кривавим сум'яттям, не пощадить і його самого, не візьме свідком правду й справедливість і дозволить звершитися страшнішому, ніж сама смерть. Але це ще попереду; події визривали грізно й невідворотно.

27

Високий і по-юнацькому стрункий, голубі, трохи лукаво прищулені мудрі очі, усмішливі, чітко окреслені губи, з щедрим перламутровим блиском зуби, світле високе чоло і темно-руса густа шевелюра — ось далеко не повний портрет Рокоссовського Костянтина Костянтиновича. Проте помітна чоловіча краса та кавалерійська виправка були аж ніяк не головними достоїнствами сорокап'ятирічного генерал-майора. Більше приваблював він своєю готовністю піти назустріч людині, своїм розумінням людей з такими різними характерами і щирою прихильністю до тих, хто ставився до військової служби як до звичайного життя, а не відбування повинності... І навіть сліду хизування чи позерства не було в ньому. Все це, разом узятє, приваблювало до Рокоссовського людей, як джерельна вода приваблює до себе все живе.

Минуле Костянтина Костянтиновича відрізнялося від минулого його однолітків і соратників по службі в кавалерійських військах, можливо, лиш деякими відтінками біографії. Народився він у Великих Луках — в глибинці Росії. Батько його був за національністю поляк, працював залізничним машиністом, мати — проста російська жінка. Дитинство майбутнього полководця минуло у Варшаві, столиці королівства Польського, яке було західною окраїною Російської імперії. Коли Костеві було чотирнадцять років, помер батько, і хлопець зазнав сирітства, а з ним — важкої праці чорнороба, ткача, каменотеса.

Коли заревли гармати першої світової війни, вісімнадцятирічний Кость Рокоссовський добровольцем пішов в армію, попросився в кавалерію і став унтер-офіцером 5-го Қаргопольського драгунського полку 5-ї кавалерій-

ської дивізії. І вже з перших боїв виявив себе відчайдушним кіннотником-рубакою, заслужив військову нагороду — георгіївський хрест.

Згодом Рокоссовський вступив до Червоної Армії і став у 1919 році комуністом, брав участь у боях проти гайдамаків, анархо-бандитських загонів, колчаківців, семенівців, громив біляків у Забайкаллі, Примор'ї, в Монголії. За хоробрість і високі командирські якості червоний кавалерист Рокоссовський у роки громадянської війни був нагороджений двома орденами Червоного Прапора.

І покликала доля Костянтина Костянтиновича на все його життя залишитися військовою людиною — стражем Вітчизни...

А покійний Костин батько мріяв про те, щоб син пішов його стопами — залізничного машиніста. Бувало, в колі сім'ї батько розповідав, яка це велика професія, якого глибокого почуття захвату, особливого душевного злету зазнаєш, коли перед твоїм паровозом піднімається пласка рука семафора, відкриваючи шлях до наступної станції і немовби роблячи на цій дорозі тебе, машиніста, повновладним господарем. Але син, Костя, відчув щось подібне, коли сходив східцями військової служби в Червоній Армії, досявши постів командира ескадрону, окремого дивізіону, потім командира кавалерійського полку... Далі — навчання на курсах удосконалення комскладу, через кілька років — на курсах удосконалення вищого начальницького складу при Академії імені Фрунзе... І йому здавалося, що «семафор життя» тепер ніколи не опуститься перед ним — заслуженим, обстріляним, увінчаним високими бойовими нагородами і ще зовсім молодим. А коли призначили його командиром 7-ї Самарської кавалерійської дивізії, сприйняв це як найвищий злет і особливу довіру, розуміючи, що дивізія — це вже не ескадрон, а кілька полків кінноти й артилерії, і він відповідає за бойову виучку тисяч людей — червоних воїнів.

Така вже логіка життя: якщо в тебе не запаморочилась голова від досягнутої і бажаної висоти, якщо п'яно не затьмарився погляд від блиску твоїх військових відзнак — ти невтомний у командирських ділах, невгамовний у вирішенні нових завдань, і тоді, як оцінка твоїх достоїнств, неминуче настає час, коли треба, за наказом згори, братися за ще відповідальнішу справу... Щоправда, на той час у тебе вже можуть бути пригашені відчуття захоплення, марнолюбства, задоволення собою, що дають усолоду серцю. Кожну

чергову навчальну гру в полі, на командному пункті чи за штабними столами можеш не сприймати як гру в розумінні її умовності, але неодмінно маєш вбачати за нею ті важкі, криваві сутички внаслідок зіткнення двох світів.

І звичайно, коли розлучишся з рідною дивізією, у виучку якої вклав чимало сил, коли кожен її підрозділ зрозумілий і дорогий тобі, як залюбленому в музику настроювачеві піаніно зрозуміле й дороге звучання кожної струни від доторку до неї клавіша, важко вберегти серце від тривоги. Але якщо тебе, Рокоссовського, призначають командиром кавалерійського, а потім механізованого корпусу, вчорашні тривоги відходять з учорашнім днем і народжуються нові турботи, змінюючи одна одну з такою природністю, як змінюються пори року.

Бувало, що в звичній і клопітній плин життя вдиралося лихо, приголомшуючи своєю несподіваністю й своєю суттю. Так сталося в 1937 році. Необрунтований арешт, безглузді звинувачення в шпигунстві на іноземну розвідку, сфабриковані затаєними ворогами Жовтневої революції, які мріяли про відновлення старих порядків, повернення втрачених багатств і заради цього робили все можливе, щоб ослабити командний склад Червоної Армії, внести розлад у ряди партії та її керівництво. Багато нещастя завдали вони радянському народові... Але Костянтина Рокоссовського не зламали, не поселили в його серці образу й злобу. Він добре розумів глибинну суть того, що відбувалось, і боровся за свою долю, за долю товаришів з тією затятістю й твердою цілеспрямованістю, які виявилися в нього ще за часів громадянської війни...

Запам'яталася йому з молодості десь вичитана думка про те, що наслідувати — не означає копіювати; це означає працювати так, як працюють великі майстри, це — удосконалювати власну діяльність, це — творити в їхньому дусі й подібними засобами. І прижилася в ньому ця думка, ніби викарбувана в мозку світними словами. Річ у тім, що, коли на початку тридцятих років він командував 7-ю Самарською кавалерійською дивізією, вона входила до складу 3-го кавалерійського корпусу, командиром якого був Тимошенко. І Рокоссовський не раз ловив себе на думці, що в повсякденному спілкуванні з підлеглими чи на військових навчаннях він з якоюсь внутрішньою незмінністю намагався бути схожим на командира корпусу. А коли згодом сам став командиром корпусу — 5-го кавалерійського, то вже не мислив свого внутрішнього світу без наставницького голосу.

Тимошенка, а з часом — ще й Георгія Жукова, під командуванням якого опинився у переддень визвольного походу в Бессарабію військ Київського військового округу.

І йдеться не про якесь там сліпе наслідування, а про те, що він, Костянтин Рокоссовський, неначе однаково із своїми військовими наставниками відчував під ногами земну твердь і вмів зі своєї командирської вишки спрямовувати думку в далеку далину, розгледіти на величезних просторах ворожі й свої війська, конфігурації ліній, що роз'єднують їх, зважити співвідношення сил і, нехай навіть сумніваючись, приймати рішення, які підлеглим здаватися мають єдино правильними. Мужність, твердість характеру — ось що ріднило його з Тимошенком і Жуковим. При цьому Рокоссовський залишився багато в чому зовсім не схожий на них: у манері мислити й переконувати, в умінні створювати довкола себе особливу атмосферу довірливості, зацікавленості — теж без нервозності й напруженості. Він завжди був самим собою — Костянтином Рокоссовським.

В один з днів першої половини липня 1941 року, коли начальник Генерального штабу Жуков доповідав у Ставці Верховного командування чергове зведення бойових дій на радянсько-німецькому фронті, Сталін почав несподівану розмову:

— Товаришу Жуков, у боях під Луцьком і Новоград-Волинським особливо відзначився дев'ятий механізований корпус.— Голос Сталіна звучав рівно і стверджувально.— І ми багатьох командирів та політпрацівників, у тому числі й командира корпусу, нагородили орденами...

— Так точно, товаришу Сталін,— підтвердив Жуков.

— І ви часто,— вів далі Сталін,— оглядаючи події на Південно-Західному фронті, підкреслюєте вдалі бойові дії дев'ятого механізованого корпусу. Він справді кращий наш корпус?

— Бореться впевнено, товаришу Сталін. У п'ятій армії — це головна ударна сила...— відповів Жуков.— Добра рухливість у маневрі, обачливе прикриття флангів. Ну і стійкість в обороні...

— Якщо мені не зраджує пам'ять, командує дев'ятим корпусом генерал Рокоссовський?

— Так точно, товаришу Сталін.

— Той самий Рокоссовський, про якого ви з Тимошенком писали мені, що він необгрунтовано був репресований?

— Так точно, той самий. Як бачите, ми не помилилися.

— Бачу,— з суворістю в голосі погодився Сталін, кинувши запитальний погляд на Молотова і Кузнецова — наркома Військово-Морського Флоту, які сиділи за довгим столом.— Ви мали рацію... І зараз я ось про що думаю: у нас найбільш нестійке становище в районі Смоленська. Німці прорвалися до Ярцева, націлюються на Вязьму. Це вже безпосередня загроза Москві. Чи не перекинути нам Рокоссовського під Ярцево?

— Не можна, товаришу Сталін. Цим ми обезкровимо п'яту армію, відкриємо німцям шлях на Житомир і Київ,— пригнічено заперечив Жуков.— Ніяк не можна...

— Ви мене неправильно зрозуміли.— Сталін звично для всіх почав натоптувати люльку, перед тим випотрошивши тютюн з двох цигарок «Герцоговіна-Флор».— Я маю на увазі самого Рокоссовського. Треба призначити його командуючим армією і поставити перед ним завдання не пустити німців у Ярцево і не дати їм форсувати Вовп.

Жуков мовчки дивився на Сталіна, глибоко над чимось замислившись.

— Чому мовчите? — вимогливо запитав у нього Сталін.— Чи ви не згодні, що Західному фронту треба допомагати не тільки резервами військ і техніки, але й надійними, тямущими командними кадрами?

— Згоден... Рокоссовського ми знайдемо ким замінити на Південно-Західному... Але де ми візьмемо для нього армію на Західному?... Усунути когось з командуючих резервних армій?

— Ні! — твердо заперечив Сталін.— Над цим нехай думає Тимошенко. Треба упорядкувати війська, які виходять з оточення... Групувати їх треба! І взяти частину сил у дев'ятнадцятої армії... Адже вона розпадається!

— Заперечень немає,— коротко відповів Жуков як про вирішене питання.

— Немає заперечень? — Сталін подивився на Молотова і Кузнецова.— А запитання?

— Є запитання, товаришу Сталін,— з усмішкою раптом сказав Молотов.— Давно збираюся запитати в тебе: навіщо ти потрошиш цигарки? Чому не накажеш, щоб цей тютюн доставляли тобі в натуральному вигляді?..

— Можна, звичайно... Можна наказати, щоб і люльку натоптували і розкурювали її. Але навіщо? Натоптати люльку тютюном — це прийнятний, так би мовити, ритуал... Не робота для пальців, а активізація роботи думки.

— Ясно.— Молотов стиха засміявся.— Ти з люльки думки висмоктуюш.

— А ти гадав, що з пальців? — Очі Сталіна при запаленому сірнику спалахнули молодим лукавством.— Ось зараз, наприклад, у мене виникло запитання про наші проблеми міжнародного порядку, якими заправляє товариш Молотов... Як там вони у нас?

— На належному рівні,— в тон Сталіну відповів Молотов.— Особливо після того, як Голова Раднаркому СРСР товариш Сталін двічі — восьмого і десятого липня — прийняв англійського посла в Радянському Союзі Стаффорда Кріппса і разом з наркомом закордонних справ товаришем Молотовим вів з послом переговори. Останніми днями наркомат закордонних справ готував і попередньо погоджував з англійським посольством проект угоди між урядами СРСР і Великобританії про спільні дії у війні проти фашистської Німеччини... Як домовилися, сьогодні будемо підписувати.— І Молотов, розкривши обклеєну червоним шовком папку, посунув її на край столу, ближче до Сталіна.

— Мені дозволите піти? — запитав Жуков, ставши у стойку «струнко».

— І мені? — з-за столу підвівся Кузнецов.

Сталін вийняв з рота люльку і на знак згоди кивнув їм.

28

Запона в палатці була відкинута, і крізь вхід виднівся у синьому мороці ліс. Рокоссовський лежав на вузькому залізному ліжку, застеленому плащ-накидкою, натягнувши на себе колючу грубошерсту ковдру, і дивився на ліс. Прокинувся він зненацька, як від поштовху, хоч почував себе невиспаним. Можна б іще поспати: світанок був десь на сході, а тут він ледь починав витісняти з лісу ніч. Але сон уже не йшов, і Костянтин Костянтинович, відкинувши ковдру, рвучко сів на ліжку. Опустив ноги — і наче обпікся: трава в палатці була росяна, холодна, а сьогодні генерал спав роззутий, щоб дати відпочинок ногам. І він знову ліг, накрившись ковдрою: «Ну ще хвилин п'ять...»

Роса на траві немовби прояснила його думки: сплив у пам'яті дивний сон...

Уже почався другий тиждень відтоді, як генерал-майор Рокоссовський зустрів на розвилці Мінської магістралі й короткої дороги на Вязьму пораненого генерала Чумакова, а розмова з ним все не забувалася. Часто згадував Костянтин Костянтинович відповідь Чумакова на запитання про те, який головний досвід виніс він з боїв. Тоді слова його здалися сповненими найелементарнішим змістом: «...Максимум сил для протитанкової оборони і неодмінна наявність хоч якихось артилерійсько-протитанкових резервів... І ще зв'язок...» А сьогодні ці слова примарились йому вві сні, але сказав їх чомусь не генерал Чумаков, а покійний батько, Ксаверій Юзеф. І це було неймовірно дивно, оскільки батько, з'являючись до нього в снах, завжди мовчав, тільки в очах його світився невисловлений докір. Костянтин Костянтинович добре розумів, за що дорікав йому покійний батько, і просинався з відчуттям неспокутуваної провини перед ним, з тяжким серцем. Справді, він, уроджений Костянтин Ксаверійович, сам того не бажаючи, у двадцятих роках перемінив Ксаверійовича на Костянтиновича — для спрощення, бо в різних документах ім'я Ксаверій весь час перекручували, писали неправильно. А одного разу в якомусь папері назвали його Костянтином Костянтиновичем, і він врешті змирився з цим, перестав і сам іменувати себе Ксаверійовичем.

Та з роками, умудрений життям, він зрозумів, що ім'я гарного батька, як і матері, священне, лиш тоді неначе прозрів, відчувши провину перед батьком, і докірливі думки часто переносились у сновидіння, воскрешаючи в затуманеній сном пам'яті далекий, напівзабутий батьків образ.

Генерал Рокоссовський не був забобонним, не вірив ні в погані прикмети, ні у віщі сні, проте сьогоднішній сон чомусь стривожив його, посіяв смуток у серці й змусив замислитись, звідки можна чекати біди. А чекати її тут треба було щодня, щогодини, він розумів це, знаючи, що стоїть із своїм військом на найголовнішому вістрі війни.

І ніби побачив зовсім близько древній, увічнений легендами, які становили воєнну історію Росії, Смоленськ. І зараз, у цей смертний час, Смоленськ велично, як могутня скеля в глибині Росії, стояв на найшаленішій бистрині ворожого нашестя. Стояв і бився, стояв і, б'ючись, кликав на допомогу усі землі Росії...

Учора ввечері з 16-ї армії генерала Лукіна повернувся офіцер зв'язку капітан Безусов. Втолене, змарніле об-

личчя його з глибоко запалими темними очима було схвилюване і по-особливому натхненне. Костянтин Костянтинович знав, що на соловйовській і радчинській переправах через Дніпро не припинялося криваве стовпотворіння тисяч машин і десятків тисяч людей — поранених, біженців, оточених, і здогадався, що капітан Безусов, пройшовши під безперервним бомбуванням і невпинним артилерійським обстрілом одну з цих вузьких, страшних тіснин, зараз відчував себе людиною з щасливою військовою долею: повернувся, можна сказати, з того світу. Коли капітан Безусов плутано доповідав про бачене ним у Смоленську і в частинах армії генерала Лукіна, Рокоссовському здалося, що це він сам побував у тому прадавньому російському місті і, як капітан Безусов, побачив усе на власні очі, пережив таке душевне потрясіння й трепетну схвилюваність, які народжуються, коли бачиш щось велично-грандіозне, таке, що важко піддається осмисленню, а тим паче змалюванню.

Капітан привіз із собою й копію бойового донесення штабу 16-ї армії в штаб фронту, надруковану під збиту копірку. Генерал Лукін також не без хвилювання писав:

«З 25 по 26 липня ворог вирішив посилити гарнізон м. Смоленська. 137-а піхотна дивізія 8-го армійського корпусу німців прорвалася по північному березі Дніпра й приготувалася завдати удар по тилах 152-ї стрілецької дивізії, що наступала із заходу на Задніпров'я м. Смоленська. Командир 152-ї стрілецької дивізії полковник П. М. Чернишов був обережний. Наступаючи двома полками, він залишив два полки в резерві (один з них сформований з частин, які відбилися від 19-ї і 20-ї та інших армій, під командуванням полковника Александрова). Рано-вранці розвідка повідомила, що великі колони піхоти ворога, гармат і машин зосереджуються неподалік від переднього краю нашого 644-го стрілецького полку в рідкому лісі, на захід від Смоленська. Полковник Чернишов, улучивши зручний момент, чотирма артилерійськими полками, двома дивізіонами і двома полками артилерії резерву Головного командування і здвоєними та зчетвереними зенітними кулеметами, встановленими на машинах, одночасно відкрив ураганний вогонь по заздалегідь пристріляних квадратах. У таборі ворога почалася неймовірна паніка.

646-й стрілецький полк під командуванням майора Алахвердяна і «збірний» стрілецький полк під командуванням полковника Александрова перейшли в наступ. Бій

був короткий, але за наслідками для ворога печальний. Це справді була 137-а піхотна дивізія 8-го армійського корпусу 9-ї армії, укомплектована австрійцями.

Захоплено багаті трофеї і понад трьохсот чоловік полонених. Багато наших воїнів озброїлись німецькими автоматами, які дуже знадобилися потім...»

Далі генерал Лукін доповідав у штаб фронту, що відчутну допомогу армії почали надавати партизани, виявляючи при цьому незвичайну відвагу, героїзм і вміння поєднувати свої дії з діями військ. Очолює партизанський загін присланий з Москви Батя — Коляда Никифор Захарович, людина незвичайної хоробрості й мужності.

Згадане в донесенні ім'я Никифора Коляди повернуло Рокоссовського в далекі роки громадянської війни, коли командував він 35-м кавалерійським полком у складі 35-ї стрілецької дивізії. Тоді полк Рокоссовського прикривав у районі станиці Желтуринської ділянку радянсько-монгольського кордону від набігів банди отамана Сухарьова і великих кінних білогвардійських сил барона Унгерна. Саме тоді він і почув багато про одного з керівників партизанського руху в Примор'ї Никифора Захаровича Коляду. Найбільше розповідав про нього Петро Щетинкін, який теж очолював партизанський рух, але в Сибіру. Під час боїв з військами Унгерна загін Щетинкіна був об'єднаний з його, Рокоссовського, кавалерійським полком... До речі, коли Щетинкіна і Рокоссовського за заслуги в бою біля станиці Желтуринської нагородили орденами Червоного Прапора, народилася легенда, нібито барона фон Унгерна захопив у полон саме він, Костянтин Рокоссовський, і йому довелося навіть письмово доводити, що це не так. Ватажка білогвардійських банд взяли у полон бійці монгольської Народно-революційної армії і передали його партизанам Щетинкіна, а Рокоссовський, допитавши Унгерна, наказав відправити його в Новосибірськ, де ревтрибунал засудив барона до розстрілу.

Потім, наприкінці двадцятих років, Петро Щетинкін був інструктором монгольських прикордонних військ, а він, Рокоссовський, інструктором монгольської кавалерійської дивізії. Тоді Щетинкін і помер — у присутності його, Рокоссовського... А сьогодні воскрес у пам'яті, ставши поруч з ватажком колись приморських, а тепер смоленських партизанів Никифором Колядою.

Так, війна — це суд сили. Давно зітліли кістки Унгерна фон Штернберга — прибалтійського німця, який наскоками зі сходу намагався знищити Радянську владу. А сьогодні із заходу штурмує центр Росії 9-ю і 4-ю польовими арміями, 2-ю й 3-ю танковими групами німецький фельдмаршал фон Бок. І йому, Рокоссовському, наказано зупинити на найголовнішому напрямі 3-ю танкову групу Гота.

На найголовнішому... Ярцево, річка Воп і магістраль Мінськ — Москва. Саме сюди націлений стальной наконечник могутньої стріли бронетанкового лука передових ударних військ німецько-фашистської групи «Центр». Це добре усвідомив генерал-майор Рокоссовський ще там, у Касні, в розташуванні штабу Західного фронту, коли він прибув до маршала Тимошенка. В кабінеті головнокомандуючого застав члена Військової ради Булганіна і начальника політуправління Лестева. Обличчя в усіх були похмурі, заклопотані. Усміхнувся Рокоссовському тільки Тимошенко, засвідчивши йому свої давні симпатії й міцним потиском руки, коли той доповів про своє прибуття «для подальшого проходження служби». Адже зустрілися колишні кавалеристи, товариші по службі. З цього й почав розмову Тимошенко:

— Забудь, кіннотнику, колишню тактику. Перед тобою стоїть завдання зітнутися з великими танковими й моторизованими з'єднаннями ворога, — і далі коротко змалював обстановку на Західному фронті. Її суть, як зрозумів генерал Рокоссовський, полягала в тому, що центральна група армій ворога, прорвавши на кількох ділянках фронт нашої оборони, рушила в глибину радянської території з головним завданням — оточити або знищити з'єднання Червоної Армії в районах Невеля, Смоленська і Могильова. Багато чого німці вже досягли і, вважаючи, що на московському стратегічному напрямі війська Червоної Армії вже знекровлені, вирішили, не чекаючи повного підходу своїх польових армій, скованих боями з нашими військами на заході від Мінська, силами 2-ї й 3-ї танкових груп розітнути війська Західного фронту на кількох напрямках і йти на Москву.

Коли Рокоссовський побував в оперативному й розвідувальному відділах штабу, настроїв у нього погіршився: відчувалася нервозність працівників відділів через ушкоджений зв'язок з 19-ю армією Конєва і 22-ю Єршакова. Деякі гарячі голови вже погрожували Конєву ревтрибуналом, хоч ніхто не знав, що діялося в смузі його армії.

Відвідини відділів штабу перервали сигнали повітряної тривоги. А невдовзі почалося бомбування — масоване й тривале. Німцям вдалося частково подавити батареї зенітної артилерії, що прикривали розташування штабу фронту, і їхні бомбардувальники зухвало пікірували на будівлі, землянки, машини... Нічого схожого в своєму житті генерал Рокоссовський ще не бачив... Штаб зазнав тяжких втрат.

Коли їхав на Вязьму, йому вчувалися слова маршала Тимошенка, сказані на прощання: «Підійдуть регулярні підкріплення — дамо тобі дві-три дивізії, а поки що підпорядкувай собі будь-які частини і з'єднання для організації протидії ворогу на ярцевському рубежі». І маршал вручив документ, в якому зазначалося, що йому, генерал-майору Рокоссовському, дано повноваження наказувати від імені Військової ради Західного фронту.

Це, здається, був один з останніх документів, на якому перед прізвищем Тимошенко чи на його іменному бланку значилося: «Народний комісар оборони СРСР», бо через два дні Політбюро ЦК на цю посаду призначило Сталіна, зосередивши зусилля маршала Тимошенка на Західному напрямі як головнокомандуючого.

За Вязьмою рух на магістралі Мінськ — Москва проти ночі ставав жвавішим — ніхто не боявся нальоту німецьких бомбардувальників. Зате дедалі частіше зупинялася група машин, попереду якої в закамурфльованому легковому автомобілі ЗІС-101 їхав генерал Рокоссовський. У кабіні вантажівки, що йшла другою, сидів начальник штабу підполковник Тарасов Сергій Павлович, а в кузові, як і в машинах із зчетвереними кулеметами, близько двох десятків командирів; для половини з них армійська справа була головною професією — всі вони закінчили Військову академію імені Фрунзе. Це й був штаб створюваної оперативної групи військ генерал-майора Рокоссовського.

Тут, на магістралі Мінськ — Москва, штаб розпочав свою бойову діяльність, зупинивши рух піших та автоколон, ніби загатив могутньою греблею річку. Сам Рокоссовський і командири його штабу тут же на шосе визначали, які підрозділи йдуть до Вязьми. Це були залишки наших військових частин або груп, що вирвалися з оточення, були й такі, що йшли поодиноці, відбившись від своїх підрозділів. Серед них призначалися старші, записувалися їхні прізвища й номери частин, в яких вони до цього служили, і на

їхніх картах точно вказувалися місця, куди вони мали негайно прибути. Місця ті були в лісах поблизу річки Воп, праворуч і ліворуч від магістралі Мінськ — Москва, і неподалік від Ярцева. У кого не було карт, їм на чистому аркуші малювали крокі — відповідну карті схему із зазначенням орієнтирів. Кожен із старших зобов'язаний був після прибуття в зазначене місце особисто доповісти про це в штаб Рокоссовського.

І до ранку від Вязьми до Ярцева жива людська ріка мовби потекла назад. Тільки машини з пораненими та біженці посувалися назустріч цьому потоку.

Як і гадав генерал Рокоссовський, не могло бути зовсім не прикритим головне місце, через яке ворог рвався до Москви. На момент приїзду Костянтина Костянтиновича в районі Ярцева на Вопі вже оборонялась 101-а танкова дивізія Героя Радянського Союзу полковника Г. М. Михайлова, що прибула з Північно-Кавказького військового округу. На схід від Ярцева закопалась у землю 38-а стрілецька дивізія полковника М. Г. Кирилова, яка раніше входила до складу 19-ї армії (під час відступу вона втратила зв'язок зі штабом генерала Конєва). На південь від Ярцева обороняв дніпровські переправи зведений загін полковника Лизюкова Олександра Ілліча. А в лісах, що підступали до Вопі, збиралися підрозділи, які були зупинені на магістралі Мінськ — Москва між Вязьмою і Ярцевом. Сила ця чимала, якщо брати до уваги повнокровність тієї ж 101-ї танкової дивізії. У її двох танкових і двох мотострілецьких полках нараховувалось разом з резервом командира дивізії 415 танків, хоч 318 з них були легкими й застарілими. Резерв командира дивізії складався з п'яти важких машин «Клим Ворошилов» (КВ) і десяти — Т-34. У дивізії крім танкових і мотострілецьких полків були ще два артилерійські полки, окремий зенітний артилерійський дивізіон, окремий розвідувальний і окремий інженерний батальйони...

Не втримались би радянські війська на Вопі, якби не було там цих значних сил, коли ворог, форсувавши річку, заволодів Ярцевом. Тут завдавали удари танкові з'єднання Гота, а також 7-а і 12-а танкові дивізії, моторизовані частини з танкової групи Гудеріана і повітряний десант, викинутий на північному заході від Ярцева. Щодня ворог переходив у наступ, супроводжуючи його могутніми бомбовими ударами і шквалами артилерійсько-мінометного вогню.

Стойко оборонялися війська групи генерала Рокоссовського. Цьому сприяла не лише їхня витривалість, але і вмiла розстановка сил, своєчасний і точний маневр вогневими засобами. Позначилось і те, що майже заново був сформований штаб групи: командування фронту прислало в розпорядження Рокоссовського повний склад штабу 7-го механізованого корпусу з усіма відділами й технічними засобами. Корпусом командував генерал Виноградов Василь Іванович — ветеран громадянської війни, досвідчений військовий, який особливо відзначився в радянсько-фінській війні. Енергійний і цілеспрямований, він став заступником Рокоссовського. А штаб групи очолював полковник Малинін Михайло Сергійович. Після закінчення в 1931 році Військової академії імені Фрунзе він був на штабній і на викладацькій роботі і знав штабну справу на всю глибину її складностей. Рокоссовському аж ніби стало легше дихати після такого підкріплення.

27 липня, коли ворог великою танковою колоною намагався зм'яти нашу оборону в районі Соловйова й захопити плацдарм на східному березі Дніпра, вчасно підійшла 108-а стрілецька дивізія полковника Миронова з 44-го стрілецького корпусу і, з ходу вступивши в бій, допомогла відкинути і частково знищити ворожі танки. Цього ж дня головнокомандуючий Західним напрямом підпорядкував генералові Рокоссовському 44-й стрілецький корпус генерал-майора Юшкевича Василя Олександровича.

І ось 28 липня перший наступальний бій з якнайсерйознішою метою — та сама битва, запланована маршалом Тимошенком як складова частина удару п'ятох армійських груп у напрямку Смоленська. Завдати удар раніше було неможливо: німці рвалися до Вязьми, і Рокоссовському доводилося тільки оборонятись...

Згадка про початок наступальної операції немовби обпала Костянтина Костянтиновича, і він рвучко підхопився з постелі.

— Досить оборонятися! — наказав він сам собі і став узуватися.

29

Сонце ще не торкнулося верхів'їв ялин і сосен, піднімаючись у далекій даліні над горизонтом, заштореним пасмами невидимих хмар. Але вже розвиднілося, особливо

там, попереду, де на околицях Ярцева, серед кришва каменю й землі, причаїлася перша лінія німецької оборони. Генерал Рокоссовський невідривно дививсь у стереотрубу, закріплену на дерев'яному містку спостережного пункту. Ліс могутніми масивами підступав до Ярцева, нависаючи з двох боків міста над річкою Воп, зарослою кучерявим верболозом. Праворуч виднівся чорний насип залізниці на Вязьму, а трохи далі за ним — сіра стрічка пустельної автомагістралі... Мов застигла ріка. І все довкола, здавалося, застигло. Навіть верхівки дерев. І вітер затамував дихання або й зовсім умчав з цих місць. Було незвично: в окулярах стереотруби не гойдалась, як завжди, земля з усім тим, що було на ній. Ярцево зовсім близько від спостережного пункту командира 101-ї танкової дивізії, куди забрався по високій, міцній, нашвидкуруч збитій драбині генерал Рокоссовський. Поряд на дереві ще одна площадка: там завмер біля стереотруби командир дивізії.

Місто, як здалося Костянтину Костянтиновичу, було схоже на занедбане й захарашене величезне кладовище. Скільки сягав погляд, усюди над попелищами й зруйнованими будинками височіли самі комини. Аж ніби повіяло від них гаром, хоч повітря було чисте й дзвінке. А чорні, закопчені комини стояли, мов кам'яні надгробники. У чому ж секрет їх міцності?..

Раптом над нашим переднім краєм злетіли в небо червоні ракети, прокресливши дуги в бік ворога. І в цей час десь ззаду, з далекої даліни, визирнуло з-за хмар сонце, висвітливши Ярцево й кучеряві зелені кущі над річкою. А ближче до лісу, праворуч і ліворуч, розпростерлася густа тінь від дерев, немовби для того, щоб менш помітні були вихідні позиції наших танкових полків.

Костянтин Костянтинович розгледів, як у цій тіні спадало на землю гілля кущів, відкриваючи танки... Багато танків! Усі вони майже одночасно видихнули чорно-сизі хмарки диму й рушили вперед.

Полки наступали бойовим порядком у лінію рот, двома ешелонами. З початком танкової атаки вдарили по заздалегідь розвіданих вогневих точках і позиціях наші артилерія й міномети... Піднялися батальйони піхоти 38-ї стрілецької дивізії. І звідти, де все почало рухатись, раптом пружно війнув в обличчя вітерець; сколихнулися верхівки дерев, зарипів під ногами настил спостережного пункту. Генерал Рокоссовський припав до гумових наочників окулярів і досвідченою рукою торкнувся механізму верти-

кальної наводки. І на якусь мить йому здалося, що не танки й піхота наближаються до околиць Ярцева, а він разом із спостережним пунктом і всім лісом повільно відпливає назад.

Німці нещодавно форсували Вол і, захопивши Ярцево, всі минулі дні атакували нашу оборону, вишукували в ній слабші місця й готувалися до вирішального кидка на Москву. Тому несподівана атака радянських військ приголосила їх. Але не надовго.

З верхівки ялини було добре видно, як раптом позначилися окопи переднього краю німців, що розпочали стрільбу з кулеметів і автоматів; стрімко полетіли, прокреслюючи світні, ледь вигнуті пунктирні лінії, трасуючі кулі великокаліберних замаскованих кулеметів. З розвалин вдарили по танках гармати, що стояли на прямій наводці. Одна з них від прямого попадання нашого снаряда раптом здибилася на станинах, якусь мить постояла на них, мов на залізних ногах, і враз безформною купою звалилася на землю, відкинувши вбік броньовий щит і розметавши довкола обслугу.

А ось спалахнув наш легкий танк. З його верхнього люка один за одним вискочило троє танкістів у чорних комбінезонах. Трохи відбігши, вони впали на землю, і це було вчасно: підбитий танк раптом зметнув над собою вогонь і хмару диму. З неймовірною легкістю злетіла з нього башта, схожа здалеку на капелюх, зірваний вітром з чієсь голови.

Та ось передні танкові роти прорвалися в Ярцево і потрапили під вогонь німецьких танків, що вийшли їм назустріч. Загорілося ще кілька наших легких броньових машин на гусеницях — Т-26 і БТ-7. Зате «тридцятьчотвірки» і КВ були поки що невразливі. Рокоссовський уп'яв погляд в передній КВ, який упевнено йшов посеред вулиці, що перетинала місто аж до Волі, і безперервно стріляв з гармати й кулеметів. Майже кожен його снаряд влучав у ціль. По цьому КВ відкрили вогонь кілька німецьких танків і гармат. Було видно, що їхні снаряди відскакують від броні важкої машини, як вогняні м'ячі, або, коли це були болванки, застряють у товщі металу, залишаючись стирчати в ній надломленими зуб'ями.

На полі бою дедалі більше з'являлося стовпів чорного диму. Стелилася по землі кіптява, заволікаючи Ярцево, з якого ворог почав поспіхом відходити за Вол.

До Костянтина Костянтиновича долинали команди полковника Михайлова, який із сусідньої площадки командного пункту наказував по рації командирові 203-го танкового полку майору Мозговому й командирові танкової роти, що вирвалася вперед, лейтенантові Королькову¹ захопити мости через Вол, закріпитися на правому березі річки й убезпечити піхоті оволодіння плацдармами. Очевидно, Мозговий просив подавити артилерійським вогнем батареї противника, які стріляли по танках з висоти за річкою і за автомагістраллю. На висоті виднілися згарища спалених хат села Саприкіно. Рокоссовський добре бачив, як там звихрювалася курява перед німецькими гарматами після кожного їхнього пострілу.

— Зараз візьмемо Саприкіно на приціл! — погрозовим голосом пообіцяв комусь Михайлов.

В цю мить знизу звернулись до Рокоссовського:

— Товаришу генерал, вас просять негайно прийти в штаб!

«Щось сталося... Десь прорив...» — У серці Рокоссовського тенькнуло, і він квалливо спустився драбиною вниз.

А тим часом бій за Ярцево тривав. Дорого давалося 101-й танковій і 38-й стрілецькій дивізіям це місто, затиснуте лісами між Смоленськом і Вязмою. Горіли або намертво зупинялися підбиті снарядами десятки наших танків, чимало бійців полягло на вулицях Ярцева. Та ще більших втрат зазнав ворог, захоплений зненацька ударом дивізій армійської групи генерала Рокоссовського.

Лейтенант Микола Корольков вів свою танкову роту, як і наказав командир батальйону, в другому ешелоні. Екіпаж його танку Т-26 хоч і не дуже обстріляний (це лиш другий їхній бій), але навчений і натренований як слід. У танку було троє: крім нього, Королькова, механік-водій сержант Сорокін і баштовий стрілець-заряджаючий сержант Якушев. У перші ж хвилини бою Корольков бачив крізь оглядову щілину, як дедалі частіше зупинялися танки першої і третьої рот першого ешелону. Страшно було подумати, що в тих машинах гинуть товариші по службі...

У бойовому порядку наступаючого батальйону більше й більше з'являлося прогалин. Треба прискорити хід. А в танку Королькова задуха від перегорілого пороху й від

---

¹ Нині офіцер запасу М. В. Корольков живе у Воронежі (Прим. автора).

пилу — нічим дихати. Т-26 трясло, підкидало, перехиляло в різні боки від усього, що потрапляло під гусениці. Але танкова сорокап'ятка невтомно поплъовувала снарядами. Ось і зараз Корольков побачив, як з-за руїн будинку виповзли у фланг першої лінії наших атакуючих машин чотири німецькі танки.

— Бронейним заряджай! — уривисто скомандував лейтенант.

— Бронейний готовий! — хрипко озвався сержант Якушев.

Як тільки німецький танк опинився в перехресті прицілу, Корольков ту ж мить вистрелив з гармати. Снаряд точно влучив в оглядову щілину танка, і той, ніби щось проковтнувши, судорожно смикнувся й завмер на місці. Танк, який ішов позад нього, звернув ліворуч, підставивши свій бік під наступний постріл гармати Королькова, і враз закрутився, підбитий бронейним снарядом. З нього вискочили танкісти, але потрапили під кулеметні черги... Інші два танки заднім ходом відійшли в укриття.

КВ командира полку майора Мозгового трохи випередив наші танки, і фашисти зосередили по ньому шквальний вогонь. Влучно стріляли німці: один за одним спалахували густі снопи іскр і сплескувалося полум'я на башті важкого танка. Але броня КВ не піддавалася снарядам.

Так уже сталося, що сержант Сорокін невідступно вів машину лейтенанта Королькова за важким танком командира полку, а це означало, що ззаду, праворуч і ліворуч, йшли танки його роти.

Мости через Воп німці не встигли висадити в повітря. Та в них і на думці не було, що радянські війська можуть піти в наступ на Ярцево. Це дало змогу нашим танкам, зім'явши бойові порядки німецьких підрозділів і протаранивши руїни міста, опинитися невдовзі за Воп'ю, подолати біля станції Ярцево залізничний насип і вийти до автомагістралі Мінськ — Москва на північ від радгоспу «Першотравневий».

На шосе танк Мозгового зупинився — досить вигідна позиція: крутий насип за кюветом прикривав нижню частину машини, а з башти добре проглядалося селище Саприкіно, і можна було вести прицільний вогонь по німецьких батареях, що стояли в ньому, і по танках, які скупчувалися там. Лейтенант Корольков наказав Сорокіну теж зупинити танк на автостраді. Обіч нього стали й інші танки. Їхній вогонь по селищу був густий і нищівний.

Ззаду них часто заухкали вибухи мін. Отже, німецькі мінометні батареї десь поряд, якщо б'ють з перельотом, тому треба бути обережним і не припиняти вогню. Але дим від палаючих наших і німецьких танків, курява, піднята гусеницями, вибухами снарядів, мін і пострілами танкових гармат, засліплювали Королькова. Часто доводилося стріляти навмання — по першій-ліпшій темній плямі, яка раптом проступала крізь димну й курну завісу.

Чимось стривожений, Корольков відкинув кришку башти і побачив у небі велику групу бомбардувальників. Вони, важко гудячи моторами, летіли від Смоленська. «Юнкерси»!

Страх холодом пробіг по спині. Серце тривожно стислося, а мозок враз запрацював, шукаючи якоїсь дії. Лейтенант огледівся на всі боки і тільки тепер помітив, що автомагістраль праворуч і ліворуч захарашена розбитими і згорілими німецькими танками, вантажними машинами, тракторами-тягачами. Як встигли засікти їх наші артилеристи і накрити таким щільним вогнем? І як майор Мозговий з ходу знайшов вільне місце на шосе, так вдало поставив свій танк і показав приклад командирам інших екіпажів? В усякому разі, досі ситуація складалася проти гітлерівців: ти для їхнього наземного вогню майже неприступний, а перед тобою весь простір заповнений цілями. Але стріляти поки що більше не можна. Згори відразу ж побачать, де чії війська. Стріляти—це свідомо підставити себе під бойовий вантаж «юнкерсів». Страшно! Страшно через свою нерухомість і через те, що тебе видно з повітря як принадну мішень для удару. Ухилитися від нього неможливо. Тільки слабенька надія на те, що німецькі льотчики не влучать або оберуть якісь інші цілі. Корольков почав рахувати літаки і збився з ліку на шостому десятку, якраз у ту мить, коли над селищем Саприкіно зметнулися в задимлене небо три зелені ракети. Це німці подавали знак своїм льотчикам, куди треба скидати їм свій вантаж.

Лейтенант Корольков, обернувшись до сержанта Сорокіна, котрий саме відсапувався біля відчиненого переднього люка, де повітря було не таке розжарене, як у танку, прокричав:

— Сорокін! Давай три зелені ракети поперед себе! У бік фашистів.

Сорокін — хлопець тямущий і спритний. Відразу ж, схопивши із затискача на боковій стінці ракетницю, вмить

зарядив її патроном із зеленим клейтухом і, висунувши руку у відчинений люк, вистрелив у небо — в напрямку селища Саприкіно. Потім ще двічі... Його приклад наслідували інші екіпажі полку майора Мозгового: у височінь злетіли ще з десяток зелених вогнів і похило падали до артилерійських позицій німців.

Скільки вже бувало подібних ситуацій на різних ділянках фронту, і можна було не сподіватись на те, що ворожі льотчики ще раз помиляться! Але, як мовиться, і зараз бог був за тих, за ким була правда. Та й напевно там, де базувалися «юнкерси», ще не знали, що Ярцево відбите в німців. І бомбардувальники, немовби приношуючись до землі, зробили величезне коло над полем бою, потім раптом почали пікірувати на селище Саприкіно, де в районі вогневих позицій батареї скупчувалися для контратаки німецькі танки й мотопіхота.

Важкий гуркіт бомбування зливався з вибухами мін і снарядів, стріляниною гармат і мінометів, стукотом автоматичних німецьких гармат, довгими чергами кулеметів і короткими — автоматів. І вибухали танки — наші й німецькі, наповнюючи все довкола чорною кіптявою, димом, курявою й смородом. Здавалося, що горить, стрясаючись, сама земля, палають руїновища.

Жорстоко бомбили німецькі льотчики свої війська, вважаючи, що це радянські частини, які зайшли їм у тил. Але на останньому колі один з «юнкерсів» раптом спікірував на КВ майора Мозгового. Лейтенант Корольков помітив це і поквапився закрити люк. Бомба ввігналася в асфальт між танками. Земля під ними сколихнулася. Осколки вдарили по Т-26 лейтенанта Королькова, аж броня оглушливо задзвеніла у відповідь.

У «юнкерса», мабуть, це була остання бомба... Коли літаки один за одним полетіли на Смоленськ, лейтенант Корольков полегло зліхнув і відкинув люк.

30

Війна для воєначальника — це втрати й здобутки, душевний біль і піднесені почуття. Не встиг Костянтин Костянтинович Рокоссовський натішитися з того, що вдалось, нехай і чималими втратами, відбити в загарбників Ярцево — важливий для них пункт на шляху до Москви, як

з'явилася нова тривога про переправи через Дніпро в районах сіл Соловійово й Радчино. Коли йому на командно-спостережний пункт 101-ї танкової дивізії переказали прохання полковника Малиніна негайно приїхати в свій штаб, він, не знаючи причин такої екстреності, одразу ж зв'язався по телефону з Малиніним і з його уривистих, напівзашифрованих фраз зрозумів: німці справді захопили обидві переправи, відтіснивши наші війська за Дніпро. Тепер армії генералів Курочкіна й Лукіна були повністю ізольованими, що загрожувало їм близькою й неминучою загибеллю, оскільки без продовольства та боєприпасів, які доставлялися їм через ці переправи, довго не провоюєш.

Рокоссовський їхав у відкритому газику, відчувачучи при швидкій їзді ранкову прохолоду. Обіч до автомагістралей підступав ліс, чергуючись із золотою жовтизною жита чи пшениці на невеликих безлісних клинах; місцями густо біліла цвітом картопля, і здавалося, що машина мчить крізь її приємно-важкий запах... Так, війна сюди ще не ступила...

Згадав Лизюкова Олександра Ілліча, який з невеликим загоном захищав від німців соловійовську переправу. «Вся надія на нього». І немовби побачив п'ятдесятирічного Лизюкова — круточолого, рано полисілого, добрий погляд його завжди прищурених очей. Син сільського вчителя, закінчив шість класів Гомельської гімназії, у дев'ятнадцятому році став бійцем Червоної Армії. Вчився, воював, знову вчився — закінчив військову академію, сам викладав тактику в академії. Потім командував — батальйоном, полком, танковою бригадою, 1-ю Московською мотострілецькою дивізією. Уже виявив себе й на війні, коли відступали з Мінська і на обороні Борисова... Досвідчений, розумний і надзвичайно хоробрий. Якщо Лизюков не втримав переправи, то це вже погано — важко буде її повернути.

До штабу армійської групи від Ярцева — вісім кілометрів. Штаб розташувався осторонь від магістралі Мінськ — Москва, в глибокому, з багатьма відгалуженнями яру, густо зарослому дрібноліссям. На схилах яру були вириті надійні укриття — бліндажі, землянки, капоніри для автомашин і коней. На зручних майданчиках де-не-де стояли брезентові палатки.

У штабі стривожився ще дужче, коли глянув на карту начальника штабу полковника Малиніна: карта для військової людини мов чарівне дзеркало — відбиває не тільки місцевість з її населеними пунктами, дорогами, височинами,

річками, але й усе, що відбувається на цій місцевості, якщо карти торкнулися червоний і синій олівці командира, а тим паче штабного, досить досвідченого. Рокоссовському стало ясніше ясного, що захоплення німцями переправ на Дніпрі означало не лише загибель двох наших армій у районі Смоленська, але й злиття в одну ударну силу двох угруповань німецьких військ: ярцевського і ельнїнського. Цього німецькі військові стратеги прагнули, як необхідної і головної умови, за якої вже можна спрямовувати свої війська безпосередньо на Москву.

— Михайле Сергійовичу,— звернувся Рокоссовський до полковника Малиніна,— гріш ціна буде нам з вами, якщо ми не викинемо німців хоч би з Соловйова.

Їхню розмову перервала дівчина в зеленій гімнастерці й синій спідниці. Вона принесла в бліндаж термос з їжею і два чайники — один з чаєм, другий з кавою.

— Доброго здоров'я! — бадьоро привіталася дівчина.— Дозвольте накрити стіл і подати сніданок?

— Дозволяємо! — в тон їй відповів Рокоссовський.— А як вас величати?

— Зіна!.. Зіна Зайцева! Червоноармієць першого року служби.

— Ну що ж, Зіно першого року служби, частуйте. Істи хочеться катастрофічно! — Рокоссовський зняв зі столу карту і повісив її на брусовану стіну бліндажа.

Карта була з кільцями на ріжках, а в стіну були вбиті дерев'яні кілочки. Навіть з цієї маленької деталі можна було судити про порядок в очолюваному полковником Малиніним штабі.

За сніданком прикидали приблизні сили німців, яким вдалося збити з соловйовської переправи заслін полковника Лизюкова, а також якими резервами можна відновити становище. А те, що відновити його вкрай необхідно, розуміли обидва.

— Маршалу Тимошенку доповіли про це? — запитав Рокоссовський у Малиніна.

Михайло Сергійович важко зітхнув і, не підводячи очей, відповів:

— Він перший повідомив мене про це. Лизюков якимось чином зв'язався з ним. А в нас зв'язок з Лизюковим порушився.

— Гнівався маршал?

— Ні... Дорікав. Запитав про вас. Я пояснив: вибиваєте німців з Ярцева. Він зауважив, що зараз найважливіше

місце на Західному фронті — Соловйово. Сказав: не відб'єте, сам приїду й поведу бійців в атаку.

— Він такий, він може,— похмуро усміхнувся Рокоссовський.— Під час громадянської я не раз бачив його попереду ескадронів... Тож давайте нашкрібати сили в своїх небагатих засіках.

А час не чекав. Треба було діяти, поки до німців не підійшло підкріплення. Насамперед почали з'ясовувати, що вціліло із загону полковника Лизюкова. Небагато, але дещо вціліло, в тому числі й кілька танків Т-34 з колишнього 5-го механізованого корпусу генерала Алексеєнка. У резерві Рокоссовського було два дивізіони протитанкових гармат. Один з них виділили для Лизюкова. Знайшлися ще кулеметна і кілька стрілецьких рот. Важливо, що всі ці сили генерал Рокоссовський передбачливо згрупував у лісах довкола села Починки, що на південь від Дорогобужа,— на найвірогіднішому, як думалося, напрямку, куди німці могли завдати удар, щоб зімкнути ярцевське і ельниське угруповання. Справді, не помилився Костянтин Костянтинович.

Надвечір офіцери зв'язку штабу Рокоссовського були вже в районі Починок, де розташувалися не такі великі, але все-таки резерви армійської групи. Вони, щоправда, були розкидані на різних відстанях один від одного, і треба було докласти чимало зусиль, щоб усіх їх зібрати в призначеному місці— в сосновому лісі, який розкинувся на схід від Дніпра, поблизу села Соловйово.

Підрозділи підходили, притримуючись намічених азимутів, орієнтуючись по компасах, долали купинясті луки, торф'яники та болота. По непрохідних драглистих болотах піхота йшла на «віниках» — в'язках-снопиках з березових, вільхових, ліщинових прутів, прикріпивши їх до чобіт, як лижі.

Це був один з тих багатьох непомітних подвигів воєнної пори. Люди йшли з останніх сил, але в призначений час, на світанок, усі підрозділи зібралися в сосновому лісі.

Полковник Лизюков, розіславши зв'язкових, збирав на узліссі командирів, знайомився з ними, уточнював наявність у підрозділах живої сили та бойові техніки. Все робилося швидко, але без нервозності. Вражала сувора діловитість Лизюкова, його енергійність і чіткість. Бо ще треба було, перш ніж зчепитися з ворогом, подолати майже відкриту трикілометрову заливну луку, яка відділяла сосновий ліс від соловйовської переправи на Дніпрі. А перед

цим необхідно налагодити взаємодію кулеметників, стрільців, артилеристів, мінометників, танкістів.

Артилерія була на кінній тязі, і командир дивізіону попросив підстрахувати її піхотою на той випадок, якщо німці перестріляють коней. Лизюков об'єднав артилерійський дивізіон із стрілецьким батальйоном, закріпивши за кожною гарматою по одному відділенню піхотинців.

Але найважче для Лизюкова було згуртувати командирів та й усю величезну кількість зібраних тут — звідусіль потрошку — людей. Армія — це як одна велика родина з полків, батальйонів, рот, де майже всі один одного знають і один за одного вболівають. І коли така родина йде в бій, то всі відчують взаємозалежність та взаємовідповідальність. І раптом узяли й висмикнули всіх із своїх родин, об'єднали з чужими підрозділами і дали зовсім несподіване завдання, багатьом поки що не зрозуміле за його значенням, але зрозуміле тим, що воно смертельно небезпечне і що багатьом з них не дожити до вечора.

Олексієві Іллічу треба було встигнути побувати в різних куточках лісу, зуміти сказати людям якнайпотрібніші слова і дати такі розпорядження командирам, у яких би поєднувалися розумність і здійсненність завдання, а, найголовніше, щоб усі відчули безсумнівну віру його, полковника Лизюкова, в те, що сам він покладається на всіх цих людей, відверто каже їм про небезпеки й труднощі поставленого завдання і тим самим розвіює їхні сумніви, вселяє віру, і кожен, хто потрапив під командування полковника Лизюкова, в піднесенні починає розуміти: йому виявлена особлива честь іти в атаку в тому найголовнішому місці війни, де, можливо, вирішується її доля і де безсмертя переважає смерть. Велике й радісне це відчуття для солдата, який усвідомлює й те, що може загинути від випадкової кулі чи осколка, загинути непомітно для товариша, який за законом солдатського братства повинен, перш ніж піде зі штабу казенне повідомлення про смерть побратима, написати сім'ї, що її годувальник чи майбутній годувальник уже не має майбутнього, бо поліг на смоленській землі від заліза європейського виготовлення.

І він зумів. Він — Лизюков, людина незвичайної привабливості, тонко розумів людську душу і зумів своєю схвильованістю, недомовленими фразами, стриманим порухом рук змусити слухачів вочевидь побачити, як склалася обстановка на фронті, і пояснити, переконати, що ця обста-

новку можна й украй треба змінити на свою користь, і всі, хто до цього матиме причетність, будуть гідно відзначені.

Щоправда, слова про нагороди нікого особливо не вразили. Знали головне: далі пускати німців не можна. Треба зупинити їх, довівши, що радянська людина на своїй землі дужча за пришельця.

Лизюков не був майстерним оратором, але він був такою людиною, яка легко могла знайти шлях до людського серця.

Постало питання: наступати після артилерійської підготовки чи атакувати з ходу, несподівано? Але несподівано не вийшло. Вже розвиднілося, люди після важкого переходу з району Починок ще не відпочили, не набралися сил. А попереду — близько трьох кілометрів на відкритій місцевості. Їх треба було подолати одним подихом... Не вийде. Німець перестріляє всіх ще на підступах до Дніпра.

І полковник Лизюков вирішив провести артилерійську підготовку, вибравши вогневі позиції осторонь лісу, на лузі в чагарнику. Дочекалися, коли сонце забарвило води Дніпра і в оптичних приладах добре проглядалося в усій своїй жалюгідності напівзруйноване попередніми бомбуваннями та обстрілами село Соловійово. Відразу ж позначили на артилерійських планшетах свіжовикопані німцями, спрямовані брустверами на схід траншеї й окремі кулеметні гнізда, підготували дані для стрільби по них. Піхота тим часом групувала команди з тих, хто вмів плавати, оскільки понтонна переправа через Дніпро була зруйнована. Намагалися передбачити все...

За єдиною командою десятки гармат виплеснули із стволів полум'я. Немов блискавки спалахнули громами з хмар і спрямували свою спопеляючу силу на західний берег Дніпра.

Понад годину тривала артилерійська підготовка цілей на околицях Соловійова. Місцевість довкола села заволокло непроглядною пеленою диму й куряви. Саме цього й чекав полковник Лизюков. За його наказом злетіли в небо сигнальні ракети — і все рушило вперед.

...Близько двохсот метрів було до Дніпра, коли ті німці, що вціліли в Соловійово, трохи оговтались і, вгледівши крізь густий верболіз на берегах Дніпра радянських бійців, спрямували проти них неушкоджені вогневі засоби. А їх виявилось чимало: кулемети, міномети, окремі гармати, групи автоматників. Від вибухів німецьких мін

і снарядів, від ворожих куль і осколків гинуло дедалі більше солдатів.

Здавалось, атака ось-ось захлинеться. Бійці заляжуть на відкритій місцевості і їх перестріляють німці. До того ж ворог встигне підтягти до Соловйова свої резерви.

А полковник Лизюков біг разом з усіма і з прикрістю відзначив, що в сум'ятті бою його бачать лиш ті, хто поруч — праворуч і ліворуч від нього, та ще група штабних командирів, які бігли ззаду. Та коли він відчув, що атака ось-ось захлинеться і бійці можуть залягти, він, щоб не прогаяти час, наздогнав легкий танк і на ходу здерся на броню, вхопившись за скобу на башті.

— Товариші! — вигукнув він. — Товариші комуністи, не зганьбимо наших бойових знамен! Вперед! Дніпро поряд!.. Ур-р-ра!

Лизюков зіскочив з машини і з бойовим закликом «ура!» побіг до Дніпра, який був уже зовсім близько.

Не знаючи, звідки у нього в руках взявся німецький автомат, він скочив у воду, впевнений, що ззаду мчать автомашини з понтонами і він повинен за всяку ціну, навіть своїм життям, забезпечити саперам можливість перекинути понтони через ріку. Вірив також, що за ним підуть інші, і не помилився. За Лизюковим кинулись у Дніпро сотні тих, хто вмів плавати. Ріка в цьому місці була не дуже широка. І ось на її західному березі вже зав'язався багнетний бій.

Це було саме те, чого хотіли радянські бійці. У багнетному бою їм немає рівних. І невдовзі німці почали тікати городами до вцілілих будинків, та порятунку їм уже не було.

До речі, вони сподівалися на свою авіацію, на прорив танкових клинів. А радянські воїни сподівалися тільки на себе і на силу своєї зброї. Але несподівано з'явився у них помічник: з південного сходу раптом став напливати густий білий, як лебединий пух, туман. Дніпро для нього був головною прив'язю.

Вже під покровом туману збудували понтонні переправи, і незабаром вони загриміли під колесами вантажних машин та підвід. Колони наших військ, що прорвали оточення, почали переправлятися на східний берег.

У фронтовій атмосфері невідомості й постійного чекання над тривожною, напруженою думкою полководця завжди переважає й *формальна* (як безперечний математичний закон) *необхідність* обирати саме те чи те оперативне рішення, виходячи з сил і дій супротивника, а також з кількості й розташування своїх військ. Нездарний полководець завжди враховує цю необхідність і керується головним чином тільки нею. А обдарований, пам'ятаючи про неї і дотримуючись суворої дисципліни свого розуму, шукає таке вирішення, якого, зважаючи навіть на ту ж формальну необхідність, не передбачив противник.

Позбавлена формальностей, а точніше шаблону, розкута думка полководця вказує йому свою потрібну, найдоцільнішу форму оперативного рішення і притому з чіткою, майже зримою виразністю.

Але вся складність схвалення можливих рішень впливає з кількісного їх обмежування. Не забуваючи про це і знаючи, що досвідчений супротивник, проаналізувавши дислокацію сил обох воюючих сторін, може передбачити, який оперативний хід буде зроблено проти нього, він, полководець, шукає на завершення свого рішення якийсь «сюрприз» — додатковий маневр: вогнем або резервами, головними силами або ударом у несподіваному для ворога напрямку.

Маршал Тимошенко був досвідчений полководець, обдарована від природи людина. Його «сюрприз» у схваленому Ставкою задумі спільної наступальної операції п'ятих армійських військових груп полягав у тому, що удар по ворогу одночасно завдавався з п'ятих різних напрямів. Це мало позбавити ворога можливості маневрувати своїми головними угрупованнями й резервами. Вселяла надію й кількість сил — 20 дивізій, переданих у розпорядження Тимошенка з Фронту резервних армій. І при цьому враховувалися постійні удари по ворогу 16-ї і 20-ї армій зсередини смоленського котла. Все нібито розраховано, передбачено. Тішила маршала впевненість: вдасться не тільки викинути ворога із Смоленська, але й відтіснити його на захід — далеко за Дніпро, як наказав йому Сталін.

Але не впорався Західний фронт з цим завданням. Ні в Ставці, ні в штабі фронту не знали, що наближаються

заливні дощі, які розмийють дороги, і разом з іншими причинами не дадуть нашим дивізіям зосередитися в призначений час на вихідних рубежах для наступу. І не передбачили головного: німці готувалися до чергового кидка для захоплення Москви і вже підтягували в район Смоленська свої свіжі сили.

А початок операції був успішний. 23 липня група генерал-лейтенанта Качалова, перейшовши в наступ, відкинула ворога за річки Белічек і Стометь. Наступного дня після могутнього артилерійського нальоту на ворога, який намагався збудувати нову систему оборони, качаловські полки перейшли в чергову атаку, зім'яли ворога, захопили близько 600 полонених і рушили на Починки. Частини 145-ї стрілецької дивізії зуміли пробитися вперед майже на 60 кілометрів. Далі бій тривав з перемінним успіхом — ворог, відчувши на цьому напрямі серйозну загрозу, почав спішно підтягувати сюди резерви. Але група Качалова ще три-чотири дні громила бойові порядки ворога й тіснила його на північний захід.

Проте на війні сила силу долає. На світанку 1 серпня після тривалої артпідготовки німці перейшли в наступ у напрямку на Рославль, увівши в бій моторизований і два армійських корпуси, що підійшли з районів Орші й Смоленська. На п'яту годину дня близько сотні німецьких танків з мотопіхотою прорвалися в Звенчатку по шосе на Рославль. Десятки ворожих літаків безперервно бомбили війська Качалова. На широкий ділянці фронту розгорнулися запеклі бої, в яких перевага була то на одному, то на другому боці.

...Надвечір 3 серпня німцям вдалося завершити оперативне оточення армійської групи генерала Качалова. Наступного дня опинився в оточенні і його штаб. Драматичнішої ситуації не можна було й уявити.

Генерал Качалов, командний пункт якого знаходився в лісі біля Стодолища, вжив заходів, щоб врятувати управління штабу своєї групи. Він наказав командирові 149-ї стрілецької дивізії одним полком прорвати в районі села Лисовки вороже кільце оточення й дати можливість штабу вирватися з пастки. Полк прибув на вказаний йому рубіж із запізненням, але рішуче вступив у бій з ворогом, що засів у селі, і став його тіснити. Штабна колона, незважаючи на артилерійський обстріл, рушила вслід за полком. Але просування на південний схід застопорилось. За-

в'язався черговий бій, в якому ніяк не вдавалося переважити ворога. До цепу атакуючих приєдналися і командири штабу на чолі з членом Військової ради бригадним комісаром Колесниковим.

Але й це не допомогло. Тоді генерал Качалов сів у свій командирський танк і теж помчав туди, де кипів бій. На околиці села Старинки ворожий снаряд пробив броню танка й вибухнув... Загинув екіпаж, загинув і генерал-лейтенант Качалов Володимир Якович.

...Тяжких втрат зазнали дивізії групи. Та ще більших втрат зазнав ворог.

Інші оперативні групи й далі вели зустрічні бої. Дивізії генерала Рокоссовського, після того як вони вибили ворога з Ярцева, не припиняли атак, але не мали відчутних успіхів. Лише на кілька кілометрів потіснили ворога групи генералів Хоменка, Калініна, Масленникова. Давалися взнаки слабке авіаційне забезпечення, недостатня кількість танків і артилерії, скороспілість у підготовці операції.

Але угруповання ворожих військ на смоленському напрямі теж видихалося, План німецько-фашистського командування ще влітку захопити Москву провалився.

Пізнього вечора на кунцевській дачі Сталіна зібралися майже всі члени Політбюро. Сталін був у нестямі після того, як удень Жуков з цілковитою певністю повідомив, що наш контрудар п'ятьма групами на Західному фронті не дістав належного розвитку. Хоч німці подекуди були вибиті із своїх позицій і зазнали при цьому великих втрат, все ж таки в оперативному розумінні не були розгромлені. Більше того, на окремих ділянках, ввівши в бій великі резерви, ворог домігся значної переваги... Потрапила в оточення група генерала Качалова, і мало кому пощастило прорватися через ворожі заслони. А сам Качалов нібито здався німцям у полон... Тяжко було повірити в це. Хто бачив? Начебто ад'ютант і ще хтось. Викликали в Москву для пояснень члена Військової ради бригадного комісара Колесникова і начальника політвідділу армії бригадного комісара Терешкіна, які в розмові з Мехлісом заявили: вони не припускають навіть думки, що генерал Качалов міг здатися ворогові в полон. Мехліс звинуватив Колесникова й Терешкіна в «політичній дитячості»...

І ось щойно Політбюро ухвалило рішення видати наказ

по діючій армії і заплямувати ганьбою генерала Качалова...¹

Але цим становище на фронтах не спростити й не полегшити. У Сталіна тяжко було на душі, і він напружено розмірковував над тим, що ще зробити. У двадцятих числах липня він запропонував генералові армії Жукову усунути з поста начальника штабу Західного фронту генерал-лейтенанта Маландіна, а на його місце призначити генерала Соколовського Василя Даниловича — заступника начальника Генерального штабу. А Маландіна залишити його заступником... При новому начальникові штаб фронту поліпшив систему управління військами, зміцнив зв'язок з Генеральним штабом і Ставкою, але цього було замало... Сталін дедалі частіше подумував про маршала Тимошенка, поступово переконаючи себе в тому, що, можливо, і йому вже не під силу такий важкий тягар. І немовби шукаючи відповіді на це нелегке запитання, він перебіг поглядом по обличчях членів Політбюро, потім повернувся до розчищеного вікна й задивився на ліс довкола дачі. І раптом, ні до кого конкретно не звертаючись, задумливо, з гіркотою в голосі запитав:

— А може, у нас на Західному фронті справи покращаться, якщо ми відкличемо звідти товариша Тимошенка?

— А ким замінимо? — перший озвався на запитання Михайло Іванович Калінін.

— Треба порадитися з Жуковим, — запропонував Молотов. — Військовим, можливо, видніше?

...І ось Тимошенко, викликаний у Генштаб для оцінки становища на фронті, разом з Жуковим приїхав по дзвінку Поскрєбишева на кунцевську дачу. Коли вони зайшли й доповіли Сталіну, що з'явилися за його викликом, Сталін, струшуючи біля вікна зі старої куртки попіл, що висипався з погаслої люльки, стиха мовив:

— Ось що... Політбюро обговорило діяльність Тимошенка на посту командуючого Західним фронтом і вирішило звільнити його... Є пропозиція на цю посаду призначити Жукова... Що ви на це відповісте?

На добре поголеному втомленому обличчі Тимошенка ледь помітно проступила блідість, очі спохмурніли, а кутики губів здригнулися. Він щось хотів сказати, але змовчав, докірливо дивлячись на Сталіна.

¹ Після війни звинувачення генерал-лейтенанта В. Я. Качалова в зраді було знято, коли з'ясувалися обставини його загибелі й місце поховання.

А обличчя Жукова спаленіло, і він, стримуючи протест, зауважив:

— Товаришу Сталін, часта зміна командуючих фронтами тяжко позначається на наслідках операцій.

Сталін повернувся до Жукова й підступив до нього на крок, немовби для того, щоб краще чути. Пильно дивився в обличчя начальника Генерального штабу.

А Жуков вів далі:

— Командуючі, не встигши увійти в курс справи, вже змушені провадити надто важкі битви. Маршал Тимошенко командує фронтом менше чотирьох тижнів. У ході Смоленської битви добре вивчив війська, побачив, на що вони здатні. Він зробив усе, що можна було зробити на його місці, і майже на місяць затримав ворога в районі Смоленська. Гадаю, що ніхто інший більше не зробив би. Війська вірять у Тимошенка, а це головне. Я вважаю, що зараз звільняти його від командування фронтом несправедливо й недоцільно.

Сталін неквапливо почав розкурювати люльку, запитально глянув на мовчазних членів Політбюро, поглядом запросивши їх висловитися.

— А що, мабуть, Жуков міркує правильно,— озвався Калінін.

— Мені теж так здається,— підтримав Калініна Молотов.

Сталін помовчав, видихнув хмарку тютюнового диму і запитав:

— Може, погодимося з Жуковим?..

На цьому й вирішили. Маршал Тимошенко відразу ж поїхав на фронт, Жуков — у Генеральний штаб. Розїхалися і члени Політбюро.

А Сталін якийсь час ходив по кабінету, думаючи про генерала Качалова, вірив і не вірив у те, що він міг добровільно здатися німцям у полон. Потім зупинився край столу, де лежав стосик скинутих німецькими літаками листівок. Їх залишив у Сталіна Мехліс. На кожній листівці були фотографії Якова Джугашвілі, його, Сталіна, старшого сина. Ось він сидить за столом з німецькими офіцерами і п'є вино, а ось його супроводжують до літака — простоволосого, з похнюпленою головою. А це збільшений у нашій лабораторії фотознімок, на якому добре видно монтаж з двох фотографій: підклеїли фашистські пропагандисти голову Якова до чийогось тулуба... Груба фальшивка. Та ще й не помітили, що на рукаві гімнастерки видно капітанський шеврон, а Яків був старший лейтенант.

І в кожній листівці пишуть німці, що син Сталіна добровільно здався в полон, хоч їхнє радіо спочатку повідомило, що його силою захопили в районі Люзно. Фашисти закликали наших солдатів брати приклад з Якова Джугашвілі.

Тяжко було Сталіну читати все це. Шкода Яшу... Страшно навіть уявити собі, як поведуться з ним у полоні.

Думки Сталіна, підкоряючись якійсь непідвладній силі, перенеслися в Тифліс перших років століття, в квартиру його колишнього семінарського товариша Міхо Монаселдзе. Там, на Фреплінській вулиці, він мав таємний притулок після повернення у 1905 році із заслання і там зовсім несподівано спалахнули в ньому ті бурхливі радісні почуття, яких не погамувати силою розуму, не приборкати доказами про те, що тобі, революціонерові-бунтівнику, котрий живе з паспортом під чужим іменем, щогодини загрожує арешт, і ти можеш замість щастя принести обранці горе. Двадцятисемирічний Йосиф Сталін запропонував руку й серце Катерині Семенівні Сванідзе, яка була сестрою дружини господаря його підпільної квартири й сестрою Олексія Сванідзе — друга Сталіна по партії.

Під час тихого, але веселого весільного обряду посаджений батько нареченого й нареченої Міхо Цхакая — загартований у боротьбі марксист, друг Фрідріха Енгельса, у своїх напутніх тостах передрікав молодим довге життя й щастя в злагоді... Та не збулися пророцтва Міхо. Жоден мудрець не зміг передбачити, яка непроста доля судилася Сталіну...

За кілька років до цього весілля стався в Баку неприємний випадок: з парапету набережної упала в море і стала тонути дворічна дівчинка. Рятувати її кинувся молодий грузин, який саме проходив мимо. Дівчинка Надя, як виявилось, була молодшою донькою революціонера Аллілуєва Сергія Яковича, а її несподіваним рятівником — Йосиф Сталін. Ні Сосо, як називали тоді Йосифа Джугашвілі, не знав, чю дитину він врятував, ні в сім'ї Аллілуєвих не знали імені рятівника Наді. Не заходило про це мови й згодом, коли Сергій Якович і його дружина Ольга Євгенівна не лише були почесними гостями на весіллі Сталіна, але навіть потай позичили нареченому й нареченій свої обручки... І ніхто, звичайно, не міг передбачити, що особисте життя Сталіна в бурхливому потоці часу складатиметься, як у сентиментальному романі: колись врятована

ним Надя Аллілуєва через чотирнадцять років стане його дружиною...

Але це — в майбутньому, а тоді в храмі на горі святого Давида скріплювався церковним обрядом шлюб між сином шевця Йосифом Джугашвілі й красунею швачкою Катериною Сванідзе... Сосо і Като не мали ні свого будинку, ні якихось надбань. Зате Сосо мав інший набуток — великий і потаємний. Він здобув його на багатовікових дорогах шукань. Там, де інші, плутаючись у безмежжі людської думки, залишали за собою попіл розчарувань чи борсалися, зайшовши у безвихідь, Йосиф Сталін знайшов найголовніше — віру в правильності обраного ним шляху до істини. Почався той шлях ще в Тифліській православної духовній семінарії, де Сосо очолив підпільні марксистські гуртки, за що був виключений із семінарії. Але він рік за роком осягав закони революційної боротьби, ставши одним з ковалів революційної енергії робітничого класу. Пройшовши першу школу в'язниць і заслань, він прилучився до вчення Леніна і немовби відчув себе на борту могутнього корабля, який упевнено плыв до берегів справедливості й братерства. І тепер на цьому кораблі поруч була прекрасна Като з таємничим блиском темних люблячих очей, з незбагненою привабливістю витонченого замріяного обличчя. Вона безоглядно й пристрасно довірила йому свою долю, хоч, здається, не могла не здогадуватись, які серйозні турботи й тривоги в її обранця, яка велика небезпека витатиме над їхньою домівкою.

А втім, поки що Като розуміла головне: пора її безтурботного дівочтва минула, і віднині кравецька вивіска на їхньому будинку стала маскуванням конспіративного пункту тифліських більшовиків. Та поліцію збивала не стільки вивіска, скільки популярність Катерини Сванідзе як модної кравчині в місті. Вона шила вбрання для дружини губернатора Свечіна, для дружин і дочок іншої тифліської знаті — генералів, жандармів, чиновників з канцелярії намісника царя. Като брала для них найновіші моди з французьких і німецьких журналів, які надсилав їй з Німеччини старший брат Олександр — він там навчався, частково заробляв собі на прожиття, працюючи офіціантом у ресторані, а частково отримував допомогу з партійної каси.

Бувало навіть так, що в одній кімнаті будинку номер три по Фреплінській вулиці Като з сестрою Олександрою приміряла сукню тілестій дружині полковника жандармерії Рачитського, і сам полковник сидів тут же на стільці, чека-

ючи на дружину й гортаючи журнали мод, а в сусідній кімнаті відбувалися нелегальні збори більшовиків.

Сімейне щастя Сталіна, який жив тут наїздами, без запису в домовій книзі, тривало недовго. Біда підстергла й нагрнула раптово, взявши початок у Москві, де в жовтні 1906 року провалилась районна соціал-демократична організація. Московська поліція під час обшуку на квартирі в одного з членів цієї організації — Зверевої-Мечникової, знайшла адресу: «Тифліс, Фреплінська, б, 3, кравчиня Сванідзе. Запитати Сосо». За цю ниточку міцно вхопилася прокуратура Московської судової палати.

Хто такий Сосо? Агенти поліції на це відповісти не могли. Підсланому на квартиру Сванідзе провокаторові з'ясувати нічого не вдалося: Сталін на той час працював у Баку, куди збиралася переїхати й Като.

13 листопада в будинок № 3 по Фреплінській наскочила поліція. Почали допитувати усіх, хто там мешкав. Допитувалися про Сосо, про Кобу. Вчинивши обшук, виявили архів у минулому легальної більшовицької газети «Ахалі Цховреба»¹, знайшли брошури, прокламації, портрет Карла Маркса. Але це не були прямі докази: господар будинку Михайло Монаселідзе працював колись скарбником редакції «Ахалі Цховреба» і пояснив, що всі знайдені папери він зобов'язаний зберігати як звітні документи...

А головний доказ — останні випуски газети «Искра» — був захований у кравецьких манекенах. Та агенти поліції не здогадалися зазирнути туди. Проте Катерину Сванідзе заарештували, не зваживши навіть на її вагітність.

Друзі Сталіна, боячись, що він, дізнавшись про арешт Като, з'явиться в поліцію, спочатку приховували це від нього, однак повідомили йому в Баку, що тифліська поліція шукає Сосо й Кобу.

Глибоко запали в пам'ять і душу Сталіна ті грізні, напружені часи. Два місяці протримали Като у в'язниці. Потім він таємно привіз її в Баку, де у них народився син, якого назвали Яковом.

Згадка про Якова, свого первістка, завжди перепліталася в пам'яті Сталіна із спогадами про Катерину. Важке було у них щастя. Доля революціонера постійно відривала його від сім'ї. І щоразу Като випроводжала чоловіка із зворушливою печаллю на обличчі, з благанням і надією в очах. Її освітлене ніжністю обличчя завжди зігрівало його у від'їз-

---

¹ «Ахалі Цховреба» (груз.) — «Нове життя» (прим. автора).

дах, в небезпечних ситуаціях і викликало пристрасне бажання швидше повернутися до неї, до маленького сина.

Яша ріс лобатеньким, карооким, як мати, і неймовірно прудким. Любов до малюка була тривожна: як складеться його доля? Навіть ще не народившись, він уже встиг побувати разом з майбутньою матір'ю у в'язниці. І Сталін почував себе винним перед хлопчиком. Тому ще більше любив його, не підозрюючи, що нависло над ними чорне невідоме горе.

Коли Яші виповнилося два роки, померла від тифу Като. Вона хворіла тяжко й страшно. Пашіла жаром і благала чоловіка, щоб дав їй солоного огірка. Лікар злякано махнув на Йосифа рукою, коли той запитав, чи можна давати хворій солоне. Але Като так просила, дивилася на нього таким по-дитячому жалісним поглядом, що він не витримав: побіг на ринок і купив огірків.

Коли вона померла, Йосиф плакав над нею, як ніколи в житті не плакав і не плакатиме. Тяжко докоряв собі, що виконав її прохання, хоч лікарі запевняли Сталіна: при такій формі захворювання іншого наслідку бути не могло.

Яша залишився напівсиротою, а точніше, сиротою. Його забрали до себе в село батьки покійної Като, а він, Сталін, жив далі справою, якій присвятив усього себе — партійна підпільна боротьба, черговий арешт і чергове заслання...

А маленький Яша Джугашвілі почав пізнавати світ заново, ніби ніколи й не було в нього ні матері, ні батька.

Коли в дев'ятсот восьмому році померла Катерина Сванідзе, Сталіну здавалося, що він більше ніколи не матиме сім'ї. Летіли роки, забираючи молодість, а революційна боротьба забирала всі сили, енергію розуму й душі. Навіть вловлював у своїх думках певний скепсис з приводу того, що серйозним борцям не до особистого життя. Революція, мовляв, не терпить, коли її лицарі не до останку віддають їй свої сили й почуття.

Але час таки справді великий зцілитель. Поступово віддалявся біль втрати Като. Життя брало своє. Він невтомно працював у партії і водночас не відгороджувався від світу й особливо не намагався гамувати молоді поривання.

Тоді він і подумати не міг, що стане зятем відомого революціонера Сергія Яковича Аллілуєва, що саме його дочка, Надя — чорнобрива й смаглява дівчинка, яка могла залиvisto сміятися з якоїсь дрібнички або із завмерлим серцем вслухатися навіть у простеньку мелодію, дуже чутлива вза-

галі до гармонії й звуків, розуміла справжню поезію,— саме ця Надя раптом закохається в задубілого на сибірських морозах Кобу, стане дружиною політичного «вовка», старшого за неї на двадцять два роки. Але спочатку Сталін бачив у ній потішного підлітка і водночас його вражала в ній краса, самовідданість, щирість до тих, хто її оточував, і напружена увага в її очах, коли він розповідав про таємні поединки революціонерів із самодержавством, про життя політичних засланих, про майбутнє Росії. Часом дивувався, як могло в сім'ї робітника, котрий зазнав убозтва, голоду, переслідувань, вирости й сформуватися таке диво, з його чарівною відвертістю й такою високою моральною чистотою. Бачив, з якою старанністю Надя навчається в гімназії, і щиро бажав їй щасливої й світлої долі.

Але доля норовиста, і часом буває важко чинити опір її примхам...

Як же все сталося?.. Сергій Якович Аллілуєв — поважний сорокарічний бородань — був невтомний на підпільній роботі. Він раз у раз потрапляв у в'язницю чи на заслання. Поліція не спускала з нього очей. Тому Сталін — це було невдовзі після одруження на Като — схвалив рішення Сергія Яковича втекти з Баку до Петербурга і навіть допоміг грішми для таємного переїзду багатодітної сім'ї Аллілуєвих.

В наступні роки, починаючи з 1909-го, Сталін завжди знаходив притулок у їхній пітерській квартирі, а коли його заслали до Туруханського краю, сім'я Сергія Яковича піклувалася про нього, як про рідного,— посилала в далекий Сибір літературу, чай, тютюн, одяг і гроші із спеціального фонду допомоги, хоч Сталін просив у листах не робити цього.

Після перемоги Лютневої революції Сталін знову з'явивсь у Пітері. Аллілуєви на той час змінили квартиру на просторішу й одну кімнату виділили для Сталіна. Зайнятий роботою в ЦК, у «Правде», він майже не бував дома. Ця квартира стала згодом у добрій пригоді Леніну. В липні 1917 року, коли буржуазна контрреволюція спрямувала свої сили проти більшовицької партії і коли Тимчасовий уряд віддав наказ про арешт Леніна, пообіцявши за його голову великі гроші, Володимир Ілліч з 6 по 11 липня переховувався на квартирі в Аллілуєвих. Саме звідси Сталін таємно переправив його на станцію Розлив, що за тридцять кілометрів від Петрограда.

Ті часи згадуються Сталіну як могутні, почуті в усьому світі, громи жорстокої політичної, а потім кривавої збройної боротьби, в центрі якої непохитно стояв Ленін, надихаючи партію, робітничий клас, солдат і матросів своєю вірою, баченням майбутнього й чіткою програмою дій.

На квартиру до Аллілуєвих Сталін навідувався, щоб змінити білизну й підпрасувати штани свого єдиного старенького костюма, поверх якого він носив шкіряну куртку. Зараз він навіть не може й пригадати, як часто зустрічав тоді Надю.

Але добре пам'ятає пізній вечір 25 жовтня сімнадцятого року. Смольний, у коридорах і кімнатах якого вирувало багатолюддя — переважно матроси й солдати,— тріумфував з нагоди взяття Зимового палацу й арешту Тимчасового уряду.

Сталін з групою делегатів саме йшов у зал засідань Другого з'їзду Рад, і раптом жіночий голос гукнув його. Він оглянувся й побачив Ганну Аллілуєву — старшу дочку Сергія Яковича, яка працювала в ті дні у Смольному. А біля неї в білій пуховій хустці стояла, тримаючи руки в рудій хутряній муфточці, Надя. Було видно, що дівчата тільки-но зайшли з вулиці: розчервоніле Надине обличчя пашіло життям, здоров'ям, а в усмішливому, сяйливому погляді, спрямованому на Сталіна та на його товаришів, було стільки захопленого почуття, доброзичливості і якогось прихованого вогню, що він уперше помітив: Надя вже зовсім доросла й красива тією спокійною, вражаючою красою, коли жіночність проглядає в усьому — в стрункій постаті, в ніжних привабливих рисах обличчя, в притаєному загадковому погляді, в ледь уловній наспівності голосу. І Сталіну здалося, що не без причини Надя з'явилась у Смольному: вона, можливо, й прийшла, щоб побачити його?..

А втім, здогадався він про це трохи пізніше, коли залишився наодинці із своїми думками. Перше, що відчув тоді,— було знічення, ніби піймав на собі докірливо-здивований погляд Сергія Яковича — Надиного батька...

Але вже ніщо не могло стримати ні Сталіна з його рішучим грузинським характером, ні Наді в її захопленні. І вони потяглися одне до одного.

У березні 1918 року Радянський уряд переїхав з Петрограда до Москви. Надя тоді працювала в секретаріаті Леніна, а згодом поїхала зі Сталіним на Південний фронт.

Вони стали чоловіком і дружиною. Народилися діти — спочатку син Василь, потім дочка Світлана. Коли діти під-

росли, Надя пішла вчитися в Промислову академію. Минали роки, вгамовуючи полум'я почуттів. Сталін був сповна щасливий, пишався Надею, дуже любив дітей...

32

Того вечора був черговий повітряний наліт німців на Москву, і Політбюро засідало в підземному приміщенні на станції метро «Кіровська». Звуки бомбування та стрілянини долинали сюди суцільним тихим гулом, наче десь за стіною працював погано налагоджений мотор. На Політбюро слухали повідомлення генерал-лейтенанта інтендантської служби Хрульова Андрія Васильовича про нову систему постачання діючої армії. Були також присутні представники Генерального штабу на чолі з його начальником генералом армії Жуковим.

Відсік вестибюля станції метро був добре задратований, обставлений простими, міцними меблями і нічим особливим не різнився від інших робочих кабінетів. Сталін, як і в себе в Кремлі, неквапливо походжав по килимовій доріжці вздовж столу, за яким сиділи члени Політбюро і Державного комітету оборони, й уважно вслухався в темпераментну мову Хрульова. Часом зупинявся, дивлячись на нього задумливими прищуленими очима. Помічаючи це, Хрульов починав енергійніше жестикулювати правою рукою, немовби припечатувати свої фрази до зеленого сукна на столі, а його сірі очі при цьому виказували стримане хвилювання. І тоді ще більше відчувалася впевненість генерала в правоті своїх міркувань.

Хрульов був кремезний і натоптуваний, світло-русе гладко зачесане волосся з проділом над правою скронею надавало його округлому, широконосому обличчю якоїсь елегантності.

Старого кавалериста Хрульова Сталін знав ще з часів громадянської війни. Та й в останні роки, бувало, зустрічалися вони в Кремлі, вирішуючи військово-державні проблеми, або зрідка збиралися на квартирі в когось із військових у вузькому колі на дружнє застілля. Хрульов Андрій Васильович завжди вирізнявся умішлявістю, приязністю, готовністю взятися за чергову важливу справу. Мав він чудову пам'ять — на обличчя, на цифри, на події, завжди міг вступити в суперечку з будь-ким і з будь-якого приводу.

Тільки перед ним, Сталіним, та ще перед Мехлісом, часом пасував Андрій Васильович. І зараз Сталін подумав про це з глибоким жалем і прикрістю, згадуючи одне торішнє засідання Ради Народних Комісарів...

Так, генерал Хрульов мав підстави претендувати на те, щоб до його міркувань керівники держави й армії ставилися з більшою довірою. Цього заслужив він і своєю не простою військовою біографією. В передвоєнні роки керував Хрульов військово-фінансовою службою, потім був начальником будівельно-квартирного управління РСЧА, начальником Київського окружного військово-будівельного управління, Голововійськбуду при РНК СРСР.

А в жовтні 1939 року його призначили начальником Управління постачання Червоної Армії. За короткий час, перебуваючи на такому високому й важливому посту, Хрульов зумів непогано організувати роботу управління, під його керівництвом військово господарство армії помітно зміцніло, набуло чітких організаційних форм, особливо після радянсько-фінської війни, яка подала гіркі уроки й органам постачання.

Сталін знав, що деякі військові і невійськові діячі, навіть досить великого масштабу, часом з острахом заходили до нього в кабінет, боячись несподіваних його, Сталіна, запитань або відчуваючи майже неосяжну кількість справ, за які вони відповідають чи мають до них певну причетність. А Хрульов, коли вирішувалися проблеми інтендантства (за рік до початку війни його управління було перетворено в Головне інтендантське управління Червоної Армії), завжди тримався спокійно і з такою впевненістю, яка давала Сталіну і членам Політбюро ЦК зрозуміти, що він цілком готовий відповісти перед ними за всі підвідомчі йому служби і що специфіка цих служб йому, як професіоналу, доступніша, ніж усім іншим, а тому наполягав, щоб його пропозиції сприймалися без сумнівів.

Але все-таки іноді пасував... Іноді. Остерігався Мехліса, особливо коли той, як народний комісар Державного контролю, намагався углядіти зловмисність в якихось важливих його, Хрульова, пропозиціях. Так сталося й тоді, на одному із засідань Ради Народних Комісарів у 1940 році, коли радилися, в яких районах країни доцільніше зосереджувати мобілізаційні запаси. Хрульов наполягав на тому, щоб розмістити їх за Волгою. Генеральний штаб на той час уже віддав розпорядження завозити літнє й зимове обмун-

дирування і взуття в такі місця, як Перемишль, Львів, Брест-Литовськ, Барановичі, Клайпеда.

— Але ж війна може виникнути раптово,— пророко зауважив тоді Хрульов,— і заново відмобілізовані дивізії не встигнуть вчасно прибути в прикордонні райони. Треба якнайбільше майна тримати в непорушному запасі на центральних складах і переважно в Поволжі.

— Це шкідницький погляд! — запально перебив Хрульова Мехліс, звернувшись до Сталіна.— Якщо ми погодимося на це, то поставимо армію у важке становище! Я служив у царській армії, і в нас було по три комплекти обмундирування на кожного солдата.

— Де, в якому місці ці солдати служили? — із здивованою докірливістю запитав Хрульов.

— В Єгор'євську, Московської області! — різкувато відповів Мехліс.

— Єгор'євськ — не кордон! — спокійно відповів йому Хрульов.— І там третьою в комплекті в солдатів була парадна форма. Ну навіщо нам везти до кордону валянки, кожухи, ватяні штани, тілогрійки?.. У прикордонних дивізіях усе це є.

— А ти звідки знаєш, коли почнеться війна? Взимку чи влітку?! — не поступався ображений Мехліс.

Важко й боляче було Сталіну згадувати зараз те засідання. Він погодився тоді з Мехлісом і з рішенням Генерального штабу, а війна показала, що мав рацію Хрульов. Скільки складів довелося знищити нашим військам у прикордонних районах, і скільки їх було захоплено ворогом!..

Генерал Хрульов теж не раз повертався подумки до того засідання Раднаркому. Розумів, що Сталін і Мехліс відчували зараз свою провину в тому, що сталося з нашими інтендантськими складами на заході, і було незручно нагадувати їм про це. В душі звинувачував себе, що не зумів своєчасно опротестувати помилкове рішення Генерального штабу, довести Сталіну, іншим членам Політбюро свою правоту.

Тільки не здогадувався генерал Хрульов про те, що в очах Сталіна, та й усіх членів Політбюро, він після всього, що сталося, надзвичайно піднісся як знавець проблем військового тилу в умовах великої війни. А проблем цих виникло безліч. Треба було в стислі строки заповнити наші втрати перших днів вторгнення ворога і терміново почати накопичувати необхідні запаси для майбутніх битв; це вимагало чіткої системи доставки в діючу армію засобів постачання;

треба було, врешті, створити самостійний орган управління службами тилу, щоб усі їхні зусилля спрямувалися для досягнення єдиної мети. Попередня система постачання армії була у віданні Генерального штабу й загальновійськових штабів, в яких займалися цим п'ять управління й п'ять відділи. На початку війни стало ясно, що загальновійськові штаби в складній оперативній обстановці, коли треба керувати бойовими діями, не в змозі енергійно вести ще й дуже складну військово-господарську роботу...

Влітку 1941 року, коли війна вже палала із страхітливою силою, генерала Хрульова було призначено заступником народного комісара оборони СРСР по тилу і йому було доручено негайно розпочати не тільки перебудову управління тилом, але й усїєї організаційно-постачальницької структури Червоної Армії, її тилових з'єднань, частин та установ.

Усе розумне бере початок з досвіду. Усвідомлюючи це, Хрульов щонайперше скликав нараду працівників системи головного інтендантства. Треба було обговорити заходи, яких слід вжити, щоб діюча армія не опинилася в складному становищі через недоліки постачання. На нараду зібралися люди з великим досвідом. Серед них — колишній помічник головного інтенданта генерал-лейтенант царської армії Горєцький, полковник Данков — чудовий знавець воєнної історії... Саме Данков запропонував ознайомитися насамперед з Положенням про польове управління військ, затвердженим російським царем ще в 1914 році — за кілька днів до першої світової війни. Щоправда, це положення через оголошену мобілізацію не було запроваджено в життя, до того ж його чомусь опротестував начальник штабу Ставки Верховного Головнокомандування Янушкевич. А цей документ увібрав у себе чималий узагальнений досвід інтендантської справи російської армії за тривалий час.

Положення знайшли в Державній бібліотеці імені Леніна й доповіли Анастасу Івановичу Мікояну, який відав у Державному комітеті оборони питанням постачання армії. Мікоян негайно ознайомив Сталіна з цим хоч і застарілим, але важливим документом. Сталін, належно оцінивши його, запропонував збагатити «Положення» досвідом військово-господарської служби громадянської війни та нашими науковими працями останніх років, після чого підготувати для Державного комітету оборони свій проект рішення про організацію тилу Червоної Армії на нинішній воєнний час.

Кілька дів Хрульов і його найближчі соратники по інтендантству — генерали Єрмолін і Уткін, полковники Данков і

Ремізов — не знали ні сну, ні відпочинку. Це була справді титанічна праця і науковий подвиг, коли в стані творчого піднесення, пристрасного устремління в сьогоднішній день на уламках історії створювалися нові основи тилового забезпечення Червоної Армії.

Потім проект документа прискіпливо редагували разом з начальником Політуправління РСЧА Мехлісом. І ось зараз генерал-лейтенант інтендантської служби Хрульов, стоячи обіч столу, біля якого сидів генерал армії Жуков, доводив корисність розвантаження Генерального штабу і штабів фронтів від керівництва постачанням і тилом, щоб їхня постачальницька робота не заважала воєнно-оперативній.

Сталін бачив, що Жуков слухає Хрульова з похмурою увагою, і майже зі схваленням уловлював хід його думок: «Жоден полководець не може розробити план воєнної операції, не знаючи, як забезпечується ця операція зброєю, боєприпасами, продовольством, своєчасним підвезенням до фронту всього необхідного...»

«Але чому полководець не може розробляти свої плани без врахування планів постачання! — одразу подумки заперечив Сталін Жукову. — До того ж командуючий фронтом і його начальник тилу завжди мають бути в одній запряжці!»

Як і подумав Сталін, Жукову була не до душі така докорінна ломка звичних форм постачання військ. Адже за нею повинна йти і перебудова роботи управлінь і відділів Генерального штабу, штабів фронтів і армій, перестановка кадрів. Це не так просто в умовах, коли ворог могутніми силами рветься в глиб країни...

Хрульов закінчив доповідати, і настала мовчазна тривожна пауза. Всі забули навіть про бомбування нагорі, передчуваючи, що зараз щось станеться.

Сталін довго розкурював люльку, потім тихо, вже стримуючи роздратування, запитав:

— Ваша думка, товаришу Жуков?

Жуков, як завжди, був вірний своєму характерові — непохитному й нездатному на компроміси. Знаючи, що зараз станеться вибух, бо Сталін як Голова Державного комітету оборони на цей час уже затвердив нове «Положення», все-таки висловив свою думку:

— Тут очевидне прагнення товариша Хрульова підім'яти під себе Генеральний штаб... Це суцільна перебудова налагодженої справи...

І знову запала німа ніякова тиша. Її порушив Молотов, протираючи, як завжди, коли хвилювався, хусточкою пенсне:

— Побійтеся бога, товаришу Жуков...

І тут Сталін дав волю своїм почуттям, які набрали несподіваного повороту. Зупинившись перед Жуковим, він із здивуванням і майже з образою сказав:

— Ви міркуєте не як начальник Генерального штабу, а як рядовий кавалерист! І в цьому мало що розумієте!

— У такому випадку, товаришу Сталін, я готовий хоч зараз здати пост начальника Генерального штабу,— похмуро, але спокійно відповів Жуков.

Сталін кілька секунд докірливо, ледь збліднувши, дивився на Жукова, потім переконливо мовив:

— Ми чекаємо від вас, товаришу Жуков, не ультиматумів, а правильних оцінок оперативної обстановки на фронтах і доцільних рішень... В тому числі й про тилове господарство армії...

33

Це було зіткнення двох характерів, що викувалися в постійній, запеклій боротьбі зі старим, за утвердження нового. Характери ці відбивали в собі атмосферу складного часу, несли в своєму неспокої драматизм його колізій. Парадокс був у тому, що Сталін і Жуков, спрямовуючи зусилля до однієї мети, часом бачили різні шляхи її досягнення.

Вже наступного дня після цієї наради сталося нове зіткнення їхніх поглядів. Виконуючи вимогу Верховного Командуючого давати найточніші оцінки оперативної обстановки на фронтах і доповідати про доцільні рішення Генштабу, Жуков порадився з керівництвом свого оперативного управління і по телефону попросив Сталіна прийняти його для термінової доповіді.

Сталін розумів, що Жуков іде до нього з якимись новими, важливими, тривожними вістями, немовби всупереч своїй волі бажаючи досадити всім у Політбюро за вчорашню різку розмову з ним Сталіна. І Сталін наказав своєму помічникові Поскрьобишеву запросити до Кремля армійського командіра першого рангу Мехліса — начальника Політуправління Червоної Армії, заступника наркома оборони, тобто його, Сталіна, заступника, щоб той був присутній під час

доповіді начальника Генштабу і став, так би мовити, третейським суддею.

Жуков, певна річ, був далекий від бажання досадити будь-кому, а тим більше Сталіну, але доповідь його справді виявилася не з приємних. Сталін і Мехліс, слухаючи начальника Генерального штабу і пильно вдивляючись у розгорнуті на столі карти з позначеною на них обстановкою, наче на власні очі бачили, що відбувалося на фронтах. До того ж Жуков умів доповісти досить чітко й вражаюче. Його зведені брови, спохмурнілі очі й змучене обличчя ніби підсилювали відчуття тривоги, яка витала в цей час у кабінеті Сталіна.

Важко було не погодитися з Жуковим, що зараз найслабшою і найнебезпечнішою ділянкою нашої оборони на радянсько-німецькому фронті є Центральний фронт, де наші 13-а і 21-а армії, дуже нечисленні й недостатньо озброєні, могли не стримати чергового ворожого удару, а це загрожувало виходом противника в тили військ Південно-Західного фронту, який утримував район Києва.

Сталін уже передбачив, якого висновку дійде начальник Генерального штабу, і це, можливо, поза його волею, народжувало в грудях холодок протесту.

— Що ви пропонуєте? — насторожено запитав він у Жукова.

Жуков переступив з ноги на ногу, підійшов до карти, яка лежала посередині між двома іншими.

— Я пропоную,— приглушеним, хрипливатим від прихованого хвилювання голосом почав він,— передусім зміцнити Центральний фронт, передавши йому щонайменше три армії, посилені артилерією. Одну армію треба взяти за рахунок Західного напрям, другу — за рахунок Південно-Західного фронту, третю — з резервів Ставки...

Сталіну здалося, що він чогось не зрозумів, бо до сьогодні вважав найголовнішим і найнебезпечнішим Західний напрям. І він сторопіло запитав у Жукова:

— Ви що, вважаєте за можливе ослабити напрям на Москву?

— Ні, не вважаю,— із спокійною впевненістю відповів Жуков.— Але ворог, на думку Генштабу, тут поки що не піде вперед. А через дванадцять—п'ятнадцять днів ми зможемо перекинути з Далекого Сходу не менше восьми боєздатних дивізій, до того ж одну танкову. Така група військ тільки посилить московський напрям.

— А Далекий Схід віддамо японцям? — здивовано й уїдливо запитав Мехліс.

Жуков не відповів на його запитання, і обличчя армійського комісара від обурення взялося червоними плямами.

— Доповідайте далі,— стримано й похмуро сказав Сталін.

І Жуков вів далі:

— Південно-Західний фронт уже зараз необхідно цілком відвести за Дніпро.

— А як же Київ? — холодно запитав Сталін, відчужено дивлячись на Жукова й думаючи про те, що Київ — не тільки важливий стратегічний пункт у нашій обороні, але й важлива козирна карта на близьких переговорах з англійцями. Адже уряди Англії і США й досі не могли визначитися щодо позицій і надання допомоги Радянському Союзу в боротьбі з фашистською Німеччиною та її сателітами. Надто багато і впевнено роздзвонювала західна пропаганда про дуже близьку загибель Радянського Союзу...

— Київ доведеться залишити,— жорстко, але з хвилюванням і з непоясненою винуватістю відповів Жуков.

Сталін уже чекав на таку відповідь, розуміючи, що в цьому рішенні є здоровий глузд, а почуттям опираючись йому, як тяжкому, несправедливому вироку.

— Доповідайте далі,— після тяжкої мовчанки знову сказав Сталін.

Жуков зітхнув і почав доповідати:

— На Західному напрямі треба негайно організувати контрудар для ліквідації ельнїнського виступу в лінії фронту ворога. Ельнїнський плацдарм гітлерівці можуть згодом використати для кидка на Москву.

— Які там ще контрудари? Що за дурниця?! — Роздратуванню Сталіна, здавалося, не було меж, бо наступну фразу він майже прокричав: — Як ви могли додуматися здати ворогові Київ?!

І тепер дав вихід своєму душевному напруженню Жуков:

— Якщо ви вважаєте, що я, як начальник Генерального штабу, мислю всього лиш як кавалерист, це ваші вчорашні слова, товаришу Сталін... і здатний тільки верзти дурницю, тоді мені тут робити нічого!.. Я прошу звільнити мене від обов'язків начальника Генерального штабу і послати на фронт.

Знову запало тяжке мовчання...

Машина, в якій їхав генерал армії Жуков, мчала Мінським шосе, а сам він, сидючи на задньому сидінні, думками був ще в Кремлі, в кабінеті Сталіна. Отже, його, Жукова, зняли з поста начальника Генерального штабу й призначили командуючим Резервним фронтом. Згадав сумні очі маршала Шапошникова, якому Політбюро ЦК сьогодні вранці ввірило Генеральний штаб. Борис Михайлович немовби почував себе винним перед Жуковим. Сталін, до речі, на прощання теж угамував свою суворість. Коли вони всі зібралися в його кабінеті, Сталін, підійшовши до Жукова й Шапошникова, заговорив, ніби виправдуючись, сумним, душевно-роздумливим голосом:

— Будь-яку стратегічну ситуацію — воєнну чи політичну — ми маємо розглядати конкретно і, коли треба, крізь призму марксистської філософії. При цьому ми повинні спиратися на досвід революційних визвольних воєн... Не дуже зрозуміло висловлююсь?..

Ніхто на запитання Сталіна не відповів, і він продовжив далі:

— Я кажу про те, що людська думка, як інструмент життя, розвивається й збагачується на основі досвіду, який, у свою чергу, спирається на філософські глибини. Це не софістика, це діалектика... Так ось, наше з вами лихо в тому, що деякі наші військові діячі не вміють... Як точніше сказати? Не можуть саме крізь призму теорії розглядати явища, оцінювати і пояснювати їх. Як саме виходить? Мені генштабісти кажуть, що на такому-то фронті відбудеться те-то й те-то. А пояснюють свій висновок, м'яко кажучи, досить убого, без певності в собі, в своєму мисленні. І я починаю сумніватися: чи не підводить їх військова недосвідченість?.. Ще раз нагадую, що не повинно бути різкої межі між практикою і теорією, яка впливає з неї, з практики. Це, коли спростити, наче добре зготовлений чай. Ми п'ємо його як єдине: не виокремлюємо смаку цукру, чаю і води... Саме так справжній полководець повинен уміти дивитися на війну як на єдине ціле, вгадувати її каверзи, хитрощі і вміти пояснити це всім. А якщо судять про назрівання ситуації тільки з нависання противника над нашими флангами або з насиченості ворожого угруповання танками, то для мене, для Державного комітету оборони такі аргументи непереконливі... Ці товариші потім, мабуть, кажуть: «Я попереджав Сталіна, а він зробив по-своєму...» А як попере-

джав, якими доказами, з якою мірою доказовості?.. Якби наш уряд, Центральний Комітет партії могли повністю покласти на когось із військових, гадаю, Сталіну не довелося би брати на себе головне командування..

Чіпка пам'ять Жукова точно відтворювала слова Сталіна, і він вдумувався в них критично, з бажанням у чомусь заперечити, хоч розумів, що Сталін мав підстави міркувати саме так. Але все-таки Жукову хотілося сперечатися, бо він був певен у тому, що полководцеві на війні, крім високої військово-філософської освіченості, необхідні світлий і сильний розум, інтуїція, інстинкт, сила волі і справжня мужність...

Роздуми генерала армії урвалися. Заскрипіла гальмами його машина ЗІС-101. Вона зупинилася, під'їхавши впритул до відкритого газика, в якому сиділи автоматники — його, Жукова, охорона. Огледівшись, Георгій Костянтинович упізнав Голіцино. Тут, на контрольному посту, перевіряли документи. За хвилину машини рушили далі... І немовби знову побачив Жуков перед собою повісоване темнувате обличчя Сталіна, його запитливо прищулені очі. Уже перевівши мову на те, що йому, Жукову, доручається ліквідувати ельнїнський виступ на лінії фронту, Сталін несподівано додав:

— Російський поет-символіст Костянтин Бальмонт, до речі, він перший переклав російською мовою «Витязя в тигровій шкурі», дуже правильно казав, хоч і не прийняв нашої революції. А казав він таке: «Як Гомер є Еллада, Данте — Італія, Шекспір — Англія, Кальдерон і Сервантес — Іспанія, Руставелі є Грузія...» А ми скажемо, що Смоленщина — це Глінка, це Пржевальський, Нахімов, Докучаєв... Це, хай йому біс, слава Росії, символ патріотизму й непокори загарбникам!.. Пам'ятайте про це, товаришу Жуков, і впевненості в бойових успіхах вам не доведеться позичати.

Але обпалили серце Жукова образою слова Сталіна, сказані йому після доповіді генерал-лейтенанта Хрульова про нову структуру військового тилу: «Ви міркуєте не як начальник Генерального штабу, а як рядовий кавалерист...» Звісно, вчитися в академіях Жукову не довелося. Після громадянської війни, в якій він брав участь червоноармійцем, командиром взводу й ескадрону, йому вдалося закінчити лише курси вдосконалення в складу кавалерії, а через п'ять років — курси вдосконалення вищого начальницького складу. Згодом командував кавалерійською бригадою,

був помічником Інспектора кавалерії Червоної Армії, далі очолював кавалерійську дивізію, кавалерійські корпуси, був заступником командуючого Білоруським особливим військовим округом. А після того як на посту командуючого 1-ю армійською групою радянських військ у Монголії він розгромив разом з частинами монгольської Народно-революційної армії велике угруповання японських військ у районі річки Халхін-Гол, невдовзі був призначений командуючим військами Київського особливого військового округу. І за останнє десятиріччя багато рапортів написав наркомун оборони з проханням дати йому можливість повчитися у Військовій академії Генерального штабу. Але не судилося, хоч уже були позитивні рішення. То чергові маневри, то оперативно-стратегічні ігри вищих штабів, то раптові інспекторські перевірки військ... І ніде не могли обійтися без нього, Жукова, щоразу вмовляли його зачекати з академією. А відомо ж, що незамінних людей немає. Виявляється, не до всіх ця істина застосовна. Хоч зумисне десь з чимось не впорайся, тоді, може, й засвітила б йому щаслива зірка потрапити в академію. Чого гріха таїти, він і сам часом позбувався малообдарованих осіб, відряджаючи їх на навчання. Сподівався, що академії додадуть їм здібностей. Але не завжди сподівання виправдувалися. Бувало, після навчання «особу» підвищували по службі і вона, сама того не підозрюючи, завдавала шкоди справі. Отож безглузда така практика.

А втім, Георгій Костянтинович не дуже й нарікав на свою «позаакадемічну» долю. Навчався самостійно скільки мав можливостей. Тим паче, що була в нього для цього капітальна закваска: ще в середині двадцятих років, перед тим як поїхати в Ленінград на курси вдосконалення комскладу кавалерії, він проаналізував, глибоко осмислив і описав усі головні бойові операції першої світової війни. А нахил до військово-теоретичних пошуків зародився в нього на курсах вищого начскладу, коли чимало попрацював він над доповіддю про основні фактори, що впливають на теорію військового мистецтва. Доповідь потім була надрукована в бюлетні як навчальний посібник для слухачів курсів.

А коли став командиром 6-го кавалерійського корпусу, відчув у собі незвичайну силу бачення оперативних ситуацій і схильність до управління великими масами військ. Ця його полководницька вправність особливо виявилася, коли сам розробляв оперативно-тактичні завдання для проведення дивізійних і корпусних командних ігор, команд-

но-штабних навчань з військами... Створюючи на картах ті чи ті оперативні ситуації, ставив себе на місце командуючих обох сторін, подумки простежував динаміку бою за обидві сторони і переконувався, що є безліч варіантів рішень, але кращих варіантів не так уже й багато. І намагався знаходити саме їх... Знаходив, а потім, коли в ході навчань переконувався в правильності цих варіантів, був щасливий, хоч ніхто про це не здогадувався — Жуков не любив давати волі своїм почуттям. Але зараз давав волю думкам, вишукуючи в собі ті риси й нахили, які в цей грізний час треба було розвивати й утверджувати.

Розумів, яку роль відіграє в діяльності полководця натхнення. Проте знав, що воно, натхнення, є лиш поштовхом до творчості, але не його суттю. Розумів і довго й тривожно думав про це. І спирався на багату образність свого мислення. Коли дивився на топографічну карту, то відчував себе так, ніби з піднебесся оглядав живу місцевість на землі, намагаючись відгадати, що там, під зеленню лісів і чагарників, поміж будинками населених пунктів і під маскувальними сітками. Пильно вишукував ті місця, де розташував би свій командний пункт і командні пункти нижчестоящих військових начальників, вирішував за противника, як він відбиватиме задуманий ним, Жуковим, маневр. Вмів у своїх роздумах повертатися назад, заглиблюватися в оцінках співвідношення сил, виявляючи приховану пристрасть, холодний розрахунок, не відмахувався й від інтуїції.

Знав також, що сам, без надійних, розумних помічників і соратників, багато не зробить у складній, а надто в критичній ситуації. Тому його вимогливість досить часто сумішалася з душевною жорсткістю й нещадністю. Такий його стан одразу ж передавався оточуючим, одних сповнював жахом, іншим додавав сили. І через якийсь час війська ставали немовби наелектризовані.

Жорсткість генерала армії Жукова декого лякала, принижувала, сковувала здагність приймати розумні рішення. Таких він намагався усунути з постів або обійтися без них. Інших, а таких було більшість, вона з незвичайною силою підхльоскувала, нагадуючи про грізний час і про їхню особисту причетність до того, що відбувається, а також про те, що за спиною в діючих армій є країна і народ, як могутня діяльна й творча сила.

Але не здогадувався Георгій Костянтинівич Жуков, що він як полководець увібрав у себе все краще з характеру Росії всіх часів, коли вона боролася за свою свободу.

Думки Георгія Костянтиновича снувалися одна за одною, спливали з глибин пам'яті картини його життя, обличчя людей, які залишилися в душі, події, що проборознили долю, як могутній плуг цілину. Машина Жукова мчала по шосе, наближаючись до перехрестя доріг. Праворуч, за кілька кілометрів од перехрестя, розкинувся над річкою Москвою древній Можайськ зі своїми знаменитими Нікольським собором, церквою Іоакима й Анни та Лужицьким монастирем. А ліворуч збігала через Протву дорога на Верею — не менш древнє містечко, там збереглися з минулих століть собор і залишки кремля.

Якби мав час, з якою радістю звернув би Георгій Костянтинович на Верею, а від неї рукою подати до Боровська; а звідти й зовсім близько до рідних місць — великого села Угодський Завод, сіл Стрелковка, де народився, Величково, куди бігав через горбасте поле в церковнопарафіяльну школу... Мимоволі глянув на мізинець лівої руки з косим рубцем шраму — пам'ять про жнива в дитинстві, коли взяв у руки новий серп. Потім ніби побачив центральну вулицю Угодки й дорогу, яка від неї починалася. Праворуч від дороги — ставок з карасями, ліворуч — стіна дерев, а під ними вічний спокій старого кладовища. Там поховані батько і молодший братик Альоша, який не прожив і року.

Вкотре за своє життя повертався Георгій Костянтинович думкою до свого загадкового родоводу. Його майбутнього батька знайшли тримісячним на ганку сирітського будинку. У сповитку — записка: «Сина мого звить Костянтином». Хто вона, ця жінка, яка зважилася на таку крайність?.. Через два роки Костика всиновила бездітна вдова Ганна Жукова, але не змогла виростити: через шість років померла, а восьмирічний Костя пішов у науку до шевця в село Угодський Завод.

Примхлива пам'ять генерала Жукова перенесла його в той далекий час, коли в Михайла Пилихіна, розбагатілого матеріного брата, навчався він у Москві кушнірського ремесла, а згодом ще й на вечірніх загальноосвітніх курсах за програмою загальноміського училища...

Дитинство було страшне, важке, в постійному голоді, влиднях, у частих побоях... І нехай водночас поставали яскраві картини весняних сінокосів на стрелковських луках, збирання дикої полуниці в перелісках, літньої і зимової риболовлі, маленькі рідкісні радості, коли дорослі пригощали пряником чи цукеркою, серце все ж заходилося ні-

мим плачем за дитячою долею хлопчика Гоші, його сестри Марійки, їхніх сільських однолітків.

Зайшлося болем серце, коли згадав і матір — Устину Артемівну. Тридцятип'ятирічною вдовою вийшла вона заміж за п'ятдесятирічного вдівця Костянтина Жукова... Мати виросла в неймовірній бідності в сусідньому із Стрелковою селі Чорна Грязь. А скільки на своєму віку вона повізникувала й на польових роботах натрудила!.. І постійно над їхньою родиною, як над багатьма іншими селянськими родинами, витало чорне убозтво. Правильно кажуть: є спогади — квіти, а є спогади — рани...

Як там вони — мати, сестра Марія, її діти — зараз, коли Росію спіткало тяжке, небачене горе?..

Ця думка, затуманивши свідомість, немовби нагадала Георгію Костянтиновичу, що саме йому доручено мобілізувати сили, щоб відвернути загрозу подальшого фашистського вторгнення в глиб Росії. Чи зуміє він впоратися з таким непростим завданням на посту командуючого Резервним фронтом? Чи зуміє вгледітися в трагічне грізне обличчя війни з тією проникливістю, яка додає сил, а не знесилює?

Повинен... Адже за ним уся історія, всі складності становлення Червоної Армії, в якій він піднісся від рядового бійця до вищого генерала, визначивши свою долю на все життя...

35

За роздумами й спогадами, від яких холодком стискало в грудях, не зчувсь, як під'їхали до повороту на Гжатськ. Тільки помітив: що ближче було до Вязми, то магістраль ставала дедалі жвавішою — в бік фронту йшли навантажені машини, маршові роти, артилерійські батареї на тракторній і кінній тязі. Небо над дорогою здавалося низьким від імлі й туману. Тільки часом то попереду, то ззаду лунали розкоти бомбувань. Але машинам генерала армії Жукова вдалося уникнути зустрічі з німецькими літаками, і невдовзі, звернувши з Мінської магістралі праворуч, вони опинилися в лісі між Гжатськом і невеличким селом. Тут, під прикриттям лісу, і частково в селі розташувався штаб Резервного фронту, в якому за наказом Ставки були об'єднані резервні армії й армії фронту Можайської лінії оборони, за виїзком 29-ї і 30-ї армій, що вже діяли в складі Західного фронту.

Начальник штабу фронту генерал-майор Ляпін і начальник артилерії генерал-майор Говоров чекали приїзду Жукова. Про це свідчив накритий для обіду стіл під брезентовим тентом, напнутим поблизу підземель командного пункту.

За обіднім столом сиділи й розмовляли недовго. Розуміли один одного з півслова. Жуков давно знав обох генералів як майстрів військової справи високого класу. Сказавши їм про це в дружньому пориві, він одразу ж застеріг, що в них усіх попереду тяжкі випробування, хоч би тому, що угруповання німців, яке протистоїть Резервному фронту, переважає його сили, має могутні танкові кулаки і постійну авіаційну підтримку.

Потім спустилися в головне, добре освітлене приміщення командного пункту. На покреслених кольоровими олівцями картах на стінах і на підставках нічого особливо нового Жуков не побачив, і він, глянувши в похмурі від тривог обличчя Ляпіна й Говорова, запропонував негайно їхати в штаб 24-ї армії генерала Ракутіна.

Георгію Костянтиновичу здавалося, що навіть не в штабі армії, яка стримує і своїми слабо вкомплектованими дивізіями контратакує ворога, що рветься на схід з ельнїнського виступу, а безпосередньо на командних пунктах їхніх командирів він зуміє збагнути якусь головну істину, матеріально-зримо відчує ворога і знайде провідну думку, яка й підкаже потрібні заходи. А заходів треба було вжити багато. Найважливіше — необхідно знайти єдино доцільне застосування своїм наявним військовим силам, і щоб ця доцільність стала очевидною для всіх командирів та їхніх штабів, оскільки в цій атмосфері крайнього напруження фізичних і моральних людських сил дуже важливо і необхідно спрямувати людей до єдиного, зрозумілого всім задуму, який поки що треба буде тримати в найсуворішій таємниці. І необхідно вимогливіше придивитися до командирів — чи всі на своїх місцях, чи немає серед них недоумків, не здатних набувати досвіду з бойового повсякдення, тих, які даремно гублять людське життя?

Величезне сонце, ніби налите вишневим соком, повільно сідало за далекий горизонт. Коли воно сховалося за лісом, заливши тьмяною червоністю небо, на пожвавленій магістралі, якою їхали машини командування Резервного фронту, всім здалося, що це не захід сонця, а ще одна далека пожежа, схожа на ті, які багряно відсвічували десь осторонь Єльні, на захід від Вязьми і над Ярцевом. Гнітюче це було

видовище, від якого неможливо відірвати застиглий погляд, як від потоків червоної крові.

Пізно ввечері приїхали в штаб 24-ї армії. Ліс, бліндажі, землянки, вартові довкола, щілини в землі, вивернуті під час бомбування дерева. Керівництво армії вже чекало Жукова і його почет: зустрічали біля шлагбаума — лісового контрольно-пропускнуго пункту. Георгій Костянтинович не уважно слухав командуючого 24-ю армією генерал-майора Ракутіна, який відрекомендувався йому і біля якого стояли якісь люди з темними у сутінках, а тому нібито однаковими обличчями. Не дочекавшись кінця доповіді, в якій вчувалося хвилювання командарма, колишнього уславленого прикордонника, Жуков, намагаючись бути дружелюбним, зупинив його:

— Ід'ємо знайомитися при світлі. А то ми як на вечорниціх при каганці з дівчатами перемовляємося — напوماцки.

— А з вами бувало таке, Георгію Костянтиновичу? — повеселіло запитав не завжди схильний до жартів генерал Говоров.

— А чому не бувало? — засміявся Жуков. — Коріння мое — сільське. Правда, женихатися почав у Москві, коли в дядька опановував кушнірство і відчув у руках надійне ремесло.

За кілька хвилин під'їхали до бліндажа командарма. Тут теж усе було готове для доповіді оперативно-тактичної обстановки в смузі 24-ї армії. Жуков відзначив із задоволенням карти і надійну міцність — в кілька накатів — бліндажа; адже в Москві все тут уявлялося значно хисткішим, не таким надійним, нетривким.

— Це вже інша справа, — озвався баритоном Георгій Костянтинович, приглядаючись до незнайомих облич.

Сорокарічний генерал-майор Ракутін Костянтин Іванович був у формі прикордонних військ НКВС. Високий, фізично міцний блондин, він справляв враження вольової й енергійної людини. В його погляді було щось зухвале, трохи самовпевнене і йшло, мабуть, від героїчної у минулому біографії.

Відзначивши це, як обнадійливі у військовій справі прикмети, Жуков перевів погляд на члена Військової ради армії дивізійного комісара Абрамова Костянтина Кириковича, який підняв до козирка руку. Великі проникливі очі Абрамова немовби дивилися в самісіньку душу й про щось запитували. Мабуть, вже багато тяжкого побачив він на цій смоленській землі, багато болю, сумнівів, сподівань пе-

реплавилось у його серці. Відразу ж хотілося вірити: людина ця міцна, надійна і розуміє тут свою роль — роль головного представника партії.

Відчуття Абрамова як особистості дужче передалося Гергію Костянтиновичу при взаємному рукостисканні — міцному, справді чоловічому. Навіть за найменшими прикметами Жуков умів розгадати людські натури.

Був тут і начальник політвідділу батальйонний комісар Мойсеев, який тримався при «високих чинах» з певною сором'язністю, але не без усвідомлення своєї не останньої ролі в складному військовому організмі.

Потім почалося найголовніше: знайомство з оперативно-тактичною обстановкою на ділянці фронту 24-ї армії.

— Доповідайте,— коротко сказав Жуков, звернувшись до Ракутіна і ніби засоромившись природної суворості в своєму голосі.

Вловивши цю суворість, генерал Ракутін трохи розгубився і почав говорити дещо невпевнено. Але Жуков не зважив на це. Він знав, що не всі командири й генерали, які працювали раніше в прикордонних військах, можуть розкуто міркувати про оперативне мистецтво — вони Майстри свого діла.

Нічого особливо нового не почув у доповіді Ракутіна генерал армії Жуков. Похмуро вдивлявся в карти, схеми, зведення, подумки аналізував ситуацію, яка вималювалася. Все було складно і водночас просто. 2-а німецька танкова група, прорвавши нашу оборону на південь від Смоленська й захопивши 19 липня Єльню, дала змогу своєму командуванню створити важливий, добре укріплений плацдарм, з якого планувалося відновлення наступу на Москву. На плацдармі, за даними військової розвідки, ворог зосередив сім піхотних, кілька танкових і моторизованих дивізій. Спроби 24-ї армії зустрічними ударами відсікти ельнїнський виступ, оточити й знищити вороже угруповання поки що ні до чого не привели. Рубежі оборони противника вигідно різнилися від наших вихідних позицій рельєфом місцевості: нейтральні смуги були відкриті, що давало можливість ворогу успішно відбивати атаки радянських військ і завдавати їм значних втрат. Ворог намагався атакувати сам, особливо в районі села Ушаково вздовж шосе Єльня—Дорогобуж.

І ще звернув увагу Жуков на міцність оборонних укріплень ворога, вони мали три пояси. Траншеї повного профі-

лю, кулеметні гнізда, дзоти з великокаліберними кулеметами й гарматами, закопані танки та бронемашини. Між оборонними поясами громадилися витки спіральних та колючих дротяних загороджень, а в землі таїлися замасковані міни. Кожне захоплене ворогом село було перетворене ним на самостійний опорний пункт, пов'язаний взаємною вогневою підтримкою з іншими такими ж пунктами. Неможливо було наїмацати перед ворожою обороною хоч метр, який би не прострілювався перехресним вогнем.

Пригнічений і занепокоєний повернувся генерал армії Жуков у штаб свого фронту.

Подзвонив начальникові Генерального штабу маршалу Шапошникову, коротко виклав обстановку в районі ельнїнського виступу, запитав, чи немає можливостей посилити 24-у армію артилерією, реактивними мінометами й танками.

— Щодо посилення будемо думати й вести розрахунки, — стиха й сумно відповів Борис Михайлович. — А з приводу ваших перших рішень, Георгію Костянтиновичу, то я гадаю, що ви маєте намір особисто промацати німецьку оборону...

Жуков навіть засміявся подумки, така була знайома йому ця манера маршала Шапошникова підказати комусь краще оперативне рішення. Під час доповідей командуючих або начальників штабів Борис Михайлович вносив поправки або давав рекомендації саме в такий спосіб: «Я вас зрозумів так, що ви пропонуєте...» — і так далі. Той, хто доповідав, звичайно робив після цього паузу, міркуючи: «Що тут? Якась каверза?» А коли починав розуміти, що маршал підказує йому кращий варіант, квапливо і ствердно відповідав: «Саме так».

Генерал армії прийняв рішення посилити 24-у армію частинами Резервного фронту, перетворити її на армійське угруповання, перед яким ставилося завдання зустрічними ударами дивізій під основу ельнїнського виступу оточити й знищити вороже угруповання і далі продовжити наступ на захід.

Райдужні сподівання зігрівали суворе солдатське серце Георгія Костянтиновича Жукова, але поки що їм не судилось збутися.

У ці тяжкі, небезпечні для Радянського Союзу тижні лідери провідних імперіалістичних держав поверталися думками в ті часи, коли ними вершилася зрадницька акція мюнхенської змови, яка мала на меті всілякими поступками, потураннями й нацькуваннями умиротворити Німеччину... Не справдилися надії володарів світу золотого тельця. Вирощене ними дитя — німецький фашизм — почало не тільки зажерливо роззявляти ікласту пашу, вимагаючи все нових територій для свого володарювання, але й хижо запускати пазурі в території сусідніх держав, у тому числі й у гриву англійського лева. А зараз усі надії прибічників антибільшовизму покладались на те, що в сутичці з Радянським Союзом фашистська Німеччина та її спільники не тільки розіб'ють Країну Рад, створену Леніним і його більшовицькою партією, але й самі знесиляться, видихнуться, і Німеччина перестане існувати як реальна загроза для інших держав планети. Водночас деяких буржуазних лідерів діймала тривога: а якщо СРСР програє війну, не знекровивши гітлерівської армії, або раптом піде на укладення мирного договору з Німеччиною, примирившись з територіальними втратами?.. Тоді, безперечно, настануть чорні дні сперш для Великобританії, а далі... За цим «далі» вчувалися нові побоювання та біди багатьох держав і материків.

Незатишно почували себе й Сполучені Штати Америки, побоюючись того, що Японія, напавши на Радянський Союз, укріпиться в Сибіру, посилить цим свій військовий потенціал, а потім підніме могутній кулак, загрожуючи Америці, а також її та англійським колоніям.

Усе це разом узяте примусило президента США Франкліна Рузвельта і главу англійського уряду Черчілля постійно обмінюватися поглядами на воєнно-політичну ситуацію в світі, яка дуже непокоїла їх.

У розпалі загальних тривожних передбачень у середині липня Рузвельт послав до Англії Гаррі Гопкінса — одного з найенергійніших прихильників своєї політики так званого нового курсу. Із зустрічей та розмов Гопкінса з Черчіллем, з іншими високопоставленими особами англійського уряду він дійшов висновку, що приймати якісь рішення для звільнення світу від фашистської загрози можна буде тільки після того, коли з'ясується, як довго протримається під натиском німецьких армій Радянський Союз. І Гопкінс раптом вирішив, що йому треба неодмінно побувати в Москві, зу-

стрітися із Сталіним і особисто від нього дістати відповіді на головні питання часу, зрозуміти самому, щоб потім дати Рузвельту й Черчіллю інформацію про можливості СРСР до опору і про те, чи справді його становище таке катастрофічне, як про це повідомляє з Москви своєму президентові американське посольство. Однак летіти до Москви без дозволу Рузвельта і без якихось його повноважень Гопкінс не міг, тому він надіслав у Білий дім телеграму, в якій запитував: «...Я хотів би знати, чи вважатимете Ви важливим і корисним, щоб я поїхав до Москви... Мені здається, що треба зробити все можливе й забезпечити, щоб росіяни міцно утримували фронт, навіть якщо їх розіб'ють у нинішній битві. Якщо на Сталіна можна якось вплинути в критичний момент, я гадаю, це варто було б зробити шляхом прямого звернення до нього від Вашого імені через особистого представника. Мені здається, що на карту поставлено так багато, що це треба зробити...»

Телеграма була велика, вона порушувала і ряд інших питань. В її кінці багатозначно звучала фраза: «Настрій тут у всіх бадьорий, але англійці розуміють, що події в Росії дають їм тільки *тимчасовий* перепочинок».

Наступного дня ввечері надійшла відповідь від Рузвельта. Президент Америки схвалював ідею Гопкінса про відвідання ним Москви. В телеграмі також повідомлялося: «Сьогодні ввечері я вам відправлю послання для Сталіна».

У Москві, в Наркоматі закордонних справ СРСР, дізналися про візит Гаррі Гопкінса — особистого представника президента США Рузвельта — від послів Англії і США в СРСР, а також з телеграми радянського посла в Англії Майського Івана Михайловича, який охарактеризував Гопкінса як одного з найенергійніших прихильників нової — рузвельтівської політики. Гопкінс, як інформував Майський, активно втілював цю політику в життя: вже на початку другої світової війни він став відомим державним діячем і дипломатом, який відіграв велику роль у виробленні багатьох рішень уряду США. Як особистість він був цілеспрямований і пунктуальний, хоч не відзначався міцним здоров'ям.

Таким чином, керівники Америки, Англії, а згодом і СРСР дійшли єдиної думки, що місія Гаррі Гопкінса в Москву — одна з найважливіших і найбільш цінних за весь період другої світової війни. Правда, посол Майський дізнався про цю таємну місію після Черчілля, але поки Гоп-

кінс був у дорозі до Архангельська, телеграф безвідмовно зробив свою справу.

Вже мав при собі важливу телеграму й Гаррі Гопкінс, яку надіслав йому в день від'їзду до Москви виконуючий обов'язки державного секретаря США Семнер Уеллес. У ній, зокрема, говорилося: «Президент просить Вас при першій зустрічі з паном Сталіним передати йому від імені президента таке послання: «Пан Гопкінс перебуває в Москві за моїм особистим проханням для того, щоб обговорити з Вами особисто чи з іншими офіційними особами, яких Ви, можливо, призначите, життєво важливе питання про те, яку найшвидшу і найефективнішу допомогу Сполучені Штати спроможні надати Вашій країні в її чудовому опорі віроломній агресії гітлерівської Німеччини...»

І далі:

«Я прошу Вас поставитися до пана Гопкінса з такою ж довірою, яку Ви відчували б, якби розмовляли особисто зі мною. Він повідомить безпосередньо мене про Ваші погляди, які Ви йому викладете, і розповість про те, що Ви вважаєте найтерміновішими іншими проблемами, з яких ми можемо надати допомогу.

Дозвольте мені на закінчення висловити спільне для нас усіх в Сполучених Штатах захоплення надзвичайною хоробрістю, виявленою російським народом у справі захисту своєї свободи, в боротьбі за незалежність Росії. Успіх Вашого народу і всіх інших народів у протидії агресії Гітлера і його планам завоювання світу підбадьорює американський народ».

Наступного дня після приїзду Гопкінса до Москви американський посол Лоуренс Штейнгардт, о 18 годині 30 хвилин, повіз його в Кремль для зустрічі із Сталіним.

Це було 30 липня 1941 року.

Сталін, призначивши час для прийому особистого представника президента США, за дві години до цього запросив до себе наркома закордонних справ СРСР Молотова для вироблення єдиних поглядів на проблеми, які будуть порушені в розмові з Гаррі Гопкінсом, а також для короткого аналізу взаємин Америки й Англії з СРСР за останні роки, щоб можна було передбачати їхню подальшу міжнародну політику.

Сталін був у поганому настрої після вчорашньої запальної розмови з генералом армії Жуковим і сьогоднішньої доповіді Жукова про здачу ним поста начальника Генераль-

ного штабу і доповіді маршала Шапошникова про вступ на цей пост — найважчий зараз в армії, як розумів Сталін, і найгарячіший. Коли Сталін мав поганий настрій і був у кабінеті сам, він часом підходив до вікна й задумливо розглядав оздоблену ліпними військовими атрибутами двоповерхову споруду Арсеналу, яка стояла навпроти. Вздовж її фасаду чорніли дула гармат, що були відбиті російськими військами в армії Наполеона. Рідко розставлені парні вікна з глибокими косяками свідчили про неабияку міцність стіни двометрової товщини.

Над дахом закамуфльованого, як і весь Кремль, Арсеналу плавалося у сизій піднебесній імлі призахідне сонце, і в розчинені вікна кабінету вливалася задуха.

Сталін відійшов од вікна й попрямував до свого столу. Саме в цю мить відчинилися двері, і в них з'явився Молотов — як завжди в добре випрасуваному костюмі, сьогодні — темно-сірому, з чіткими стрілками на штаних. Старанно поголене, молоде обличчя його було похмуре, очі дивилися з-під пенсне із золотою прищипкою трохи втомлено.

— Будемо готуватися до прийому американця? — запитав Сталін немовби сам у себе й одразу сказав:— Гарний би ми вигляд мали перед ним, якби оголосили, що здаємо ворогові Київ і відводимо війська за Дніпро, як запропонував учора Жуков.

Молотов нічого не відповів і сів ближче до Сталіна край столу для засідань. Поклав перед собою папку, розгорнув її, приготувався до розмови.

Сталін раптом гмукнув, стиха засміявся. Відчувши на собі запитальний погляд Молотова, пояснив причину свого несподіваного сміху:

— Розумієш, подзвонила сьогодні по паралельному телефону Поскрьобишева його донька. Я взяв трубку. «Тату,— каже,— допоможи розв'язати задачку».— «Нема,— кажу,— тата, він у справах пішов. Давай я допоможу». Прочитала вона мені умову задачі... Якась безглузда задача: у басейн тече вода по трубі з одним діаметром, а витікає з нього по трубі з більшим діаметром. І запитується: скільки води витікає з басейну за хвилину?.. Там, звичайно, є й навідні дані.

— Не розв'язав? — Молотов задоволено усміхнувся.— Найголовніше в тому, чи на одному рівні труби. Якщо на одному, то скільки води натече в басейн, стільки й витече.

— Навіщо ж даремно воду витратити? — Сталін засміявся зовсім весело. Раптом враз посерйознішав, запитав:— А ми з тобою не будемо сьогодні лити воду на млин імперіалістів?

— Не повинні,— відповів Молотов і знов усміхнувся.— В усякому разі, триматимемо труби на одному рівні.

— Це залежатиме від того, наскільки посланець Рузвельта буде щирий,— сказав Сталін, і в його словах прозвучала тривога.

І ніби його кремлівський кабінет сповнився тривогою й напруженим чеканням.

— Кобо...— Молотов подивився на Сталіна тим делікатно-вимогливим поглядом, який мав змусити його зосередитися.— Наберись, Кобо, терпіння й вислухай усе те, що ми в себе, в Наркоматі закордонних справ, вирахували шляхом аналізу політики Черчілля й Рузвельта. У наших переговорах з ними треба весь час пам'ятати про їхні колишні зовнішньополітичні коктейлі і, можливо, якоюсь мірою виходячи з цього, зводити каркаси сьогоднішніх взаємин з ними. Починаємо майже на порожньому місці.

— Ти гадаєш, що я погано знаю Черчілля? — незадоволено озвався Сталін, сівши за свій стіл.

— Треба оглянутися на події в їхній послідовності.

— Гаразд. Тільки давай у загальних рисах.

— Отже, про Черчілля. На свої шістдесят сім років він ще досить енергійний. Його політичне кредо міститься у формулі: «Британська імперія — початок і кінець усього». Він одразу заперече все, що хоч віддалено нагадує про соціалізм. До нас, як ти знаєш, у нього закореніла ворожість, яку він демонструє з неймовірним, до смішного, темпераментом. У дев'ятнадцятому — двадцять першому роках, будучи військовим міністром Англії, Черчілль очолив хрестовий похід проти більшовиків. Це означало для нас кілька років тяжкої війни. Сто мільйонів фунтів стерлінгів витратила англійська казна для організації військової, політичної та економічної блокади молодій Радянській Республіці. Тільки революційний настрій робітничого класу Європи не дозволив йому послати проти нас мільйонну армію інтервентів.

— Так, усе це ще свіже в пам'яті,— перервав Сталін Молотова.— Ти зараз, мабуть, нагадаєш і про наліт у Лондоні на радянську господарську організацію «Аркус». Це призвело у двадцять сьомому році до розриву наших дипломатичних відносин з Англією.

— Справді,— погодився Молотов.— А ідея Черчілля про організацію в тридцять п'ятому антирадянського блоку західних держав?..

— Якого ж висновку дійшов наш Наркомат закордонних справ на фоні заяви Черчілля про солідарність Англії з СРСР у війні проти фашистської Німеччини? — Сталін підвівся з крісла, підійшов до Молотова, який сидів за столом засідань, і почав разом з ним переглядати папери, розкладені на зеленому сукні.

— Вважаю, товаришу Сталін, що ми не помилилися, якщо розцінимо нинішню політику Черчілля як маневрування щодо нашої країни. Він ставить перед собою завдання, по-перше, вести війну проти Німеччини по можливості за рахунок СРСР, бажаючи до краю ослабити нас. У нього дальній приціл: якщо гітлерівська Німеччина буде повалена, а ми в це віримо, то в нас не повинно бути ніяких можливостей опинитися на Балканах і в Центральній Європі... Отже, домагаючись від Англії відкриття Другого фронту, нам слід пам'ятати, що Черчілль довго гратиме в хованки.

— А тепер давай зіставимо політику Черчілля з поведінкою Рузвельта,— запропонував Сталін.— Мабуть, вони виробляють спільну військово-політичну платформу.

Молотов зітхнув, глянув на годинник над дверима кабінету й перегорнув кілька сторінок: наближався час, коли в Кремль мав прибути Гаррі Гопкінс. І відзначив:

— З Рузвельтом було б простіше, якби після провокації фінської воячини і в ході нашого воєнного конфлікту з Фінляндією Рузвельт своїм проголошенням «морального ембарго» не подав сигналу до скаженої антирадянської кампанії в США...

— Треба не забувати, що він, мабуть, небайдужий був і в підготовці мюнхенської змови. Інакше послы США — Кеннеді в Лондоні, а Булліт у Парижі — із завзятою активністю не підтримували б Чемберлена і Далад'е.

— Так, цього забути не можна,— погодився Молотов.— Але вся загальна історична панорама діяльності Рузвельта на посту президента США стосовно СРСР все-таки проглядається як більш або менш позитивна. Ти, товаришу Сталін, відзначив це ще в тридцять четвертому році в розмові з англійським письменником Гербертом Уеллсом. Кажучи про визначні особисті якості Рузвельта, ти заявив тоді, що, безперечно, з усіх капітанів сучасного капіталістичного світу Рузвельт — найсильніша постать. Ці твої слова облетіли весь світ. І для такої оцінки був привід хоч би тому, що за

рік до розмови з Уеллсом уряд Рузвельта визнав СРСР, проти чого виступали всі попередні уряди Америки. Сам Рузвельт усіляко сприяв поліпшенню радянсько-американських відносин. Рузвельт також не раз пробував напоумити Гітлера щодо його агресивної політики.

— Гаразд.— Сталін явно підганяв Молотова.— Повернемося в сьогоднішній день. Що нам відомо?

— Стривай, стривай.— Молотов докірливим і значущим поглядом глянув на Сталіна.— Я хочу нагадати, що в адміністрації Рузвельта, в держдепартаменті США, існують сильні угруповання, які проти надання допомоги СРСР і виступають на підтримку Гітлера під лозунгом: «Фашистська Німеччина — єдиний оплот проти більшовиків». Колишній президент Америки Герберт Гувер, як тобі відомо, заявив, що мета його життя — знищення Радянської Росії. І він там не єдиний з цією своєю «метою». Заодно з Гувером, Труменом, Херстом багато англійських реакціонерів. Посол Англії в США лорд Галіфакс теж висловлюється за підтримку Гітлера... До того ж не можна забувати про відомості, добуті нашою розвідкою. Нам відомо, що тридцять першого січня цього року Черчілль у посланні президентові Туреччини доводив необхідність наявності на Середньому Сході потужних сил англійських бомбардувальників, які здатні атакувати нафторозробки в Баку. Навіть перед самим нападом на нас Німеччини плани бомбування Баку з району Мосула розглядалися як досить реальні, а в середині червня англійський комітет начальників штабів ухвалив рішення про підготовку цієї операції.

— Зараз Черчілль, очевидно, не піде в одній упряжці з Гітлером.— Сталін підійшов до свого столу, взяв цигарку і, не натоптуючи, як завжди, тютюн у люльку, закурив її.

Молотов тим часом, не відриваючи погляду від паперів, говорив далі:

— Кілька днів тому, двадцять сьомого липня, як інформувало з Вашингтона наше посольство, орган Херста «Нью-Йорк Джорнел Америкен» писав: «Росія приречена, і Англія з Америкою безсильні запобігти її швидкому розпаданню під ударами нацистського блискари».

— Так, цей факт теж заслуговує на увагу,— зауважив Сталін трохи осиплим голосом.

— Наш наркомат має відомості,— холодно вів далі Молотов, узявши в руки документ,— що військовий міністр США в своєму листі до президента Рузвельта твердить: «Німеччина буде серйозно зайнята мінімум місяць, а ма-

ксамально, можливо, три місяці завданням Росії». Представники англійської військової верхівки вторують американцеві... Цитую: «Можливо, що перший етап, враховуючи окупацію України та Москви, триватиме щонайменше три, а найбільше шість тижнів або більше...» Думаю, що всі вони ґрунтуються на панічних повідомленнях з Москви військового аташе США Айвена Ітона: СРСР, мовляв, стоїть перед прірвою неминучої воєнної поразки.

— Який висновок роблять вони, бачачи «катастрофу СРСР»? — Сталін пішов уздовж столу, опустивши голову. Здавалося, він уже знав, що відповідь Молотов.

— Ясно який: вони радіють, що цим врятована Англія; ні про яке вторгнення Німеччини на Британські острови зараз не може бути й мови. Англійські власті теж зітхнули з полегкістю, вважаючи, що спробу вторгнення Гітлера в Сполучене Королівство можна вважати тимчасово відкладеною.

— Тимчасово? — Сталін зупинився й з посмішкою глянув у вікно.— Ось звідси й треба танцювати, як від пічки.

— Так, але водночас чому англійці не розкривають нам, з якою метою перелетів до них Рудольф Гесс? Адже, безперечно, з цим посланцем Гітлера в них ведуться переговори, готується змова з гітлерівською Німеччиною, хоч ми нещодавно підписали угоду з Англією. Уряд Черчілля поки що нічого не зробив, щоб розвіяти ці наші підозри.

— Але тут є ще одна загадка.— Сталін зробив наголос на слові «ще».— Адже англійці могли приховати від усього світу, в тому числі й від нас, що до них перелетів найближчий компаньйон Гітлера по розбою Рудольф Гесс.

— У них важко такі речі приховати від преси.

— Можливо,— погодився Сталін.— Проте інтуїція підказує мені, що нині настає перелом у наших відносинах з Англією й Америкою. Адже це питання життя або смерті: над усім світом нависли хмари фашизму. Ми — головна ударна сила, яка спроможна знищити фашизм.

— Як ти пропонуєш триматися з цим Гопкінсом? — запитав Молотов.

— Будемо орієнтуватися на його позиції і пам'ятати, що, як ми вже тут казали, нашим союзникам, а вони мають стати союзниками в нашому протиборстві з фашистською Німеччиною, зрозуміла тимчасовість відстрочки загрози їм фашизмом.— Сталін зупинився перед Молотовим і, видихнувши до стелі тютюновий дим, додав: — Будемо тримати все у пам'яті, про що ми зараз міркували. Переговори поч-

немо з чистої сторінки, ніби наші відносини із Заходом тільки розпочинаються. Якщо до нас їдуть, отже, щось запропонують.

— Так, очевидно, іншої позиції у нас не повинно бути,— погодився Молотов.

Сталін підійшов до книжкової шафи і взяв там один з Ленінських збірників. Відкрив закладену аркушем сторінку і з приглушеною урочистістю наголосив:

— Володимир Ілліч не заперечував у зовнішній політиці тих кроків, які ми зараз робимо. Він не виключав можливості...— І далі Сталін почав читати: — «...воєнних угод з однією із імперіалістичних коаліцій проти іншої в таких випадках, коли ця угода, не порушуючи основ Радянської влади, могла б зміцнити її становище і паралізувати натиск на неї якоїсь імперіалістичної держави...»

— Уже тоді Ленін піклувався про наше майбутнє,— роздумливо сказав Молотов.— Ось що означає сила передбачення.

37

Рівно о 18 годині 30 хвилин у кабінет Сталіна зайшов його помічник Поскрєбишев і з піднесенням у голосі повідомив:

— Прибули!

— Запрошуй,— озвався Сталін.

До кабінету перший увійшов Гаррі Гопкінс — сухий, середнього зросту, з сіруватим худим обличчям, на якому виступали вилиці, з тонкою шиєю й гострим борлаком на ній. На ньому був темний костюм, помітно зім'ятий у далекій дорозі. Слідом за Гопкінсом переступив поріг американський посол у Москві Лауренс Штейнгардт. Його зріст, пещене рожевувате обличчя, яскраво-білий комір сорочки і такі ж білі манжети, що виглядали з рукавів чорного піджака,— весь його поважний і елегантний вигляд — від блискучих черевиків до гладко причesanого волосся на голові — немовби підкреслювали недоладність і недбалість в одязі Гаррі Гопкінса. Зайшов також перекладач.

Сталін і Молотов за всіма правилами гостинності потиснули руки гостям і запросили їх до столу. Одразу ж приваблива офіціантка в білосніжному фартушку вкотила в кабінет високий візок, на якому стояли склянки з міцним чаєм, вазочка з цукром, печиво й цукерки на тарілочках,

янтарний виноград у високій кришталевій вазі. Все це швидко перекочувало на довгий стіл, за який сіли гості й слідом за ними господарі.

Гопкінс безцеремонно, з великою цікавістю роздивлявся кабінет Сталіна, розглядав його робочий, заставлений телефонними апаратами стіл, портрети на стінах, кинув погляд у вікно, де за верхівками голубих ялин виднілася в сірих смугах маскування стіна Арсеналу.

Молотов вдивлявся у виснажене обличчя Гопкінса, в його з нездоровим блиском очі, намагавсь угадати вдачу цього заокеанського відвідувача, міру його щирості. Молотов трохи розумів англійську мову і мав можливість вслухатися не тільки в те, що перекладав на російську перекладач, але й вловлювати мовні інтонації Гопкінса, який несподівано, незважаючи на свій хворобливий вигляд, заговорив енергійно й зворушливо.

— Пане Сталін, я приїхав як особистий представник президента. Президент вважає Гітлера ворогом людства, і тому він бажає допомогти Радянському Союзу в боротьбі проти Німеччини. Моя місія не дипломатична в тому розумінні, що я не пропоную ніякої формальної домовленості ні про що.— Гопкінс замовк, відкрив папку, яку приніс з собою, взяв з неї два документи (це була телеграма, надіслана Гопкінсу в Англію від імені президента США Семнером Уеллесом) і передав Сталіну, сказавши при цьому: — Це особисте послання нашого президента — оригінал англійською, копія — російською мовами.

Молотов бачив, як світлішало й немовби молодшало обличчя Сталіна, коли він читав телеграму, як під його густими вусами заграла така знайома усмішка. Гопкінс тим часом підсунув до себе наповнену склянку в срібному підстанніку й дістав з кишені піджака пластмасову коробочку. Вийняв з неї якусь пілюлю, поклав її в рот і став запивати чаєм. Штейнгардт, скориставшись паузою, взяв з кришталеві вазі гроно винограду, поклав його на пласку тарілочку перед собою і знехоту почав общипувати виноградини...

Дочитавши телеграму, Сталін передав її Молотову, подивившись на нього потеплілим, трохи задириливим поглядом.

Гопкінс, уловивши піднесений настрій Сталіна, одразу ж поквапився повідомити йому про свої зустрічі з Черчиллем, з яким бачився ще вчора. Голова уряду Англії просив переказати Сталіну, що він цілком поділяє всі висловлені в телеграмі президента Америки почуття до Радянського Союзу.

За цим Сталін вважав доречним стримано подякувати Гаррі Гопкінсу за приїзд до СРСР і привітати його на московській землі. За стриманістю й скупістю слів Сталіна все-таки проглядалася душевна прихильність до гостя.

Потім Сталін, посуворішавши, почав характеризувати Гітлера й Німеччину, викладати позицію Радянського Союзу щодо Німеччини. Говорив чітко, коротко, енергійно, ніби одним ударом забивав у дошку цвяхи.

Відповідаючи на запитання Гопкінса, в чому саме з того, що Сполучені Штати можуть послати негайно, Росія має найбільшу потребу і що потребуватиме Росія з огляду на тривалу війну, Сталін вразив усіх, навіть Молотова, своєю пам'яттю й знанням потреб армії та військової промисловості. Глянувши на Поскрьобишева, який окремо сидів на другому кінці столу і вів записи переговорів для інформації інших членів Політбюро, він, не зазираючи ні до яких паперів, почав викладати потреби в зенітних гарматах середнього калібру разом з боєприпасами, у великокаліберних кулеметах, американських гвинтівках, калібр яких збігався з калібром наших гвинтівок і наших патронів, у високооктановому авіаційному бензині, алюмінію для виробництва літаків, в авіаспеціалістах, які могли б, прибувши з США до Радянського Союзу, навчити наших льотчиків управляти американськими літаками «Кертіс Р-40», двісті з яких, як було відомо, вже відправлялись у СРСР.

Усі названі предмети й цифри Сталін супроводжував короткими, чіткими й переконливими поясненнями, намагаючись при цьому дати Гопкінсу можливість записати у свій масивний блокнот сказане ним, Сталіним.

Увечері того ж дня Гопкінс вів переговори з начальником Головного артилерійського управління Червоної Армії генералом Яковлевим Миколою Дмитровичем. Разом з Гопкінсом були генерал Макнарні і майор Ітон. Розмова велася про предмети, що стосувались артилерії, саме про які згадував Сталін. Гопкінс запропонував послати до Вашингтона радянську технічну місію для постійного її там перебування, доручивши їй обговорювати з американською адміністрацією нові питання в міру їх виникнення. На жаль, генерал Яковлев не міг дати ствердної відповіді щодо цього, як і з деяких інших проблем, оскільки не мав відповідних повноважень...

Наступного дня пополудні народний комісар закордонних справ СРСР Вячеслав Молотов приймав у себе в нарадочній за океанського гостя, якого супроводжував посол

Штейнгардт. На столі, за яким вони сиділи, було поставлено чай, каву, коньяк, фрукти. До всього цього чомусь ніхто не доторкався, хоч Молотов гостинно запрошував пригоститися й підсунути до себе склянку з чаєм.

У центрі уваги їхньої розмови був Далекий Схід і дедалі зростаюча воєнна загроза для СРСР з боку Японії. Молотов із сумовитою гіркою подумки усміхнувся. Йому пригадалося, як за цим же столом він приймав японського посла Того Сіґорені і немовби побачив його косі щілини очей за скельцями окулярів. Потім тут сидів новий посол — Тетекава — жовтолиций, вилицюватий, з невловними для погляду очима. І нещодавно, у квітні цього року, Молотов зустрічався у цьому кабінеті з міністром закордонних справ Японії Іосуке Мацуока, який після вояжу до Німеччини та Італії прибув у Москву. Обличчя в Мацуоці якесь хлоп'яче, вусики на ньому і відсутня думка. Але останнє — маска, під якою підступність... Потім у залі засідань Ради Народних Комісарів СРСР вони підписували радянсько-японський пакт про нейтралітет строком на п'ять років.

Пакт існував, але існувала й загроза з боку Японії. І Молотов, не висловлюючи з цього приводу особливої тривоги, хоч він її відчував, дав зрозуміти американським дипломатам, що було б доцільно, якби президент США визнав за можливе зробити застереження Японії, яке б означало, що Сполучені Штати нададуть допомогу Радянському Союзу в разі нападу на нього Японії, а також висловився за те, щоб Сполучені Штати взагалі повели жорсткішу політику щодо Японії і перешкодили їй у дальшому поширенні війни в Азії.

Розмова була ґрунтовна й конкретна, мало не з фізичним відчуттям проблем і тривог, які їх непокоїли і стали суттю їхніх сьогоднішніх турбот і міркувань.

38

О 18 годині 30 хвилин Гопкінс, уже без посла Штейнгардта, знову, як було домовлено, прибув до Кремля, в кабінет Сталіна. Перекладача замінив сьгодні Максим Литвинов — відомий радянський дипломат з багатющою біографією. У 1933 році він провадив у Вашингтоні переговори з президентом Рузвельтом про встановлення дипло-

матичних відносин між СРСР і США. З 1930 по 1939 рік Литвинов був народним комісаром закордонних справ.

Розмову почав Гаррі Гопкінс, сказавши, що його президент бажає одержати від Сталіна оцінку й аналіз війни між Німеччиною і Радянським Союзом.

Відповідь Сталіна була гранично відверта й точна. Він охарактеризував співвідношення сил Німеччини і Радянського Союзу перед фашистською агресією та на її початку, оснащеність обох сторін озброєнням та бойовою технікою, навів їхні тактико-технічні дані, повідомив про стан радянської військової промисловості, зокрема авіаційної, викрив антиморальний характер раптового нападу німецьких військ і способів ведення війни, висловив свої прогнози на майбутнє, а також повторив учорашні думки про те, чим би могла Америка негайно допомогти Радянському Союзу. І одразу ж на аркуші з блокнота написав: «1) зенітні гармати калібром 20, або 25, або 37 мм; 2) алюміній; 3) кулемети 12,7 мм; 4) гвинтівки 7,62 мм» — і передав записку Гопкінсу.

Далі взяв слово Гопкінс і від імені свого й англійського урядів виклав ряд важливих міркувань, в тому числі про готовність послати СРСР спорядження, яке, однак, треба ще виготовити, і тому воно не встигне дійти на радянський фронт до похолодання й негоди; про те, що потрібно скласти плани тривалої війни і що проблеми довгострокового постачання пов'язані з поінформованістю його, Гопкінса, уряду про воєнне становище СРСР, про кількість і якість його озброєння, про сировинні ресурси та промисловий потенціал. Допомогу радянським військам важким озброєнням, танками й літаками Гопкінс ставив у залежність від наради трьох урядів — США, Англії та СРСР; але така нарада, в свою чергу, залежала, за його словами, від наслідку битв, які саме велися на радянсько-німецькому фронті.

Коротше кажучи, відчувалось: американець до кінця не проїнявся впевненістю, що Радянський Союз вистоїть до осені в єдиноборстві з фашистською Німеччиною, хоч впевненість Сталіна підбадьорила його. Якщо СРСР вистоїть, то Гопкінс пропонував, щоб конференція відбулася не пізніше 15 жовтня з неодмінною участю в ній Сталіна. Сталін, проте, висловив сумнів щодо можливості своєї участі в конференції.

Потім у розмові порушувалися й нові досить важливі питання воєнного, економічного, політичного й морального характеру.

Візит довіреної особи Франкліна Рузвельта до Москви відіграв важливу позитивну роль у відносинах Радянського Союзу з США й Англією, надав більшої стійкості угоді про спільні дії урядів СРСР і Англії у війні проти Німеччини, що була підписана 12 липня і за якою обидві сторони зобов'язалися надавати одна одній будь-яку допомогу й підтримку, а також не вести переговорів і не укладати сепаратного перемир'я чи миру з Німеччиною. Місія Гопкінса сприяла також тому, що на Ньюфаундленді зустрілися для переговорів Рузвельт і Черчілль, внаслідок яких 14 серпня 1941 року була підписана декларація — «Атлантична хартія», в якій у загальній формі були викладені цілі Англії і США в другій світовій війні та в повоєнному устрої світу. В хартії були також враховані побажання Молотова щодо жорсткішої політики стосовно Японії.

Таким чином, дипломатичні зусилля однієї людини принесли важливі наслідки. Знаменно, що Гаррі Гопкінс згодом виступив у журналі «Амерікен» зі статтею про Сталіна, в якій писав:

«Жодного разу він не повторився. Він говорив так са́мо, як стріляли його війська — влучно і прямо. Він привітав мене кількома короткими російськими словами. Він потиснув мені руку швидко, міцно, люб'язно. Він тепло усміхався. Не було жодного зайвого слова, жесту чи гримаси. Здавалося, що розмовляєш з надзвичайно врівноваженою машиною, розумною машиною. Йосиф Сталін знав, чого він хоче, знав, чого хоче Росія, і він вважав, що ви теж це знаєте. Під час цього другого візиту ми розмовляли майже чотири години. Його запитання були ясні, короткі й прямі. Хоч як я втомився, я відповідав у тому ж тоні. Його відповіді були швидкі, недвозначні, висловлювались так, ніби вони були продумані ним багато років тому.

Під час нашої розмови його телефон подзвонив лише один раз. Він вибачився за те, що перервав розмову, сказавши мені, що він домовляється про свою вечерю на 12.30 ночі. В кімнату жодного разу не зайшов секретар з доповідями чи паперами. Коли ми попрощалися, ми потиснули один одному руки з тією ж рішучістю. Він сказав «до побачення» один раз, точнісінько так само, як він тільки один раз сказав «здрастуйте». І це було все. Можливо, мені тільки здавалося, що його усмішка була приязніша, трохи тепліша. Можливо, так було тому, що прощаючись, він висловив повагу до президента Сполучених Штатів.

Ніхто не міг би забути образ Сталіна, як він стояв, спостерігаючи за мною, коли я йшов від нього,— сувора, грубувата, рішуча постать у дзеркально блискучих чоботях, у цупких мішкуватих штанях і в тісному френчі. На ньому не було ніяких знаків розрізнення — ні військових, ні цивільних. У нього приземкувата постать, яку мріє бачити кожен тренер футболу. Зріст його приблизно 5 футів 6 дюймів, а вага 190 фунтів. У нього великі руки і такі ж тверді, як його розум. Голос різкий, але він постійно його стримує. В усьому, що він каже,— саме та виразність, яка потрібна його словам.

Якщо він завжди такий, яким я його чув, то він ніколи не каже даремно жодного слова. Якщо він хоче пом'якшити коротку відповідь чи раптове запитання, він це робить з допомогою швидкої стриманої усмішки — усмішки, яка може бути холодна, але дружня, сувора, але тепла. Він з вами не заграє. Здається, що в нього немає сумнівів. Він вселяє у вас впевненість, що Росія витримає атаки німецької армії. Він не сумнівається, що у вас теж немає сумнівів...

Він запропонував мені одну із своїх цигарок і взяв одну з моїх. Він безперервно курить, що, мабуть, є причиною хрипкості його старанно контрольованого голосу. Він досить часто сміється, але це короткий сміх, можливо, трохи сардонічний. Він не визнає пустопорожньої балаканини. Його гумор гострий і проникливий. Він не розмовляє англійською, але, коли він звертався до мене російською мовою, він ігнорував перекладача і дивився мені прямо у вічі, ніби я розумів кожне слово.

Я вже сказав, що наше побачення жодного разу ніким не переривалося. А втім, воно переривалося двічі чи тричі, але не через телефонні дзвінки і не через непрошену появу секретаря. Двічі чи тричі я ставив йому запитання, на які, задумавшись на мить, він не міг відповісти так, як йому хотілось би. Він натискав кнопку. Одразу з'являвся секретар, так, наче він стояв наготові за дверима, і ставав струнко. Сталін повторював моє запитання, відповідь давалася вмить, і секретар зникав...

У Сполучених Штатах і в Лондоні місії, подібні до моєї, могли б розтягтися й перетворитись на те, що державний департамент і англійське міністерство закордонних справ називають бесідами. У мене не було таких бесід у Москві, а лише шість годин розмови. Після цього все було сказано, все було з'ясовано на двох засіданнях».

Командний пункт фронту — капітальна фортифікаційна споруда на рівні вищого інженерного мистецтва. Його приміщення — бліндаж командуючого, «салон» Військової ради фронту, відсіки оперативної групи — були накриті накатами колод з вікових ялин і сосен. Стіни всіх приміщень обшиті латами-жердинами, покладеними вздовж і закріпленими міцними стояками. Вся ця дерев'яна краса, що пахла смолою-живицею, скріплена ще й залізними скобами. За головними дерев'яними дверима була не дуже тісна «вітальня», де біля грубувато збитого столу постійно чергували зв'язківці, ад'ютант командуючого або ординарець. З «вітальні» піднімалися до виходу в ліс східці.

У головній кімнаті підземелля — великий стіл з телефонними апаратами і радіостанцією. Тут засідала Військова рада, провадилася оперативна робота з картами. Вздовж бокових стін — підставки для допоміжних карт, бойових схем, підсумкових зведень.

Ні авіаційна бомба, ні снаряд не могли б пробити наката з колод командного пункту, покриті товстим шаром землі, навіть при прямому влучанні. Так показали розрахунки інженерів.

І все-таки незатишно почував себе тут Георгій Костянтинович Жуков. Ні, не через відчуття небезпеки. Непокійла його суворе солдатське серце складна бойова обстановка в смузі фронту.

Він сидів зараз за столом, вдивлявся в карту з позначеним на ній розташуванням своїх армій, дивізій і ворожих угруповань. Усе здавалося немовби таким очевидним, ясним, ні на чому навіть зупинити втомлену від напруження й гіркоти думку. Може, заважала йому тиха пісня, що долинала звідкись згори. Молодий і чистий чоловічий голос бринів тоненькими струминками, а слів розібрати не можна було. Щось близьке, рідне вчувалося в цьому голосі, бентежило душу і повертало пам'ять у далекі часи, в світ його дитинства і юності. Чомусь перед очима постала рідна Стрелковка, спучене під різнотрав'ям поле, через яке він бігав у церковноприходську школу в селі Величково. Ніби вочевидь побачив у кучерявій зелені річки Олуб'янку й Протву, де з тихим азартом він, хлопчик Гоша, вудив рибу. Сплив у пам'яті, болем озвавшись у серці, випадок, коли завалилася від старості покрівля їхньої хати і сім'ї довелося переселитись у сарай; там батько склав невелику грубку

для готування їжі та обігрівання. Світло від тьмяного каганця, що стояв на грубці, не могло пробитися крізь млу в кутки сарая.

І здавалося в напівсні, що невмовкаюча журлива пісня справді долинала до нього з тих далеких літ, від Протви й Олуб'янки, а може, із сусіднього села Чорна Грязь чи з Угодського Заводу, що неподалік від Стрелковки. Щеміло серце і стугоніло в голові — ознака крайньої втоми і поганого настрою.

Пісня непомітно розтанула, а думки Георгія Костянтиновича не могли повернутися в сьогоднішній день — все петляло по химерних лабіринтах непростої його долі й нечаче шукали відповіді на якесь болісне запитання.

Так, зараз він опинився в трагічно-тяжкому становищі, як ніколи в житті. Розумів, що Москва покладає на нього всі надії, а він нібито із зав'язаними очима не знає, куди ступити крок. Такого з ним ще не бувало навіть у той далекий час поневірянь, злиднів, принижень. Після приїзду в штаб Резервного фронту і після того, як вивчив обстановку, тричі спрямовував він головні свої сили на німецькі дивізії, що укріпилися на ельнїнському виступі, але не домогся успіху, на який сподівався. Чому не вийшло? Чому серпень виявився таким невдалим? Адже він, Жуков, дотримувався принципу, який раніше не підводив його: до повної ясності мобілізував свої духовні й розумові сили, поєднував у рішеннях розрахунок, сміливість і обережність, виходив з вивреного закону стратегії — діяти зосередженими силами на вирішальній ділянці і у вирішальний момент захоплювати стрімким наступом ініціативу... Не вийшло. Німці, щоправда, зазнали втрат, але ж полягли й десятки сотень наших бійців та командирів. Скільки похоронок пішло в глиб країни!..

Але як билися! Жуков бачив це, коли був на командно-спостережному пункті генерала Руссіянова, командира сотої стрілецької дивізії; про їх славні діла з перших тижнів війни було відомо всьому фронту. Побував на командних пунктах усіх інших дивізій, які протистояли ворогові, що зустрічними ударами намагався прорватися з ельнїнського виступу на оперативний простір...

Навряд чи генерал армії Жуков не передбачав, що зіткнеться з неймовірними труднощами, прийнявши командування військами Резервного фронту. Ці труднощі впливали з багатьох обставин. Перед дивізіями фронту, які охопили з трьох сторін ельнїнський виступ, ворог створив

могутні укріплення, закопав у землю танки, бронемашини, штурмові й артилерійські гармати, побудував щільний ланцюг дзотів, де розмістилися добре навчені обслуги при великокаліберних кулеметах і гарматах. Між оборонними поясами — дротяні загородження й мінні поля. Війська, що закріпилися в селах, були посилені інженерно-саперними підрозділами, які негайно відбудовували кожен зруйнований нашою артилерією дзот, кожен прогін ушкодженої «колючки», кожен квадратний метр висадженого мінного поля. Укріплений в такий спосіб район здавався неприступним.

Але головне — німці оборонялися несамовито й на кожную нашу атаку відповідали контратакою, намагаючись перейти в наступ на північ і схід, що могло в разі успіху призвести до об'єднання двох могутніх ворожих угруповань — ельнїнського і ярцевсько-духовщинського, націлених в сукупності на Москву. Цього не тільки не можна було допустити; завдання полягало ще й у тому, щоб розгромити ворога на Смоленській височині й ліквідувати реальну небезпеку на московському напрямі.

Причину невдач на цій ділянці фронту Жуков поки що вбачав лише в маломіцності 24-ї армії. Ще до його приїзду командарм Ракутін також безперервно наказував своїм дивізіям щоденно атакувати противника. А належної підготовки полків проводити не встигали і не мали відповідного артилерійського забезпечення. Ракутін сподівався, що не вистоять німці під безперервною червоноармійською багнетною навалою, спасують у рукопашних сутичках.

Георгій Костянтинович, окинувши поглядом оперативну карту, перенісся думкою в лісове село Волочок, що розкинулося на березі невеликої річки. Там був штаб 24-ї армії. Немовби побачив моложаве обличчя генерал-майора Ракутіна. На його обличчі все було виразне — повні широкі губи, великі красиві очі, що сміливо дивилися з-під густих брів. Тільки волосся, яке щільно прилягало до голови, було в генерала рідкувате, ніби виляло. Жуков примітив, що командири дивізій боязко почували себе при спілкуванні з командармом. І ще зрозумів, що Ракутіну нелегко давалися тонкощі оперативного мистецтва, хоч бойові завдання ставив він комдивам досить упевнено.

За останні дні Жуков знову побував на всіх командно-спостережних пунктах командирів дивізій 24-ї армії. І щоразу напруженою думкою поривався туди, всередину ворожого угруповання, чиї бойові порядки немовби впаялись

у височини, яри, балки, в лісі й переліски, в схили польових масивів і в болотисті закраїни. До цього він уже тричі віддавав накази про наступ, розділивши 24-у армію на ударні угруповання — північну, дивізіям якої належало атакувати ворога на південному і південно-західному напрямках, і південну, її дивізіям треба було пробиватися на північ і на захід. Одне для всіх завдання: оточити, розітнути на частини і розгромити німецько-фашистські війська на ельнінському плацдармі... Однак німцям, які мали перевагу в танках і літаках, вдалося витримати всі штурми.

Знову почалася кропітка підготовка до нового удару. Командири дивізій, полків і спецпідрозділів знов безперервно вели рекогносцировку місцевості з різних спостережних пунктів. У ротах і батальйонах проводилися партійні й комсомольські збори. Служби тилу підвозили до переднього краю все необхідне для чергового бою. Командири артилерійських полків і дивізіонів, артилерійські розвідники днями й ночами сиділи в окопах переднього краю — вивчали систему вогню ворога, позначали на картах розташування його вогневих точок, гарматних і мінометних вогневих позицій.

Того дня ранок застав генерала армії Жукова і генерал-майора Ракутіна на західному березі річки Уж, в лісі, де розташувався командний пункт 107-ї стрілецької дивізії полковника Миронова. Комдив саме повернувся із штабними командирами з рекогносцировки і разом з викликаними на командний пункт командирами полків уточнював сили противника перед фронтом дивізії.

В таких випадках Георгій Костянтинівич вважав за краще бути хіба що порадиником, бо комдиву, який тільки-но бачив зайняту ворогом місцевість, легше планувати майбутні бойові дії в передбачуваному черговому наступі армії.

А генерал Ракутін знав, що найважчою ділянкою перед дивізією полковника Миронова є та, над якою панувала висота 251,1. Знав це, звичайно, й Миронов.

— Хто братиме висоту двісті п'ятдесят один? — запитав Ракутін комдива.

— Хочу доручити це полку Некрасова.

— Згоден. То як, Іване Михайловичу, подолаєш цю гірку? — Ракутін глянув прямо у вічі командира 586-го стрілецького полку полковника Некрасова, який виструнчився перед ним.

— Наказ є наказ, товаришу генерал. Його виконувати треба.

— Про своє рішення доповісте завтра о дванадцятій нуль-нуль командир у дивізії.

Розмова велася поряд бліндажа комдива, за довгим, збитим з дощок столом, під густим покривом дерев.

Жуков з цікавістю вгледівся в обличчя полковника Некрасова — прости, спокійне, з різкими рисами й з драбинкою зморшок на лобі. У прищулених його очах під вигнутими бровами відчувалася впевненість у собі і навіть загадкова завзятість.

Некрасов пішов, а Жуков, підсунувши топографічну карту з накресленою на ній лінією оборони противника, став придивлятися до поміток на висоті 251,1 і довкола неї. Побачив, що на її гребені, на схилах і вздовж підніжжя гітлерівці вирили траншеї, обладнали багато вогневих артилерійських і мінометних позицій, підступи до висоти захистили мінними полями й колючим дротом. Нарахував близько десятка кружечків з ромбиками на них — це закопані в землю танки. Знав, що висоту обороняє німецький полк, добре оснащений автоматичною зброєю, і подумки поставив себе на місце полковника Некрасова. Яке прийняв би рішення? Який обрав би маневр, щоб захопити висоту? Адже перш треба було подолати зовсім відкриту двокілометрову нічнийну смугу, подолати під вогнем, бо навіть при найстараннішій артилерійській підготовці неодмінно вцілюють або будуть перекинуті з глибини оборони хоч кілька кулеметів.

Щоб взяти висоту, потрібна могутня артилерійсько-мінометна підтримка, потрібні гармати, супроводження піхоти, які йшли б у бойових порядках і прямою наводкою били по виявлених вогневих точках ворога. Потрібні бомбові удари з повітря. До речі й димова завіса, якщо буде супутній вітер. Необхідні також допоміжні удари ліворуч і праворуч від них інших частин.

Яке ж буде рішення полковника Некрасова?.. А полковник Некрасов обрав незвичайно відважне рішення: усім полком підповзти під покривом ночі до переднього краю оборони ворога, а саперам було наказано зробити проходи на мінних полях і вирізати широкі ворота в дротяних загородах, і потім усіма батальйонами навалитися на ворога несподіваним, раптовим багнетним штурмом.

Готувалися до цього цілий день. Кожен, хто йшов на висоту, надів на рукав білу пов'язку, щоб у траншейних сутичках бачити своїх. Полковник Некрасов ретельно інструктував диверсійно-розвідувальну групу; вона мала повзти

попереду і безшумно знімати німецьких вартових та сигнальників-ракетників; начальник штабу до метра вивіряв відстані по карті й вираховував, за скільки можна переповзти нейтральну смугу, помічав місця проходів у дротяних загородженнях, мінних полях; начальник розвідки уточнював одержані напередодні дані про розташування ворожих вогневих точок. Напружена робота провадилася всіма працівниками штабу полку і штабів батальйонів, а також політпрацівниками, які розмовляли майже з кожним бійцем.

За годину до півночі бойові порядки полку рушили до висоти. І ніби проковтнула їх темна ніч.

Минула година, друга, настала третя... Не чути було жодного пострілу. Тільки, як і щонаочі, для перестраха пострілювала наша і німецька артилерія.

Георгій Костянтинович чекав сигналу з висоти у напруженому нетерпінні і з деякою недовірою. Його настрої передався генералам Ракутіну й Миронову. Всі сиділи за тим самим столом біля бліндажа, відмахуючись від комарів, курили, зрідка про щось перемовлялися і пили міцний чай. І кожен подумки був там, на конюшиниську, яке мали переповзти батальйони полку, був біля ворожого колючого дроту і на мінному полі. Непочаті стояли коло столу термоси з вечерею для начальства...

О пів на третю на висоті спалахнуло чотири вогнища: загорілися підпалені нашими розвідниками-диверсантами німецькі танки. Це був сигнал для початку штурму. Полковник Некрасов біг попереду атакуючих цепів, перший скочив у траншею і вміло вступив у багнетну сутичку з ворогом, який сторопів зі сну й несподіванки. Полковника наслідували всі, хто біг за ним. І поки що жодного пострілу. Тільки люта метушня, надсадні зойки, передсмертні крики. Пішли на користь уроки полковника, який майже в кожній роті показував «свою школу» орудування багнетом: не бий ворога ні в груди, ні в живіт, бережи силу і на довгому випаді посилає карабін уперед, цілячись неприємтеlevі в лице, в шию, в лоб. Жало багнета гостре, а кидок гвинтівки повинен бути рвучкий, енергійний, після якого супротивник випускає зброю й падає в шоку. Тільки наш боець володіє таким прийомом; не треба забувати про нього, нагадував усім Некрасов.

Перша траншея очищена. Кидок на другу був ще стрімкіший. Сутички — як продовження кошмарного сну. Брязкання багнетів і приглушені зойки гітлерівських вояків, які

не могли отямитися від навального шквалу. Бліндажі, дзоти заухали й застогнали від вибухів гранат у них.

Не могло бути нічого страшнішого, ніж хвилини, коли гинули сотні й сотні людей — ворожих солдатів, та й наших в'їнів, охоплених бойовим азартом і люттю.

Якийсь час сутички відбувалися ніби в потаємності: ніхто не просив допомоги, не вимагав підкріплення. Бійці полковника Некрасова, озлобившись у ті дні, коли втрачали в даремних атаках своїх товаришів, зараз немовби вершили справедливий суд помсти й відчували, як метр за метром поневолена смоленська земля ставала знову їхньою, рідною землею, звільненою від завойовників.

І враз тиша вибухнула тисячоголосим могутнім і відчайдушним «ура-а-а!». До вершини висоти, до командного пункту німецького оборонного вузла, кинулись з усіх боків темні тіні-привиди — цепами, групами, поодинці... Ось і вершину минули. Там, у бліндажах, вже порядкував з групою бійців полковник Некрасов. А батальйони полку тіснили ворога далі й далі.

На п'яту годину ранку висота 251,1 була повністю звільнена від ворога, і на підступах до неї було поставлено міцні заслони.

Генерал армії Жуков, який не зімкнув цієї ночі очей, був щасливий, хоч розумів, що досягнутий полком Некрасова успіх ще далеко не той результат, якого треба досягти всіма дивізіями 24-ї армії. Більше того, він завбачив, що Некрасову з його батальйонами буде важко, бо в наступальному пориві вони, безперечно, ще далі заглибляться в оборонні рубежі ворога. Але підтримати їх, перетворити успіх одного полку в успіх дивізії, а тим більше армії, поки що неможливо. Доведеться напевно виручати Некрасова вогневою підтримкою і ударом резервних сил.

Генерал Жуков умів дивитися вперед. А головна битва за ельнїнський плацдарм була ще попереду. Але командуючий фронтом вочевидь переконався, що на чолі радянських військ стоять справжні командири, з досвідом, витримкою, із справжнім російським характером, викристалізованим за всю історію народу, який ніколи не скорявся поневолювачам. І воїнство радянське вже набуло на цей час тих якостей, коли можна було повною мірою на нього покластися, розробляти масштабні оперативно-стратегічні операції.

У перших числах серпня ослаблені частини 16-ї і 20-ї армій за наказом головнокомандуючого Західним напрямом почали відходити від Смоленська, прикриваючись сильними ар'єргардними групами. На головному напрямі, де німці намагалися зім'яти відступаючі війська, невтомно діяли розвідники 152-ї стрілецької дивізії на чолі із старшим лейтенантом Лопуховим Євгеном Семеновичем, а ворожим танкам заступив шлях артилерійський протитанковий дивізіон під командуванням політрука Машункіна Василя Михайловича. На флангах, замикаючи коридор відходу, тримали оборону змішані підрозділи.

Удень і вночі Старою Смоленською дорогою безперервним потоком ішли до Дніпра колони піхоти, артилерії, вантажних автомобілів, санітарних машин і возів. Дорога впиралася у Дніпро біля села Соловійово, сімдесят п'ять дворів якого розкидані на високому правому березі, неподалік від того місця, де в Дніпро впадають річки Устром, Ласьмена, а нижче за течією — Воп. І ось ще одна жива річка текла до старого Дніпра, розливаючись по всій спадистій прибережній заплаві і прилеглих лісах.

Через Дніпро під командуванням армійського інженера полковника Ясинського сапери навели переправу — поставили і закорили посеред ріки два металевих понтони, а праворуч і ліворуч зістикували надувні човни, поверх яких закріпили дерев'яні лаги. Між берегами протягли сталеві троси, а поряд, теж на тросах, — два штурмових містки для піхоти. Проте людей, машин, возів було значно більше, ніж могла пропустити по своїй хисткій тверді переправа. А гарматам узагалі не було сюди ходу: вантажність понтонів не відповідала їхній вазі. Тому нижче за течією Дніпра, біля села Радчино, інженерними підрозділами 20-ї армії наводилася потужніша, замість зруйнованої, переправа, тим часом у лісі і шельюгових заростях на східному березі з учорашнього дня строчили кулемети й автомати, лунко ухкали танкові гармати, часом долинало багатоголосе «ура». Там поріділі підрозділи 5-го механізованого корпусу 20-ї армії билися з німцями, які прорвалися через Дніпро навперейми відступаючим радянським військам. Добре, що танкістам і піхоті 5-го корпусу вдалося вчасно вийти на лівий берег, використавши паромну переправу й брід біля Радчиного. Тепер вони й далі успішно тіснили ворога за річку Орлею.

Соловійовська й радчинська переправи літа 1941 року... Це страшні стовпища людей і техніки. Страшні тим, що вони були велетенськими мішенями, по яких безперервно вела вогонь ворожа артилерія й міномети, а з неба пікірували десятки бомбардувальників, прориваючись крізь зенітний вогонь. Зрідка з'являлися радянські винищувачі, і тоді всі на переправі раділи...

Не такий широкий нижче переправи Дніпро був густо вкритий досить дивним купинням. Це бійці, закріпивши на головах обмундирування, а за спиною — карабіни, діставалися на лівий берег уплав.

А біля в'їздів на понтонні мости діялося щось неймовірне. Кожен хотів швидше опинитися на протилежному березі, у лісі, що темнів там, далі від обстрілу й бомбувань. Тому командуванню довелося поставити щільний оточуючий загін із взводів комендантських рот. На радчинській переправі наводив твердий порядок бригадний комісар Сорокін Костянтин Леонтійович, на соловіївській — полковник Лизюков Олександр Ілліч. В першу чергу пропускали машини й підводи з пораненими. Бійців — тільки зі зброєю; беззбройних повертали назад — шукати зброю.

Саперні підрозділи здійснювали справді безприкладний подвиг. Бомби й снаряди, здіймаючи в небо фонтани води, часто попадали в ціль, гублячи людей, техніку й руйнуючи наплавні мости. Нижче за течією, тут же, в Соловійові, почали зводити ще дві переправи — пальові. Тракторами волочили на тросах з лісу спиляні дерева, танками руйнували на прохання мешканців їхні дерев'яні будинки, сараї, тягли колоди до переправ, кріпили, в'язали, скріплювали залізними скобами, важкими кувалдами вбивали в дно Дніпра палі, клали поперечки, а на них — поздовжні лаги. Берег кипів від багатолюддя, ділової метушні, далеко навкруги лунав гул тисяч голосів, крики поранених на воді, команди, лайки. Все це часто заглушала стрільба зенітних гармат і кулеметів, залповий вогонь по німецьких літаках, а також стрілянина за горбами, де зведений загін полковника Лизюкова стримував німців, які рвалися до переправ.

Так, це були найтяжчі години й дні серпня 1941 року для тих, хто опинився в цій м'ясорубці. І все-таки доля немовби змилювала тоді над радянськими військами: щодоби, з шести-семи годин вечора і десь до десяти ранку над Дніпром, його заплавою, над усією пагористою місцевістю клубочився густий білий туман, роблячи менш вразливими переправи, оберігаючи саперів від ударів з повітря.

І текла, текла кількома струмками жива річка від Дніпра на схід, до сіл Часовня, Дубки...

4 серпня перебрались через Дніпро штаби 16-ї і 20-ї армій. Генералові Лукіну не пощастило. В сум'ятті на соловйовській переправі, коли він наводив там лад, на нього наїхала машина й ушкодила ногу.

Залишки дивізії полковника Гулиги теж прорвались на схід з півдня від Смоленська і влилися в колони відступаючих частин 16-ї армії. Гулига і з ним начальник штабу підполковник Дуйсенбієв, начальник артилерії майор Биханов їхали верхи на відбитих у німців конях. Уся техніка залишків дивізії — автотранспорт, артилерія, тягачі — була виведена з ладу й залишена в лісах на північ від Муравщини. Полковник Гулига, не знаючи обстановки, повів свої пошарпані підрозділи чітко на схід, переправився через Дніпро й сам вліз у мішок ворожого оточення. А зараз треба було знову переходити Дніпро.

На Старій Смоленській дорозі, біля роздоріжжя на Радчино й Соловйово, стояв командирський регулювальний пост, який розділяв потік відступаючих військ на два русла. Гулигу з групою його штабістів було направлено на Радчино. А молодший політрук Мишко Іванюта прогавив роздоріжжя й поїхав на Соловйово, стоячи на підніжці переповненого пораненими санітарного автобуса, що повільно рухався в колоні. У Іванюти до цього теж була трофейна конячина. Але вчора під час нальоту «юнкерсів» її покалічило, і Мишко, здригаючись від жалю, пристрелив кобилу. А тепер ішов пішки або підїжджав на попутному, випадковому транспорті.

У кабіні санітарного автобуса сиділа молоденька сіроока санітарка Варя, яка зачарувала Мишка з першого погляду. Її воркітливий голосок, світлі кучерики, що вибивалися з-під пілотки, усміхнене личко з ямочками на щоках — усе в ній так припало Іванюті до душі, аж серце затріпотіло. І він став по-справжньому вихвалитися перед дівчам своїм трофейним автоматом, запасними обоймами до нього, ввікнутими за халяви чобіт, трофейним біноклем. Щоб дівчина повірила в його геройство, надзвичайну хоробрість. А Варя почала жартувати з його відвертих хвастоштів, зрозумівши, що цей загорілий худий хлопець з двома кубиками в петлицях дуже хоче сподобатись їй... І раптом сталося неймовірне: Мишко побачив на колінах у санітарки тижневої давності газету «Красная звезда»... Тут усе «закрутилося»... В га-

зеті був опублікований Указ Президії Верховної Ради про нагородження фронтовиків, які відзначилися в боях. Автобус саме зупинився в заторі, а Мишко, байдуже ковзнувши поглядом по списку, затримав увагу на прізвищі Жилов, полковий комісар... Нагороджений орденом Червоного Прапора... Мишко вражено ахнув й одразу ж спохмурнів: Жилов залишився десь у ворожому тилу з іншою групою частин. Може, загинув?..

І згадав, як Жилов сказав перед строем, що і його, молодшого політрука Іванюту, представляють до нагороди. Без особливої надії Мишко перебіг очима по списку і мало не збожеволів, коли в колонці, де перелічувалися нагороджені орденом Червоної Зірки, чорним по білому було надруковано: «Політрук Іванюта Михайло Іванович...» Але чому політрук? Адже він молодший політрук!..

Варя глянула на Мишка з більшою цікавістю. А він, все ще вивчаючи список, раптом прочитав: «Капітан Колодяжний!..» Тепер йому все зрозуміло: їх не тільки нагородили, але й підвищили у військових званнях... І захлинувся радістю, гордістю й навіть самовдоволенням.

А Варя милостиво подарувала Мишкові газету з Указом і хімічним олівцем домалювала на малинових петлицях вилянялої Мишкової гімнастерки по одному квадратику; це мало підказувати незнаючому світу, що він, Михайло Іванюта, вже не молодший, а просто політрук!

Варя так і сказала:

— Політрук ти мій орденоносний, не помри на radoшах.

І це було для Мишка як зізнання дівчини в коханні до нього.

Коли санітарний автобус, їдучи в колоні, піднявся на згірок, звідки було видно Дніпро, в душі у Мишка немовби згасло світло й радість його потьмяніла. Здалося, що перед ним відкрилась панорама велетенського торжища, де в базарний день зібрався багатотисячний натовп, сотні машин, тягачів, гармат, підвід. А за Дніпром тяглися через луг до лісу щільні ланцюжки піших і кінних, вантажних машин, гармат, санітарних машин, підвід; переправи ніби проціджували крізь себе військо. Проте живі струмки, що витікали на східний берег, здавалось, ніяк не обміляли людського моря, яке тисячоголосо виплескувалося в заплаві правого берега. То тут, то там на березі, в прибережній шелюзі чи на воді здіймалися димові стовпи від вибухів снарядів і мін, додаючи роботи санітарам і поховальним командам.

Коли під'їхали ближче, Мишко Іванюта побачив, що на переправі порядку більше, ніж здалося віддалік. Суворі командири й політпрацівники, бійці й сержанти комендантських взводів чітко спрямовували на мости людей, транспорт, техніку. Не встиг він здогадатися записати хоч якусь адресу Варі, її прізвище, як його стягли з підніжки, відтіснили, а автобус з пораненими загуркотів колесами по дощаному настилу наплавного мосту. Іванюта хотів навіть обуритися, що з ним, орденоносцем, так безцеремонно повелись, але, глянувши довкола, зрозумів, що тут нічого нікому не доведеш.

Мишкові, звичайно, було простіше простого самостійно перепливти Дніпро. Але навіщо? Залишитися на тому березі самому, без своїх, з якими пробивався з оточення? І куди потім податися?.. Ні, такої дурниці політрук Іванюта не допустить і дочекається, коли на переправі з'являться полковник Гулига, підполковник Дуйсенбієв, інші штабісти і політвідділівці їхньої дивізії.

А до переправи наближалася чергова дев'ятка «юнкерсів», і з лівобережних перелісків відкрила по них вогонь батарея зенітних гармат.

Відчуваючи бридкий холодок страху в грудях і на спині, Мишко Іванюта почав проштовхуватися до городів, що підступили до заплави. Потім Мишко зійшов ще вище на згірок, приклав до очей бінокль і став оглядати загачену машинами, підводами, людьми дорогу й узбіччя; верхівців на ній не розгледів, а про те, що за кілька кілометрів є інша переправа, Іванюта не знав.

Перевів бінокль на «юнкерсів» і побачив, що навперейми їм вийшла шістка наших яструбків. Німецькі бомбардувальники, скинувши бомби на болотистий луг за Дніпром, почали тікати на захід, стріляючи в яструбків з усієї своєї бортової зброї.

Іванюта знову навів бінокль на дорогу. Побачив підводу з пораненими. Серед них сидів, звівши ноги до землі, хтось дуже знайомий Мишкові... О, та це ж майор Рукатов!.. Забинтоване плече, перев'язана голова... Ні, зустрічатися з Рукатовим Мишкові не хотілось, хоч цікаво було дізнатися, чи пощастило йому вивезти з ворожого тилу знайдені Мишком гроші.

Несподівано пролунало довкола голосне «ура!». За мить багатотисячні голоси в долині могутньо підхопили це радісне «ура!», і здалося, що зараз впаде на землю небо від такої могутності й сили. Мишко аж злякався, нічого не зро-

зумівши. І раптом побачив, як падають збиті яструбками два «юнкерси», залишаючи за собою руді хвости диму, й сам почав кричати «ура!», підкидаючи вгору пілотку.

На якийсь час відвернула Мишкову увагу ще одна подія. Між хатами Соловйова, що ланцюжком тяглися високим берегом Дніпра, в провулках, проходах, на грядках він побачив корів, багато десятків корів. Це звідкись гнали в тил худобу. Корови, відчувши близьку воду, побігли вниз, а Мишко, згадавши, як у дитинстві він купав корів, теж побіг до Дніпра і заклично вигукнув:

— Хлопці, хто не вміє плавати — чіпляйтеся за корів!.. Живі пароми... Надійні!

А корови, мабуть, вже звикли перепливати річку. Напившись з Дніпра води, вони, відфоркуючись, поволі заходили на глибину і пливли до протилежного берега. Бійців, які боялися води і не вміли плавати, виявилось біля переправи не так уже й мало. І незабаром кожную корову, мов мурахи, обліпили люди. Трималися за хребти, перекинувши через них зброю, за хвости, за роги. У багатьох корів на рогах висіли гвинтівки, автомати, речові мішки. Безмовна худоба повільно, але впевнено перепливала річку, сторожко прислухаючись до ляскання батогів у руках немолодих скотарів, які супроводжували череду.

Отак широчінь Дніпра долали бійці в обнімку з коровами. І з такою ж силою, як прогриміло тільки що «ура!», коли палали «юнкерси», вибухнула на всій заплаві гомеричним реготом багатотисячна рать. У цьому нестримному, розкотистому реготі було, здавалося, щось протиприродне, бо поряд помирали поранені, вибухали німецькі снаряди й міни, вбиваючи людей і знищуючи техніку...

А вслід бійцям, які перепливали з коровами Дніпро, лунали — така вже вдача нашого воїна — іронічні, незлобиво-глузливі вигуки:

— Гей, коров'ячий рід військ! Тримайте точнісінько на схід!

— Залоскочеш корівку, сержанте! Обережніше!

— Гей, той що за хвіст тримається! Не ввімкни корові задній хід!..

Раптом серед череди вибухнув снаряд, зметнувши вгору вогонь і воду. І як обрубав сміх на березі. Забарвився кров'ю Дніпро. Багато бійців разом з коровами пішли на дно..

І тоді в ріку кинулись десятки добровільних рятівників, навіть не встигнувши роздягтися.

— Ваша ідея?

А Мишко Іванюта приголомшено дивився з берега на те місце, де вибухнув снаряд, повернувся на голос, що звернувся до нього, і побачив біля себе... старшого лейтенанта Івана Колодяжного.

— Це ти?! — отетеріло запитав Мишко.

— А це ти, холеро?! — Колодяжний хихикнув.— Қоров'ячий стратег від журналістики! Живий, значить!

— Живий, та ось відбився від своїх,— винувато сказав Іванюта.

— Тут усі свої,— з приглушеним сумом заспокоїв його Колодяжний.— Қатай за Дніпро і прямуй на Городок. Там збірний пункт. Ходімо до переправи.

— А ти що тут робиш?

— Збираю таких, як ти, недоумків, котрі від своїх відбилися. Одних у трибунал віддаю, інших милую.

— Що зі мною зробиш?

— Дай закурити, тоді відпущу на волю.

— Закурити не дам — не курю. А ось щось інше зараз буде. — Іванюта розстебнув свою планшетку, розкрив її і показав Колодяжному газету «Красная звезда». Під прозорим целулоїдом було видно в ній Указ про нагородження. — Ось читай, товаришу капітан! Так-так, не старший лейтенант, а капітан! І з орденом Червоної Зірки вас!!! Не молодший, а політрук Іванюта вітає!

Отак і було на цьому рясно политому кров'ю крихітному шматочку планети: тут були біль, страх, муки. І спалахи сміху, радості, коли був на те привід. І багатьох людей привела сюди Стара Смоленська дорога, щоб відкрити перед ними нові дороги війни, якій ще не один рік вирувати на радянській землі.

41

Федір Ксенофонтович Чумаков сидів у піжамі на лавці під старою липою, з тильного боку госпітальної будівлі, курив, перемовлявся з іншими видужуючими пораненими, які відпочивали тут же в плетених кріслах, милувався лугом і лісом, що виднілися за Москвою-рікою. День уже минав, дихав свіжістю й запахами квітів з клумб.

Несподівано з-за рогу будівлі пролунав дзвінкий дівочий голос:

— Генерала Чумакова просять зайти в палату!

Федір Ксенофонтович озирнувся на голос, побачив молоденьку санітарку в білому халаті й білій косинці. Підвівшись, глянув на наручний годинник: була рівно сімнадцята. Навіщо знадобився в такий пізній час?

В палаті застав свого лікуючого лікаря — повнотілого військлікаря третього рангу, й замполіта госпіталю — полкового комісара, вже немолодого чоловіка із сумним го-стрим поглядом. Обидва вони були чимось збентежені.

— Федоре Ксенофонтовичу,— звернувся до Чумакова полковий комісар,— нам наказано, виходячи з вашого самопочуття, дозволити вам поїздку в Москву. Як ви?.. Зможете?

— Я готовий,— без вагань відповів Чумаков і одразу побачив на спинці крісла новеньке генеральське обмундирування, а на підлозі — хромові чоботи. В темних петлицях гімнастерки помітив по три золотисті зірки і зніжківів:

— Це мені?

— Так точно, товаришу генерал, вам,— відповів замполіт.

— Виходить, помилились у званні: адже я — генерал-майор, а тут знаки розрізнення генерал-лейтенанта.

— Привезли з Москви форму,— пояснив лікар.

— Помилились. — І Федір Ксенофонтович, узявши гімнастерку, почав відкручувати з петлиць по одній нижній зірочці. — А хто привіз?

— Полковник. Він чекає вас у машині.

Справді, Федір Ксенофонтович бачив при вході в приміщення чорну емку. Біля неї стояв, прикурюючи цигарку, моложавий полковник у формі НКВС.

«Що б це означало?» — роздумував Чумаков, одягаючи новеньке генеральське вбрання. Його залишили в палаті самого.

Коли взув чоботи, то відчув, ніби йому додалося сили й бадьорості. Дійсно, рани його загоїлись, хоч на тих місцях шкірочка ще рожева й болюча, коли доторкнутися до неї.

Хвилин через десять чорна емка вже мчала до Москви. Федір Ксенофонтович не став розпитувати полковника, який сидів біля водія, куди й навіщо вони їдуть. Похмурий, втомлений вигляд чекіста сприяв цьому, та й розумів, коли він сам нічого не пояснює, значить, не треба.

Дивно, що Федір Ксенофонтович не відчував ніякої тривоги, лиш хвилювання від близького побачення з Москвою: яка вона, воєнна, котру, починаючи з 22 липня, ворожі¹ літаки намагаються бомбити щоночі?

В одному був переконаний генерал Чумаков: виклик до

Москви пов'язаний з його листом, в якому він виклав свої думки з приводу способів ведення бою різними родами військ — як особистий досвід, винесений з перших битв з німцями. Щоправда, було трохи соромно, що вдався до невеликої хитрості — «військової винахідливості», як називали вони це разом з полковником Микофіним. Щоб лист не загубився десь у нетрях наркоматівських канцелярій, Чумаков адресував його професору Романову, нібито не знаючи, що той помер за день до початку війни. А Микофін узяв на себе клопіт передати цей лист маршалові Шапошникову, тим паче його відкликали із Західного фронту й призначили начальником Генерального штабу замість Жукова.

І який був здивований Федір Ксенофонович, коли, приїхавши в центр Москви, їхня машина помчала не на вулицю Фрунзе, до наркомату оборони, а до Кремля. І здригнулося серце в бувалого солдата. Зрадивши своїй витримці, він запитав у мовчазного полковника:

— Куди ми їдемо?

— Наказано супроводжувати вас у приймальню товариша Сталіна. — Полковник повернувся до Чумакова, приязно усміхнувся і сказав: — Ну й характерець у вас, товаришу генерал! Я всю дорогу чекав цього запитання...

Коли схвильований Чумаков зайшов у кабінет до Сталіна, він побачив Молотова, маршала Шапошникова і Мехліса, які сиділи за довгим столом. Сталін стояв біля свого столу й читав якийсь документ. Угледівши Мехліса, Федір Ксенофонович раптом відчув, як загорілась у нього загоєна рана нижче лівого вуха, стривожився, що зараз, як було раніше, заклиниться в нього щелепа і він не вимовить жодного слова. А Мехліс, очевидно, згадав той випадок, свідком якого він був у штабі армії Ташутіна під Мінськом, коли з Чумаковим стався такий казус, раптом засміявся і підбадьорливо запитав:

— Знову будете палець між зубів стромляти?

Чумаков глянув на армійського комісара першого рангу з вдячністю за моральну підтримку і, заспокоївшись, клацнув каблуками новеньких необношених чобіт, виструнчився і звернувся до Сталіна:

— Товаришу Верховний Головнокомандуючий, генерал-майор Чумаков за вашим викликом прибув!

Сталін поклав на стіл папір, упритул підійшов до Федора Ксенофоновича і подав йому руку. Після короткого стискання запитав:

— А хіба вас розжалували в генерал-майори, товаришу Чумаков?

— Не розумію запитання, товаришу Сталін,— трохи розгублено відповів Федір Ксенофонтівч.

— Справді? — здивувався Сталін. — Ми вас теж не розуміємо. Уряд присвоїв вам звання генерал-лейтенанта... Хрульов послав вам новеньку форму із знаками розрізнення, а ви взяли й зняли з петлиць по одній зірці.

— Пробачте, товаришу Сталін... І дякую за виявлену довіру. Але я подумав — сталася помилка. Наказу мені ніхто не оголосив.

До Чумакова підійшли Молотов, Шапошников, Мехліс, привітали з черговим військовим званням й одужанням після поранення. А Сталін, уже стоячи в другому кінці кабінету, заговорив про інше:

— Ми тут розбиралися із смоленськими мостами... І дійшли висновку, що полковник Малишев і ви, товаришу Чумаков, як старший за званням, діяли правильно. Мости вивсадили вчасно. Хоч нам не все ще зрозуміло, як вдалося німцям так стрімко вдертися в Смоленськ. Ми призначили комісію на чолі з генерал-майором артилерії Камерою, яка вивчить це питання.

— Можна мені висловити свою думку? — запитав Чумаков.

— Не треба,— кивнув йому затиснутою в руці люлькою Сталін. — Ви скажете, що утримати Смоленськ не вистачало сил.

— Так точно,— підтвердив Чумаков.

Сталін знову перевів розмову на інше:

— А що вас особисто пов'язувало з професором воєнної історії Романовим Нилом Гнатовичем?

— Я одружений на його племінниці.

— Дозвольте додати, товаришу Сталін,— вступив у розмову маршал Шапошников. — Чумаков — кращий вихованець генерала Романова по військовій академії.

На ці слова маршала Сталін нічого не відповів. Після паузи запитав у Федора Ксенофонтівч:

— Ви усвідомлюєте, товаришу Чумаков, що викладені в листі ваші міркування, які ми уважно вивчили, вимагають значної ломки деяких положень Бойового й Польового статутів Червоної Армії?

— Можу обґрунтувати всі свої думки, особливо ті, що стосуються бойових дій стрілецьких і танкових військ.

— Ваша впевненість похвальна, — Сталін звично пішов

по кабінету. — Ми теж вважаємо неправильним, коли наші війська, організовуючи наступальний бій, будують свої бойові порядки, густо ешелонуючи їх у глибину. Внаслідок цього ми зазнаємо великих невиправданих втрат від вогню артилерії, мінометів та авіації ворога найперше в підрозділах других і третіх ешелонів. І така побудова бойових порядків призводить під час наступу до бездіяльності понад третини всіх піхотних вогневих засобів дивізії... Правильні також ваші міркування про місце командира в бойовому порядку під час наступального бою... При нинішньому становищі підрозділи можуть опинитися без командирів.

Далі Сталін говорив про те, чого не було в листі Чумакова, — про необхідність введення залпового вогню з гвинтівок, про посилення вогневими засобами стрілецьких рот і батальйонів...

Вслухаючись у його приглушений голос, в грузинський акцент, Федір Ксенофонович ловив себе на несподіваній думці: «Як би завести мову про проблеми й погляди, викладені в листі до Сталіна покійним професором Романовим? Чи зручно?.. А раптом запитає: «Звідки вам відомий зміст листа?» Ні, не можна втручатися в чуже... І вже, мабуть, не на часі. Чи зважитися?..»

Цю нав'язливу думку відігнав Сталін:

— Товаришу Чумаков, мені сподобалися чіткість і ясність ваших формулювань у листі. Ми вирішили створити групу з генералів і командирів, які б у діючій армії ще й ще раз перевірили істинність виниклих проблем... Бо хочемо ми того чи ні, а доведеться вносити поправки в ряд положень наших статутів. Ми доручаємо вам очолити цю групу... Звичайно, після того, як ви зовсім одужаєте після поранення...

— Я вже одужав, товаришу Сталін.

— Про це ми запитаємо у ваших лікарів... Так ось, у товариша Шапошникова є проект документа, з яким я прошу вас зараз же ознайомитися. Можете редагувати його, доповнювати, а головне — уточнювати кількість і прізвища людей, включених до цієї групи, якщо навіть їх треба буде відкликати з фронтів. Я гадаю, достатньо буде сім — десять чоловік з різних родів військ. Але прошу вас — це на майбутнє — не забувати про такі філософські категорії, як можливість і дійсність. Слід враховувати, що на війні існує багато можливостей, які визначають різні шляхи й варіанти боротьби з ворогом. Воєнне мистецтво командирів усіх ступенів полягає в тому, щоб визначити ті можливос-

ті, які найреальніше можна втілити в дійсність, тобто в перемогу в бою, в операції, у війні в цілому.

— Зрозумів, товаришу Сталін. Я пам'ятаю про ці категорії.

— Хвилиночку... Необхідно теж враховувати, що в будь-якій дійсності є можливість сприятливого і несприятливого розвитку подій... Виходьте і з цих положень, товаришу Чумаков, коли писатимете остаточні ваші висновки...

Маршал Шапошников тут же подав Федору Ксенофонтівичу дві сторінки машинописного тексту — проект рішення Державного комітету оборони — і сказав:

— Можете попрацювати в кімнаті товариша Поскрьобишева. У нього й залиште документи.

Генерал Чумаков зрозумів, що розмову з ним закінчено. Узявши документ, він поклоном голови попрощався з усіма і, чітко повернувшись кругом, пішов до дверей.

У кабінеті Поскрьобишева Федір Ксенофонтівич відчув якийсь страх, нереальність того, що відбувається. Бачив людей, які сиділи на стільцях, але ні на кому не міг зосередити погляду. Не в силі був переконати себе, що це саме він зустрічався зараз зі Сталіним, відповідав на його запитання, вислухував його вказівки. Немовби побував в іншому світі, а тепер дивився на себе збоку — який ти, генерале Чумаков, після зустрічі з Верховним Головнокомандуючим? І раптом найшло хвилювання, яке, здавалось би, мало охопити його раніше, перед входом до кабінету Сталіна.

Попрямував у куток кімнати, де стояв вільний стіл, сів у крісло й почав читати документ. Піймав себе на тому, що не може зосередитися. Очі перебігали по рядках машинописного тексту, як по порожньому місцю.

Страшенно захотілося закурити. І тільки тепер він зацікавлено, з подивом огледів кабінет, побачив якихось людей, що чекали, мабуть, виклику до Сталіна. Ніхто не курив.

Врешті відчув, що він може думати. І знову почав читати документ. З радістю відзначив: багато місць у ньому взято з його, Чумакова, листа. Його спостереження, висновки, пропозиції...

Не доторкнувся до жодної фрази проекту рішення. Список членів комісії теж задовольнив Федора Ксенофонтівича: в ньому були генштабісти і викладачі військових академій.

Поклав на стіл Поскрьобишева папір, коли той розмов-

ляв з кимось по телефону. І несподівано виникло бажання подзвонити на 2-у Візницьку вулицю, на квартиру покійних Романових. А раптом Ольга й Ірина вже повернулися з окопних робіт?.. З Архангельського він дзвонив їм щодня, але телефон мовчав. А раптом?..

І він запитав у Поскрьобишева дозволу скористатися його телефоном. Олександр Миколайович люб'язно підсунув край столу телефонний апарат.

Федір Ксенофонович набрав номер, не тішачи себе надією. І мало не задихнувся від щастя: телефон озвався. Він упізнав наймиліший на світі і найрідніший голос Ольги. Спочатку не міг вимовити жодного слова, потім винувато, глянувши на Поскрьобишева, сказав:

— То здрастуй, дорога дружинонько... Зараз приїду.

Хвилини через п'ятнадцять чорна емка привезла Федора Ксенофоновича на 2-у Візницьку вулицю до знайомого будинку. Полковник-чекіст на прощання вручив генералові Чумакову аркуш з номером телефону, по якому можна буде викликати машину.

Федір Ксенофонович почував себе, мов уві сні. То йому здавалося, що машина не мчить, а повзе вулицями Москви, а зараз, коли піднімався по сходах, кожен проліт видавався йому надміру багатоступінчастим.

Двері в квартиру вже були розчинені. В яскраво освітленій вітальні стояли, обнявшись, Ольга Василівна та Ірина й обливалися щасливими слізьми. На мить він завмер перед дверима, вдивляючись у темні від загару, схудлі, але неймовірно красиві, обличчя дружини й дочки. Ступив через поріг з розкритими обіймами й ніяковою від безмірного щастя усмішкою. Вони одразу ж повисли на ньому, вкрияючи його обличчя поцілунками, зволожуючи слізьми.

Він раптом застогнав од болю в ранах, заподіяного йому обіймами дружини й дочки. Мабуть, він зблід, бо Ольга Василівна й Ірина враз відсахнулися од нього, стривожено вдивляючись в обличчя.

— Задушите мене, розбійниці! — відігнав він їхній переляк жартом.

Раптом побачив далі в кабінеті стрункого, кремезного лейтенанта в льотній формі, молоде обличчя якого здалося йому дуже знайомим.

— Доброго здоров'я, товаришу генерал-майор! — Льотчик по-молодецьки цокнув каблуками хромових чобіт.

— Ні, любі мої, я — генерал-лейтенант! — І Федір Ксенофонович дістав з кишені й підкинув на долоні дві золотис-

ті зірочки.— Сам товариш Сталін щойно поздоровляв... І потиснув оцю руку...

І знову порив радості: Ольга Василівна й Ірина почали обнімати його й цілувати, але вже обачніше, обережніше.

— Лейтенант Рубльов? — здивувався Федір Ксенофонтівич, згадавши раптом, звідки йому таке знайоме це обличчя.

— Так точно!— радісно відповів лейтенант.— Під вашим командуванням разом пробивалися з оточення.

— Ти розумієш, Федю, цей молодий чоловік знайомий з нашою Ірочкою ще по Ленінграді.

— Я йому допомогла знайти в озері його літак! — заторохтіла Ірина.— Я бачила, куди він упав! А потім ми випадково зустрілися і ледве впізнали одне одного.

— Не зовсім зрозуміло,— засміявся Федір Ксенофонтівич,— але досить цікаво... А чому ви там, в оточенні, не призналися, що знайомі з моєю дочкою? — Генерал дружньо потиснув руку Рубльову, допитливо вдивляючись у його зніяковіле обличчя.

— Вона ж мені не сказала, що батько в неї генерал... Думав — однофамільці.

— Досить розпитувань!— втрутилася в їхню розмову Ольга Василівна.— Федю, гайда у ванну мити руки — і до столу!

Тільки тепер Федір Ксенофонтівич помітив сервірований, заставлений закусками стіл, посередині якого височіли пляшка шампанського й графин з горілкою, настояною на лимонних шкірках.

— А йому не вірять, що він німецький літак таранив!— захоплено намагалася розповісти далі Ірина.

Але мати зупинила її.

— Усі дальші розмови — за столом!

42

Генерал армії Жуков сам дивувався своїй здатності бачити, здавалось, неосяжну масштабність воєнних подій, визначати їхню значущість і навіть передбачати, як вони розгорнуться в майбутньому. Можливо, тому, що часом сміливо ставив себе на місце деяких німецьких сухопутних стратегів, які планували й спрямовували бойові операції своїх військ? Чи, можливо, сили інерції для передбачення набув під час роботи на посту начальника Генерального штабу і

при доповідях оперативної обстановки Сталіну там, у кремлівському кабінеті, коли несподівано виникали складні питання, на які необхідно було шукати безпомилкові й невідкладні відповіді й обирати потрібні рішення?

Тепер, коли Жуков мав більшу волю розпоряджатися своїм часом, він уже без оглядки на колишній генштабівський регламент всебічно розглядав загальний хід війни та її подробиці. Тут, на Смоленщині, з особливою проникливістю зрозумів, що операції радянських військ на цьому напрямі надали величезну допомогу Ленінградському й Північно-Західному фронтам у найвідповідальніший період, коли німецько-фашистське командування намагалося здійснити головну мету в розгромі основних сил Червоної Армії. Опір радянських військ у районі Смоленська загальмував також вторгнення ворога в межі Лівобережної України та Донбасу.

І стало для Георгія Костянтиновича очевидним, яким вирашним було активне впровадження в дію одного з основних положень радянської стратегії — створювати на вирішальних напрямках сильні ударні угруповання військ, націлюючи їхні дії на досягнення максимальних результатів. І ще очевиднішим стало, що ворог обрав шляхи, що ведуть через Смоленськ на Москву, як напрям свого головного удару. Досягнення німцями поставленої тут мети пов'язувалося ними з перемогою цього літа у всій війні. Отже, не помилився він, генерал армії Жуков, вживаючи там, у Москві, всіх заходів, щоб Ставка саме під Смоленськом зосередила найбільші сили військ.

Розуміння загальної стратегічної ситуації підбадьорювало генерала Жукова. Повертаючись трохи назад, він схвально думав про рішення радянського Генерального штабу. Обравши лінії Дніпра й Двіни за головні рубежі розгортання військ, що висувалися з глибини країни, Генштаб виявив воістину високий зразок стратегічного мислення. Всі його управління точно розраховували час, давали правильну оцінку сил і можливостей ворога і якнайдоцільніше використовували особливості театру воєнних дій. Тут головне угруповання військ ворога зазнало найтяжчих втрат, змушене було перейти до оборони, і це дало можливість Радянській державі виграти час для підготовки ведення тривалої війни.

Тепер оперативно-стратегічна обстановка на Західному напрямі здавалася Жукову та його штабу загалом з'ясованою. Розбити головні сили групи німецьких армій

«Центр» у районі Смоленська радянським військам не вдалося, проте вони загальмували просування ворога на схід і дали змогу Ставці Верховного Головнокомандування висунути резерви для наступних контрударів. Як стане відомо згодом, укомплектованість групи армій «Центр» у районі Смоленська на кінець липня, незважаючи на постійне поповнення її складу, становила близько 80 процентів у піхотних військах і близько 50 процентів у моторизованих і танкових. 28 липня німецько-фашистське командування зазначало в своїй директиві: «Наявність великих людських резервів... дає можливість противникові чинити упертий опір подальшому просуванню німецьких військ... Треба розраховувати на нові й нові спроби росіян атакувати наші відкриті фланги».

На початку серпня армії Лукіна й Курочкіна за наказом Ставки були відведені з району Смоленська на оборонну лінію по річці Вол. Водночас Ставка, допомагаючи Жукову підготувати рішучий удар по ельнїнському виступу, зміцнювала Резервний фронт свіжими дивізіями. А щоб не дати можливості німцям посилити свій ельнїнський плацдарм, війська Західного і Резервного фронтів з 8 по 21 серпня завдавали безперервних ударів по духовщинському і ельнїнському угрупованнях ворога. І хоч ініціативу в противника перехопити не вдалося, він знову зазнав серйозної поразки, внаслідок якої керівництво групи армій «Центр» відвело з-під Ельні зовсім знекровлені одну моторизовану дивізію, дві танкові й одну моторизовану бригаду, замінивши їх п'ятьма свіжими піхотними дивізіями.

Генерал армії Жуков, підсумовуючи всі ці відомості, вимагав від командармів і командирів дивізій і далі знесилювати ворога, вести всіма засобами розвідку, сам особисто допитував контрольних полонених німецьких офіцерів. Штаб Резервного фронту ретельно аналізував досвід серпневих боїв під Ельнею, збирав дані про сили ворога, його вогневі засоби, характер оборонних інженерних споруд, про опорні пункти.

Все було цілеспрямовано на підготовку головної наступальної бойової операції — розроблялися конкретні бойові завдання частинам і з'єднанням, складалися детальні плани артилерійського забезпечення й авіаційних ударів. При цьому враховували ту обставину, що ельнїнський виступ був у центрі оперативної побудови групи німецьких армій «Центр», і від успішних дій 24-ї армії багато в чому зале-

жали наслідки контрударів Західного фронту на духовщинському та ярцевському напрямках.

Але генералові армії Жукову ще треба було виконувати і обов'язки члена Ставки Верховного Головнокомандування. До нього надходила інформація про стан справ на всьому радянсько-німецькому фронті, і він мав давати оцінки оперативно-стратегічної ситуації. Викладаючи їх у телеграмах Генеральному штабу, Жуков ніяк не міг примиритися з тим, що такий важливий його стратегічний прогноз, вироблений ще в Москві разом з управлінням Генштабу і 29 липня викладений Державному комітету оборони, не був схвалений Сталіним. А події розвивалися саме так, як він, Жуков, передбачав: назріваюча головна загроза з боку німецько-фашистських військ не минула й зараз, у середині серпня. Щоб ще й ще перевірити свої оцінки, він запросив до себе, в головне приміщення командного пункту члена Військової ради фронту комісара держбезпеки третього рангу Круглова, начальника штабу генерал-майора Ляпіна і начальника артилерії генерал-майора Говорова.

Міркування генералів Ляпіна й Говорова викликали в Жукова особливий інтерес, як військових професіоналів вищого класу. Той же Леонід Олександрович Говоров мав досить масштабні знання не тільки як вихованець Військової академії Генштабу і як колишній викладач Військово-артилерійської академії імені Дзержинського. На початок війни Говорову виповнилося лише сорок чотири роки, а він уже встиг виявити свої здібності на досить високих командних посадах. Говоров здавався стриманим, навіть трохи похмурим, але за вдачею був доброзичливий, уважний до соратників і підлеглих. Ніколи не кидав слів на вітер, оцінки й рішення його завжди відзначалися вагомістю й доказовістю.

У Жукова на півстіни бліндажа висіла оперативна карта, посмугована позначеннями ліній фронтів, стрілами напрямів ударів, округлостями, що замикали в собі резервні сили, поцяткована прапорцями, трикутниками, квадратами—за кожним топографічним знаком усі бачили фронтову конкретність бойових порядків і тилових ешелонів.

— Прощу, товариші, ознайомитися з останньою обстановкою на радянсько-німецькому фронті, — сказав Жуков, спрямувавши похмурий погляд на карту. — Найсвіжіші дані.

Всі мовчки дивилися на карту, чекаючи, коли Жуков почне ставити запитання чи висловлювати свої оцінки. Відповідати на запитання Жукова було не так просто, бо він заздалегідь мав на них свої відповіді. А переказ позначеної на картах і схемах оперативної ситуації він не вважав військовою грамотністю, тим паче полководницьким талантом. Бачення найближчих і подальших намірів ворога, заходів протиборства з ними і способів перехоплення ініціативи — це було для нього головне.

Георгій Костянтинович, немовби даючи всім присутнім навідну думку, сказав:

— Виявити наявність і стан ворожого угруповання — це добре, важливо. Але головне — розкрити підгрунття його дій, виявити далекосяжні цілі... Вам, товариші, карта хоч щось підказує?

— Підказує, Георгію Костянтиновичу, — першим озвався Говоров. — Про наміри німців здогадатися не так уже й складно.

— Справді — не так складно, — погодився Жуков. — Для економії часу скажу, що бачу особисто я... Якщо хтось не згоден, прошу висловлювати свої прогнози. Давайте радитися...

Один з мислителів майбутнього зафіксує на папері істину, що здатність ясновидіння найбільш притаманна закоханим і солдатам, а також людям, приреченим на смерть, або людям, сповненим космічної жаги життя, і тоді вони, наділені таким даром, — собі на радість чи на біду, — раптом відчують, як мимоволі мовлене слово (а ми додамо — і думка, що осяяла їх) непокоїть їх дедалі дужче.

У подібному стані був генерал Жуков, коли 29 липня сказав Сталіну те, що краяло йому душу: про необхідність залишити Київ і про відведення військ з-під загрози оточення на річку Псьол. Таке рішення він пояснював тим, що ворог ударом правого крила групи армій «Центр» оточить 3-ю і 21-у армії нашого Центрального фронту й опиниться в тилу військ Південно-Західного фронту, обійшовши все радянське угруповання на київському напрямі зі східного берега Дніпра.

Майже тими ж фразами, якими він говорив тоді Сталіну, Жуков зараз виклав свої міркування Круглову, Ляпіну й Говорову. Виклав суворо, із стриманим відчаєм і прихованим болем. Для нього це була очевидна істина, і він ніяк не міг примиритися, що там, у Москві, не зумів переконати в цьому Сталіна, і докоряв собі за це.

Знову озвався, вдивляючись у карту, генерал-майор Горов:

— Не погодитися з вашою оцінкою, Георгію Костянтиновичу, неможливо. Але час прогаяно. Ініціатива на боці ворога.

Жуков тяжко зітхнув, аж ніби схлипнув. Після паузи не запитав думок Ляпіна й Круглова, взяв зі столу папір і сказав:

— Ще раз повідомлю Верховного Головнокомандуючого про свої пропозиції щодо неминучості ударів німецько-фашистських військ у фланг і тил Центрального, а далі й Південно-Західного фронтів. Саме тому ворог вперше в другій світовій війні змушений перейти до оборони на головному стратегічному напрямі, який ми з вами прикриваємо.— І Георгій Костянтинович приглушеним голосом, ніби завбачаючи незгоду з ним Сталіна, прочитав: «Як член Ставки, вважаю необхідним доповісти свої прогнози про майбутні дії ворога. Противник, переконавшись у зосередженні великих сил наших військ на шляху до Москви, маючи на своїх флангах наш Центральний фронт, великолуцьке угруповання наших військ, тимчасово відмовився від удару на Москву і, перейшовши до активної оборони проти Західного й Резервного фронтів, усі свої ударні рухомі й танкові частини кинув проти Центрального, Південно-Західного та Південного фронтів.

Можливий задум ворога: розгромити Центральний фронт і, вийшовши в район Чернігів, Конотоп, Прилуки, ударом з тилу розгромити армії Південно-Західного фронту. Після чого головний удар на Москву в обхід Брянських лісів і удар на Донбас.

Для протидії ворогові і недопущення розгрому Центрального фронту й виходу противника на тили Південно-Західного фронту, вважаю за свій обов'язок доповісти свої міркування про необхідність якнайшвидше зібрати велике угруповання в районі Глухів, Чернігів, Конотоп, щоб його силами завдати удар у фланг ворога, як тільки він почне здійснювати свій задум...»

До складу ударного угруповання Жуков пропонував включити десять стрілецьких дивізій, три-чотири кавалерійські дивізії, не менше тисячі танків і чотириста — п'ятсот літаків. Ці сили, на його думку, можна було виділити за рахунок Далекого Сходу, Московської зони оборони, протиповітряної оборони і внутрішніх округів.

З тяжким серцем надіслав він на ім'я Сталіна шифровку, вважаючи, що особливого відкриття в ній не зробив, бо для маршала Шапошникова, та й самого Сталіна, зараз теж має все бути очевидним. Німецько-фашистські угруповання були у вихідному стані і ось-ось могли звалитися на голови радянських військ, як перезрілі груші. Ухилитися від їхніх ударів неможливо, але й вичікувати в бездіяльності теж не можна було. Наступав у війні новий критичний момент, черговий апогей кривавого протиборства, за яким — замутна пелена невідомості. Потрібні були свіжі сили й їхні рішучі дії.

Ставка Верховного Головнокомандування не затримала відповіді на телеграму Жукова. Того ж дня, 19 серпня, він одержав відповідь за підписом Сталіна й Шапошникова. Голова Ставки і начальник Генштабу погоджувалися з міркуваннями Жукова щодо найближчих планів німецько-фашистського командування й повідомляли сперш у телеграмі, а потім у телефонних переговорах, що Ставка Верховного Головнокомандування висунула із свого резерву на Брянський напрям свіжі війська, сформувала новий, Брянський фронт на чолі з генерал-лейтенантом Єрьоменком, підпорядкувавши йому і війська Центрального фронту.

Брянському фронтові було дано завдання контрударом по 2-й танковій групі ворога, яка просувалася в напрямках Рославль, Унеча, Шостка, розгромити її й запобігти прориву в тил Південно-Західного фронту.

Це завдання було виконане тільки частково: ворог під нашими контрударами зазнав серйозних втрат, але в цілому великого оперативного результату нам досягти не вдалося. Більше того, в середині вересня 2-а німецька танкова група вийшла в район Конотоп, Бахмач, зустрілася в районі Ромни з передовими загонами 1-ї німецької танкової групи, яка підійшла з кременчуцького плацдарму. Це означало, що великі танкові сили ворога зайшли в тили правого крила й центру нашого Південно-Західного фронту. І хоч ворогові не вдалося утворити щільного кільця оточення, наші втрати були важкими.

43

Д. П. П. П.

Загальна й абстрактна істина це око розуму. Але необхідною умовою для пошуку істини є неупередженість, приборкання своїх особистих почуттів і симпатій, бо цінність

істини в ній самій, а не в тих джерелах, звідки вона проросла. Розуміння цього особливо важливе на війні.

Генерал армії Жуков, уважно придивившись до всього, що відбувалося за останні тижні на всьому радянсько-німецькому фронті, і виклавши свої оцінки й міркування Ставці Верховного Головнокомандування, був щасливий з того, що Москва врешті погодилася з його пропозиціями. І немовби скинув з себе частину нелегкої ноші, щоб одразу ж узяти на свої плечі іншу, пов'язану з підготовкою Єльнінської операції. І хоч розумів, що викладена ним істина про становище, в якому опинився наш Південно-Західний фронт, ще не означала ліквідації небезпеки, але все-таки сподівався, що необхідні заходи будуть вжиті і не станеться того найстрашнішого, що трапляється на війні при зіткненні угруповань військ, які оголили свої фланги, з переважаючими силами ворога.

Відразу ж усю енергію думки спрямував на Єльнінську операцію — першу свою спробу особистих оперативно-стратегічних здібностей у Вітчизняній війні. Помилитися він не мав права хоч би тому, що був членом Ставки і нещодавно очолював Генеральний штаб. І не остигала в грудях образа від слів Сталіна, що він, Жуков, мислить, як кавалерист, а не як начальник Генерального штабу... Але саме його, Жукова, в перший день війни послав Сталін на Південно-Західний фронт, коли ще не було відомо, де, на якому напрямі німецько-фашистські війська завдають головного удару. А коли чітко з'ясувалося, що на Західному і ворог уже підійшов до Мінська, Сталін терміново відізвав Жукова до Москви для участі в прийнятті екстрених оперативно-стратегічних рішень... І раптом — «кавалерист».

Що ж, почуття образи це вияв слабості. Можливо. Але Георгій Костянтинівич був не з тих, кому образа могла затуманити очі.

Водночас він розумів, що кожна людина за природою своєю може мати слабості. Але ж у людини є розум... А він ще й полководець! І зобов'язаний приборкати, вгамувати навіть найменший вияв своєї слабості...

Так, Жуков поборов особисту образу. Він дуже хотів провести майбутню операцію так, як диктували йому його характер, його розуміння грізного часу й значення кожної нашої перемоги над могутнім агресором. Отже, потрібні особлива його обачність, цілеспрямованість, полководницька мудрість.

Переконавшись, що липневі й серпневі спроби з'єднань 24-ї армії зрізати ельнїнський виступ виявилися невдалими, Жуков, порадившись з маршалом Шапошниковим, 21 серпня наказав генерал-майору Ракутіну припинити наступальні дії й почати підготовку до рішучого, сильнішого й організованішого удару по ворогу, визначивши для цього час: десять — дванадцять днів.

Напевно, для Жукова настав найвідповідальніший момент на посту командуючого Резервним фронтом. Разом зі своїм штабом він став опрацьовувати план досить не простої операції. І немовби своїми руками намацував і серцем відчував усі гарячі, найнебезпечніші місця оборонних ліній ворога. Конфігурація ельнїнського виступу не давала можливості знайти багато варіантів нищівних ударів, що не дозволяло з певністю ввести противника в оману. Доводилося розраховувати на перевагу сил у тих місцях лінії фронту, прорив яких забезпечував оточення угруповання німців. А таким місцем була основа виступу — його північний і південний уступи. З урахуванням цього й визрівав задум бойової операції, суть якої — рішуча форма оперативного маневру: двобічний охват ворожого угруповання з метою оточення й розгрому. Головний удар мала завдавати поповнена трьома дивізіями 24-а армія. З північного сходу їй треба було прорвати лінії оборони ворога силами дев'яти стрілецьких дивізій. Назустріч їм, з південного сходу, мали наступати кілька з'єднань 43-ї армії.

Танкові частини, що були в складі 24-ї армії, об'єднувалися в ударну групу, якій ставилося завдання розвивати успіх у ході наступу. Щоб не дати фашистському командуванню можливості маневрувати військами всередині ельнїнського плацдарму, зі сходу по ньому теж завдавалися удари, хоч і другорядними силами, але й це було тією приправою до загального оперативного задуму, якій належало зіграти чималу роль. Тим паче було відомо: головні сили 2-ї танкової групи Гудеріана вже рушили на південь і не могли бути використані тут для контрудару.

Підготовлений план операції надіслали до Москви, і незабаром Жуков читав директиву Ставки. В її другому пункті зазначалося:

«Військам Резервного фронту, продовжуючи зміцнювати головними силами оборонну смугу на рубежі Осташков, Селіжарово, Оленіно, р. Дніпро (на захід від Вязьми), Спас-Деменськ, Кіров, 30 серпня лівофланговими 24-ю і 43-ю арміями перейти в наступ і розгромити ельнїнське угрупован-

ня ворога, оволодіти Єльнею і, завдаючи в подальшому удару в напрямі Починок і Рославль, до 8 вересня 1941 року вийти на фронт Довгі Ниви, Хіславичі, Петровичі...»

Ранок першого дня наступу був непроглядно туманний. Мутно-біла мгла ліниво розпливлася не тільки над низинами й луками, але й по всій місцевості, разом з лісами й височинами. У ній розтанули орієнтири, такі необхідні артилеристам, мінометникам, танкістам. Та й піхотинці, які із своїх окопів і траншей до рязбизни в очах вивчили підступи до передньої лінії німецької оборони, відчували себе в білому мареві не такими вневненими.

Коли Жукову доповіли на його командному пункті, що туман засліпив війська по всьому ельнїнському виступу, серце стислося в генерала армії. Він глянув на наручний годинник: до початку артпідготовки залишалася одна година.

— Ворог у тумані теж почуватиме себе не краще, — після короткої мовчанки сказав Жуков, хоч і розумів, наскільки ускладнилися обставини для його військ.

Рівно о 7 годині ранку 800 гармат, мінометів і ракетних установок заревли, обрушивши вогонь і залізо на оборону ворога.

І почалася битва, яка одним мала принести втіху, нехай спочатку й невелику, але втіху з перемоги, іншим — загибель, ще іншим — криваві рани. Усе це, разом узятє, брало початок у піднесенні максимальної енергії й сили духу радянського воїнства як наслідок розуміння, що ворог вторгся на рідну землю і її треба мужньо і запекло захищати, хоч куля й осколок не вирізняли хороброго від боягуза, розумного від недоумка, благородного від негідника. В цьому найбільша несправедливість війни. Але на неї мали зважати всі — захисники рідної землі і її жадібні поневолювачі.

Наступ військ Резервного фронту розвивався важко й повільно. Через туман невеликі групи радянських бомбардувальників завдали ударів тільки по двох ворожих аеродромах — Селеша й Ольсуф'єво. З'єднання північної групи за перший день бою просунулися вперед лише на 500 метрів.

Штабні оператори, підтримуючи безперервний зв'язок з наступаючими частинами армії, позначали на картах генерала армії Жукова всі зміни обстановки в районі боїв. Важко було в цей час зазирнути в душу Георгія Костянтиновича, який мовчки, в похмурій зосередженості спостерігав по

картах за ходом розвитку протиборства. Не можна було йому поспішати з прийняттям нових рішень — вони могли внести сум'яття в дії військ, що набирали дедалі більшої активності. Було зрозуміло одне: думкою командуючий фронтом забігав уперед, не випускаючи з уваги те, що відбулося, вишукуючи подальші шляхи для досягнення поставлених завдань.

Війну можна бачити здалеку й зблизька — сьогоднішню й ту, що вже відгриміла на берегах безповоротності. Думка полководця, як інструмент бачення й розуміння війни, здатна, осягнувши минулі події, виявити суть того, що відбувається сьогодні. Таким полководцем був і Жуков, який до того ж мав здатність здогадуватися і вирішувати вміть.

Георгій Костянтинович, як ніхто інший у штабі фронту і нижчестоящих штабах, відчув, як заметався, занервував ворог у ельнінському мішку. Змішані контратаки його — піхоти й танків — у найнесподіваніших напрямках, бомбові удари авіації по наших наступаючих частинах, по артилерійських позиціях і спустілих місцях, звідки недавно давали залпи реактивні міномети, поспішні перегруповування частин і підрозділів — усе це відкривало простір для пошуку нових рішень.

І генерал Жуков почав їх приймати, виходячи не тільки з розуміння обстановки, але й з важливих принципів грамотного воєначальника — не робити ходів, яких чекає ворог, і не забувати, що військова справа не визнає одноамітності.

В штаби надійшли накази командуючого фронтом про створення зведених загонів з танкових і артилерійських груп, десантних рот, мотострілецьких батальйонів. Їх мали вводити до бою на ділянках дивізій, що наступали на головних напрямках. Разом з начальником артилерії генералом Говоровим генерал Жуков спішно перенацілював масовані вогневі удари артилерійських полків, мінометних дивізіонів на ті ділянки оборони ворога, де намітилися успіхи наших наступальних підрозділів. Конкретні цілі одержувала наша бомбардувальна авіація. Для нарощування удару північної групи військ Жуков наказав командуючому 24-ю армією ввести в бій один полк 127-ї стрілецької дивізії, що оборонялася на рубежі річки Уж...

Затріщала, застогнала оборона ворога. Захлиналися в останніх чергах німецькі кулемети, залишалися на вогневих позиціях без обслуги артилерійські й мінометні ворожі батареї, дзоти й доти...

Розпочавши відхід, ворог намагався прикриватися сильними ар'єргардами спочатку по всьому фронту виступу, а потім лише на флангах. Але вже ніщо не змогло зупинити наступу радянських частин. Під кінець дня п'ятого вересня 100-а стрілецька дивізія генерала Руссіянова захопила Чанцово, що на північ від Єльні, а 19-а стрілецька дивізія, яка завдала допоміжного удару зі сходу, билася за Єльню і разом із сусідніми з'єднаннями на ранок шостого вересня звільнила місто.

Відомо, що мовчазна стриманість це святилище розсудливості. Георгій Костянтинівич Жуков обдумував, чи дзвонити йому в Ставку про звільнення Єльні, чи зачекати, поки буде уточнено наші втрати й втрати ворога і поки просяняться оперативні перспективи, враховуючи, що намічалась можливість вступити військам Резервного фронту у взаємодію з групою військ генерала Собенникова, яка входила до складу Західного фронту, і продовжити наступ на захід.

Але пролунав телефонний дзвінок з Москви й урвав роздуми Жукова: на проводі був Сталін.

— Якими вістями ви порадуєте нас, товаришу Жуков? — спокійно запитав Сталін, який уже знав з вечірнього донесення штабу Резервного фронту, що оборона противника на ельнїнському напрямі зламана.

— Єльня в наших руках, товаришу Сталін,— стримано відповів Жуков. — Продовжуємо переслідувати ворога.

— Поздоровляю вас і доблесні війська двадцять четвертої армії. Звільнення Єльні має не тільки воєнне, але й морально-політичне значення. Адже це перша наша успішна наступальна операція, в ході якої вдалося розгромити велике угруповання ворога і звільнити нашу територію. Тож поздоровляю.

— Дякую, товаришу Сталін.

— Які дивізії на вашу думку найбільше відзначилися?

— Добре билися, товаришу Сталін, сота, сто двадцять сьома, сто п'ятдесят третя і сто шістдесят перша стрілецькі дивізії. — І при цьому назвав прізвища командирів дивізій.

Далі Жуков коротко доповів Верховному про хід битви і про загальні наслідки Єльнїнської операції.

Переслідуючи ворога, війська 24-ї армії просунулися на захід від Єльні на двадцять п'ять кілометрів і 8 вересня вийшли на рубежі річок Устром і Стряна, де німецько-фашистські дивізії задалегідь приготувалися до оборони.

У ході Єльнінської операції війська 24-ї армії Резервного фронту завдали поразки двом танковим, одній моторизованій і сімом піхотним дивізіям ворога. Успіху армії сприяли наступальні дії військ 16-ї і 20-ї армій Західного фронту на смоленському і 43-ї армії Резервного фронту на рославльському напрямках.

9 вересня генерал армії Жуков надовго затримався в 43-й армії, на спостережному пункті одного з командирів дивізії, яка успішно форсувала річку Стряна, захопила там плацдарм, але не прикрила свій лівий фланг, і цим скористався ворог. Жукову довелося допомагати молодому командирові дивізії виправити становище.

Там, на спостережному пункті, його й застала телефонограма маршала Шапошникова, яка повідомляла, що він, Жуков, на двадцятю годину 9 вересня має бути в Москві, у Голови Ставки.

Не завершивши справи, Жуков не міг залишити поле бою і прибув до Москви з запізненням, хоч знав, що Сталін не терпить запізнень.

Його зустріли при в'їзді в Кремль і супроводили на квартиру до Сталіна. Зайшовши до їдальні, де за столом сиділи члени Політбюро, Жуков, звернувшись до Сталіна, доповів:

— Товаришу Сталін, я прибув із запізненням на одну годину.

— На одну годину і п'ять хвилин,— виправив його Сталін. — Сідайте до столу і, якщо голодні, підкріпіться.

Але Жукову було не до їди: він розумів, що викликали його у невідкладній справі.

Спочатку йому довелося доповісти членам Політбюро про хід Єльнінської операції, висловити свої припущення про розгортання подій на московському напрямі.

Потім заговорив Сталін. Спершу він сказав слова похвали на адресу Жукова і військ 24-ї армії. І без усякого переходу, повернувшись до карти обстановки під Ленінградом, повідомив:

— Ми ще раз обговорили становище з Ленінградом. Ворог захопив Шліссельбург... З Ленінградом по сухопуттю зв'язку у нас тепер немає. Місто і населення у важкому становищі. Фінські війська наступають з півночі на Карельському перешийку, а німецько-фашистські війська групи армій «Північ», посилені четвертою танковою групою, рвуться до міста з півдня.

Сталін обвів поглядом обличчя членів Політбюро, помов-

чав, потім повернувся до Жукова і напівзапитально, напівствердно сказав:

— Вам доведеться летіти в Ленінград і взяти на себе командування фронтом і Балтфлотом.

Такої пропозиції Жуков не чекав зовсім. У нього у вухах ще досі гриміла Ельнїнська битва... Але Жуков залишався Жуковим:

— Я готовий виконати завдання.

— От і добре,— задоволено мовив Сталін і почав розкурювати таку знайому всім свою люльку.

Війна тривала...

ПРО АВТОРА

Іван Фотійович Стаднюк народився 8 березня 1920 року в с. Кордишівка на Вінниччині. Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив редакторський факультет Московського поліграфічного інституту (1957). Друкуватися почав у 1940 році. Автор книг «Максим Перепелиця» (1952; однойменний фільм, 1956), «Люди зі зброєю» (1956), «Серце пам'ятає» (1962), «Люди не ангели» (ч. 1—2, 1962—1965), «Воєнні повісті» (1967). Роман «Війна» (ч. 1—3, 1970—1980) відзначений Державною премією СРСР. «Москва, 41-й» (1985) — логічне продовження попереднього твору.

І. Стаднюк працює також у галузі драматургії.

Твори письменника перекладено мовами народів СРСР та іноземними мовами.

ИВАН ФОТИЕВИЧ СТАДНЮК

МОСКВА, 41-й

Роман

Авторизованный перевод
с русского *Н. Я. Зарудного*

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро», 1987

(На украинском языке)

Редактор *В. І. Колегова*
Художник *М. І. Марущиць*
Художній редактор *В. П. Мазниченко*
Технічні редактори *І. І. Євграфова, Т. А. Табаченко*
Коректор *Н. І. Забаштанська*

Информ. бланк № 4121

Здано до складання 17.02.87. Підписано до друку 04.05.87.

Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.

Гарнітура літературна. Друк високий.

Умови, друк. арк. 15,96. Умовн. фарбовідб. 15,96.

Обл.-вид. арк. 18,313. Тираж 100 000 пр.

Зам. 7—109. Ціна 1 крб. 40 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика.
252054, Київ-54, вул. Воровського, 24.

Стаднюк І. Ф.

С76 Москва, 41-й: Роман /Авториз. перекл. з рос. М. Зарудного.— К.: Дніпро, 1987.— 302 с.

У романі сучасного російського радянського письменника, лауреата Державної премії СРСР, відтворено грізні події літа й початку осені 1941 року. Автор показує Смоленську битву, бої за оволодіння Єльнею, підготовку до оборони Москви, заходи Державного комітету оборони і Ставки Верховного Головнокомандування по зміцненню антигітлерівської коаліції.

Читач зустрінеться з багатьма героями відомого роману «Війна».

С $\frac{4702010200-145}{M205(04)-87}$ 145.87

84P7-44

IBAH CUMHURİYETİ

BAŞKANLIĞI

YEREL YERETİM İŞLERİ

GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

İSTANBUL

İSTANBUL

BAŞKANLIĞI

YEREL YERETİM İŞLERİ

GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

İSTANBUL

İSTANBUL

BAŞKANLIĞI

YEREL YERETİM İŞLERİ

GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

İSTANBUL

İSTANBUL

BAŞKANLIĞI

YEREL YERETİM İŞLERİ

GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

İSTANBUL

İSTANBUL

BAŞKANLIĞI

YEREL YERETİM İŞLERİ

GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

İSTANBUL

1825. 1016

1825. 1016